This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

MS 4913 118-210

घटकस्तत्त्वापत्तिरुक्तत्वं च हेतुत्वे तेन रूपेण तत्त्वाभावस्य सत्त्वात् तदंतर्भावे फलनामान्तरे
णाकूपेगुरुत्वं च हेतुत्वाभावोपि शक्य इत्याशयः। अव्याप्यवृत्तित्वाभावादि
ति। तदव्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमे तु द्रव्यत्वस्य सोदित्यादौ द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यापत्ते
वाधिकरणाभिन्नत्वस्य सत्तायां सत्त्वेनातिव्याप्त्यापत्तेरिति भावः। अत्र योजके
त्वादिति। नन्ववच्छेदकतासंबंधेन संयोगाभावविशिष्टं प्रति तादात्म्येन तत्तदवयवा
नां हेतुत्वस्यानुकूलतर्कस्य सत्त्वात् कथमप्रयोजकत्वं न चैतन्मतेनाभावाद्य
कावच्छेदेनोत्पन्नो यस्य संयोगस्य वयवांतरावच्छेदेनोत्पत्त्यापत्तेरतः किंचेति। ८४
तुल्यत्वादिति। दूषणमुपलक्षणं। एवं सत्यतींद्रिये चेंद्रियसाध्यतावच्छेदकेन हेतो
६३ साध्याभाववद्वृत्तित्वं व्यापकत्वघटितव्याप्तेरव्याप्तिरित्यपि बोध्यं। अत्र वद्वि
न्नत्वादिति। तथा च हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वस्य
तत्र सुतरामभावादिति भावः। एतेन संबंधांतरेणाकाशवृत्तेः कालिकसंबंधेना

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सां कौमीये ... कालिकवृत्ति ... माणि

नं-दी ... (१३३)

मि... ति येन । अन्य... न्ता नादेरु वृत्तित्वपक्षे स्यात् । तादात्म्य संबंधस्येति
द्र... कसंबंधता... त्वेनहेत्वाधिकरणतत्तादात्म्याव च्छेदेनविषय
तयोत... संबंधे अधिकरणादेः साध्यवद्वृत्ति । वा... तस्य प्रसिद्धत्वे पि नाव्याप्ति
रिति ॥ अनियामकत्वादिति । वृत्तिनियामकसंबंधेनेत्यर्थः साध्यवद्वृत्तित्वं तदभाववत्
च्छेदकत्वानियामकत्वादित्यर्थः ... संबंधांतरेणास्वस्मिन्नपि घटानेतादात्म्ये

उत्पन्नानस्त... न हेतौ नातिव्याप्तिः । यद्वा अवच्छेदकतानियामकत्वादित्यस्य यथा श्रुत एवार्थः ॥

नचैवं रूपवान्गगनादित्यत्र तादात्म्ये न हेतुता याम तिव्याप्तिरिति वाच्यं । हेतुता
वच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणवृत्तस्य ते न संबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वस्य चाप्रसिद्धेः
न च हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणात्वस्य साध्यवद्वृत्तित्वस्य चलक्षणे
प्रवेशेतादात्म्य संबंधेन तयोरप्रसिद्धत्वात्तादात्म्यसंबंधेनसद्धेतावव्याप्तिरिति

वाच्यं । प्राथम्येतेतादात्म्येन व्याप्त्यनभ्युपगमेनेष्टापत्तेः । अत एव सिद्धांतलक्षणे ११३

इदं यता ... त्वक

... तद्व्यक्ति ... दिनातादात्म्येन व्याप्त्युपपादनप्रयासः संगच्छते दीधितिकृताप्तिति के
चित्तु कालिकसंबंधेन गगनादेरवृत्तित्वपक्षे कालोपघटवान्पटादित्यत्राव्याप्तेरत्र
... विषयं घटादिलाघ्ये विषयितया हेतुतायां साध्याधिकरणा
भावस्याप्रसिद्धाव्याप्तिरित्यत्रतात्पर्यं [illegible] ना संगतिरित्याकुः । अत्र केचि[illegible]
... वद्वृत्तित्वानवच्छेदादिना ... दिति ... धिकरणापा
... हेत्वधिकरणा ... साधावच्छिन्नेत्व ... त्वयोः सत्वाद्व्याप्तिका
... पर्याप्तयोरनुप्रवेशः । अवृत्तिनिष्ठसाध्याभावे सर्वविषयकं घटादित्या
... षयितासंबंधेन हेतुतायां साध्यवत्तिनिष्ठज्ञानादेविषयितासंबंधेनैव यत
... तस्य ... विषयितया ... तादृशाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरितिवा
च्यं ... न घट ... तया नित्यज्ञान यात्तित्वस्याभावप्रसि
द्धत्वप्रा... द्रव्यत्वप्रतिपाद्यतयोरनुप्रवेशः लक्षणकार्यं ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नि... तेन। स्वरू... ...ता तादेव वृत्तित्वपक्षे त्वाह। तादात्म्यसंबन्धस्येति।
ह... कसंबन्धतावच्छे... तेन हेत्वधिकरणतत्तादात्म्यावच्छेदेन विषय
तयोत ... संबद्धे ऽपि ज्ञानादेः साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य प्रसिद्धत्वेऽपि नाव्याप्ति
रिति। अनियामकत्वादिति। वृत्तिनियामकसंबन्धेन यत् साध्यवद्वृत्तित्वं तदभावा
वच्छेदकतानियामकत्वादित्यर्थः। ... संबन्धान्तरेण तस्य स्मिन्नपि घटाने ता...
न हेतौ नातिव्याप्तिः। यद्वा अवच्छेदकतानियामकत्वादित्यस्य यथाश्रुत एवार्थः॥ श्रीराम:
नचैवं रूपवान् गगनादित्यत्र तादात्म्येन हेतुतायामतिव्याप्तिरिति वाच्यं। हेतुता
वच्छेदकसंबन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तित्वस्य तेन संबन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वस्य चाप्रसिद्धेः
न च हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेत्वधिकरणत्वस्य साध्यवद्वृत्तित्वस्य च लक्षणे
प्रवेशे तादात्म्यसंबन्धेन तयोरप्रसिद्ध्या तादात्म्यसंबन्धेन सद्धेतावव्याप्तिरिति ११२
वाच्यं। प्राचीनमते तादात्म्येन व्याप्यत्वानभ्युपगमेनेष्टापत्तेः। अत एव सिद्धान्तलक्षणे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गाधा तथाव्याप्तिः इत्यादिना तादात्म्येन व्याप्त्युपपादनप्रयासः संगच्छते दीधितौ कृतामिति। के
चित्तु कालिकसंबंधेन गगनादेरवृत्तित्वपक्षे कालो घटवान् पटादित्यत्राव्याप्तेरुक्ता
वपि इदं सर्वं विषयं घटादित्वाद्धेतो विषयितया हेतुतायां साध्यसामानाधिकरण्यापा
भावस्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरित्यत्र तात्पर्यं [redacted] ना संगतिरित्याकूतं। अन्ये केचित् [redacted]
[illegible] ध्यवच्छित्तिलाभो वैयर्थ्यादि। वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निसामानाधिकरण्यापत्तौ
वह्नेत्वधिकरणतानवसावच्छिन्ने त्वपर्वते [illegible] धूमवत्त्वेत्वयोः सत्त्वाद्व्याप्तिक
[illegible] पर्यवसितयोरनुप्रवेशः। अवृत्तिनिष्ठे साध्यान्यत्वे इदं सर्वं विषयकं घटादित्वा
[illegible] विषयितासंबंधे न हेतुतायां साध्यवन्निरूपिताधिकरणता नास्ति विषयितासंबंधेनैव यत
तेन तस्य [illegible] वच्छिन्नत्वं तावदपि [illegible] हेतौ तदभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरितिवा
च्यं धूम [illegible] इन घटादौ [illegible] तत्र तादात्म्यस्य नवृत्तित्वस्याभावप्रसि
द्धलक्षणद्वयं [illegible] तोरवच्छेदकतासूत्र [illegible] धर्मद्वयप्रतिपाद्यतयोरनुप्रवेशः। लक्षणवाक्यार्थता ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कालिकवृत्ति...

धि... ते ये न । स्वरू... णा नादे स्व वृत्तित्वपक्षे त्वाह । तादात्म्यसंबंधस्येति ।
ए... वच्छेदकसंबंधतावच्छेदक... तेन हेत्वधिकरणतत्तादात्म्यावच्छेदेन धिमप्य
तयोत... त्म्यसंबंधेनापि ज्ञानादौ साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य प्रसिद्ध्यापि नाव्याप्ति
रिति । अनियामकत्वादिति । वृत्तिनियामकसंबंधेन यत्साध्यवद्वृत्तित्वं तदभावा
च्छेदकतानियामकत्वादित्यर्थः ... संबंधांतरेणास्वस्मिन्नवृत्तिधर्मानेतादात्म्ये
न हेतौ नातिव्याप्तिः । यद्वा अवच्छेदकत्वो नियामकत्वादित्यस्य यथाश्रुत एवार्थः ॥
न चैवं रूपवान् गगनादित्यत्र तादात्म्येन हेतुतायामतिव्याप्तिरिति वाच्यं । हेतुता
वच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणत्वस्य तेन संबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वस्य चाप्रसिद्धेः
न च हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणत्वस्य साध्यवद्वृत्तित्वस्य च लक्षणे
प्रवेशे तादात्म्यसंबंधेन तयोरप्रसिद्ध्या तादात्म्यसंबंधेन सद्धेतावव्याप्तिरिति
वाच्यं । प्राचां मते तादात्म्येन व्याप्त्यनभ्युपगमेनेष्टापत्तेः । अत एव सिद्धांतलक्षणे

श्रीरामः
११३

त्यस्थित इत्यादिनातादात्म्येन व्याप्त्युपपादनप्रयासः संगच्छते दीधितिकृता किंतु कालिकसंबंधेन गगनादेरव्याप्यवृत्तित्वपक्षे कालोपाधिघटादिव्याप्यस्य
यत्किंचित्संबंधे विषयं घटादितादात्म्येन विषयितया हेतुतायां साध्यसामानाधिकरण्या
भावस्यासिद्ध्याऽव्याप्तिरित्यत्रतात्पर्या [redacted] ना संगतिरित्याकूतम्। अत्र केचि [redacted]
व्यवहितलाभ वैद्याद्यादि व्यक्तिना व्यक्त्यादित्यादो व्यक्ति सामानाधिकरण्याभा
वे हेत्वधिकरणानतसावच्छिन्ने त्वपर्व ... व्यभिचरितत्वयोः सत्त्वादव्याप्तिक
... यथैतयोरनुप्रवेशः। अवृत्तिनिष्ठेत्यादावन्यत्वेऽसर्वविषयकं घटादित्या
... विषयिता संबंधेनहेतुतायां साध्यवत्तिनिष्ठसामानाधिकरण्यविषयितासंबंधेनैव यत्
नित्यतस्य ... व्यधिकरणं तत्तादृशपि ... तदवस्थायाः प्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरितिवा
व्यावृत्त ... तनघटादिपदे ... तत्तदनितिप्रसङ्गानुपपत्तिरत्वस्याभावप्रसि
द्धलक्षणप्राय ... तोरव्यवतत्सुक्ष ... व्यवच्छेद्यप्रतिपाद्यत्वयोरनुप्रवेशः। लक्षणवाक्यार्थेतः ८

८
सार्वभौमीयं
भ०टी०
११४

लक्षणम्

...त्तत्र [illegible] त्वसत्तेऽपि हेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वघटितोऽभयाभावसत्त्वादव्या-
...[illegible] याप्त्या [illegible] घटादित्वादिरवच्छिन्ने यः घटादात्म्याभावस्तत्प्रघटावच्छेदकं घटत्वं से२
...[illegible] रस्ति हि द्विसत्त्वेवान्नतन्नाप्यव्याप्तिरिति ॥ अव्याप्यवृत्तित्वेनतदभावोपपादन-
वृत्तिस्पवृत्तित्वावच्छेदेनैवाधिसामानाधिकरण्याभावे हेत्वधिकरणावृत्तितावच्छे-
दकावच्छिन्नत्वसत्त्वेपि व्याप्यवृत्तित्वावच्छेदेनैतदभावसत्त्वादिति भावः । व्यभिचारिण्य-
तिप्रसंगइति । ध्वंसत्वादिसाध्यकेऽप्यसत्त्वसामानाधिकरण्याभावेऽपि गुणाद्यवच्छिन्ने-
त्वसत्त्वेपि ध्वंसवृत्तित्वावच्छेदेनैतदभावसत्त्वादिति भावः । साध्यसामानाधिकर-
ण्याभावाभावाधिकरणतापंचकाभावं निवेश्य लक्षणाकरणे तु काव्याप्तिर्वारणा- प्रायाः
संनवेपि व्याप्तिवैशिष्ट्यैकरूपत्वाभावाय स्वतत्वाननुगमश्चेतिबोध्यम् ॥
अपरेतु स्वनिष्ठत्वादिना एतन्मते केवलान्वयिनि द्रव्यं गुणत्वादिसाध्य- ११४
त्वसंबंधस्याप्यवच्छेदकसन्निपातस्य वोगीकारेणाभाववृत्तिः सत्तावृत्तित्वावच्छेदेन तप
...त्वमानिरूपकत्वं [illegible] त्वावच्छेदेनेति बोध्यम् ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२ दोषहेतुत्वेनोक्तावपि तु शक्यते इत्यनुषज्यते

मीथा १ स्वानिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिर्नैव स्यदेव परं तु दोषत्वेन नोक्ता
वपि तु शक्यते तद्दोषे लक्षणं कृतान्तस्यास्य मूलग्रन्थदूषणीयत्वात्। एवं द्वितीय
यलक्षणमपि प्रायेणेति दीधितिकाराणां सांविभौमतेन च तेन विरोधो विषय
भावश्रुतार्थाभिप्रायकत्वेन तत्पूर्वीकारस्यं न वा दत्तो दोषान्तरं। इदं पाक्षिकवि
रमाणत्वाभावेऽपि यत्तदित्यादिना। कालिकसंबंधवद्दैशिकसंबंधस्यातिरिक्तस्या
नावादिति। भूतले घट इत्यत्र घट इति प्रतीत्योः संबंधांशे वैलक्षण्यात् कालि
कसंबंधोऽतिरिक्तोऽभ्युपेयते भूतले घट इत्यत्र घट इति प्रतीत्योस्तु न संबंधांशे
वैलक्षण्यं ... न दैशिकसंबंधोऽतिरिक्तस्यादित्यभिमानः। दैशिकसंबंधो
ऽप्यति... भ्युपेयते देशानवगतत्वगमानाभाव४ भूतले घट इत्यत्र घट इति प्रतीत्यो
स्य... लत्वदेशत्वरूपविषयभेदादेव वैलक्षण्यमिति वीदितासंबंधांशे वै

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ई
सार्वभौमीयं
भ०टी०
११५

लक्षणम्

लक्षणापत्तौ यत्किंचित्कालादिति भावः । यस्मिं देशे घटस्तत्स्थाने व पट इ तिप्र
तीतेरतिरिक्तदेशिकसंबंधो विनैव निर्वोढुं शक्यते न ह्येकस्मिन्देशे घटपटयोः संयो
गसत्त्वादेवास्तु । न चैकस्मिन्भूतले घटपटयोः संयोगसत्त्वेन वाहलनत्ति किं
देशिकसंबंधे नेति वाच्यं भूतलसंयुक्ते पटे भूतलासंयुक्तत्वे शाब्दे विघटमाने
पि पटे तथाप्रतीतेः । तस्मात् घटाभावपदार्थो लब्धा तदाऽभावत्वस्यैति प्रतीतेर्निर्वाहार्थं
कालिकसंबंधोऽतिरिक्तः स्वीक्रियते तथा लौकिकप्रतीतिनिर्वाहार्थं देशिकसंबंधो
पीति । तत्रैवेति । विषयस्य प्रतीतिमात्र एव घटसत्त्वोपत्त्यादिति भावः । घटे घटत्वा
नी वा विषयी क्रियतद्भूतलस्य कालिकसंबंधेनेत्यादिः । परमाणावपीति । य
घपि द्व्यणुकपरमाणुत्वाभाववद्विति प्रतीतेर्भूतलादिविषयकत्वेनाप्युपपत्तेः परमा
णुविषयकत्वे मानाभावः तथापीदानीं घटत्वाभाववद्विति प्रतीतेर्विनिगमकाः

श्रीरामः
११५

य

परमाणु

भावाङ्गरूपकात्तस्यैव तद्विषयता या घटस्यापि तद्विषयत्वं तद्वृत्तद्ध [redacted] त्वेन
वद्वृत्यादित्रितीतेरपि वित्तिगद्धकालावान्मूर्तक्रिकात्रविषयत्वे [redacted] देरपि तद्विषयत्व परमाएवा २
मितिभावः। परेत्वित्यादि। कालो घटवान्परादित्यादौ कालिकसंबंधेन हेतुता
यां हेतुतावच्छेदकसंबंधेन व्याप्तिमति परमाणुत्वादौ परकालत्वावच्छेदेन सा
ध्यसामानाधिकरण्याभावस्यानवच्छेदकत्वेन हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतु
धिकरणं कालइतिन तत्राव्याप्तिः। एवमन्यत्राप्यूह्यम्। पार्थिवपरमाणुरेवा
चिति। इदं च पार्थिवपरमाणोरवच्छेदकतानियामककस्यावच्छेद्याधिकरणसं
बद्धत्वस्य पक्षधर्मतायां। उक्तक्रमेणेति। न च पर्वतीयवह्न्यादिना पक्षवृत्तेरुपदर्शि
तक्रमेणेत्यर्थः। तस्य हेतोर्व्याधिकरणस्तथेति। वह्निमान्धूमादित्यादौ धूमा
धनाधिकरणमहानसादिसंयुक्तघटादिवृत्तेर्वह्निसामानाधिकरण्याभाव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१०
सार्वभौमीयं
म॰टी॰
११६

लक्षणाम्

स्यावै ... केनैव हेतुतावच्छेदकसंयोगसंबंधेन तद्धेत्वधिकरणं भूतलादिकमित्य
व्याप्ति ... तो हि तोभयेति: ... वह्निर्दं वाच्यं ज्ञेयत्वादिरूपादौ केवलान्वयिनि हेतुताव
च्छेदकसं ... तिरिति घटनिष्ठविषयतायां कालिकसंबंधेन पटादिसंबंधपर्या
यावच्छेदेन वर्तमानस्य यावान्यत्वसामानाधिकरणपाठस्यानवच्छेदकेन हेतुते
त्रैयत्वेप्यतादिनिष्ठविषयतायां तया पाधिकरणा पटादिरिति द्वितीयलक्षणाभिप्रायेण तोव्याप्तिरि
तिदीधितिग्रंथाविरोधोपीति ध्येयं। नन्वेवमपि स्वीयस्वरूपसंबंधेन हेतावाकाशा ति ५
त्मा स्वतत्त्वाभाव व्याप्तिलक्षणस्यैव न वह्निहेतुतावच्छेदकस्वीयस्वरूपसंबंधेन इति
मतिस्वरूपान्यत्वाभावरूपसाध्यसामानाधिकरण्यपाठाभावादत आह। यद्धेति।
ननु तादृशाभावत्वावच्छिन्नेवह्निसामानाधिकरण्यघटसामानाधिकरण्यपो[illegible]
प्रज्ञाभावेनकुतिपच्छित्तित्वम्प्रतियोगिकत्वाभावासत्वाद्व्याप्तिरत आह। स्वाधिकरणा श्रीराम:
वच्छिन्नेस्वरूपाभावप्रतियोगितेति। उत्पत्तिकालावच्छेदेन पर्वत इति। उत्पत्तिकालो ११६
ते।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विशिष्टपर्वतावच्छेदेनेत्यर्थः ॥ इत्यनुभवादिति । इत्यनुभवेनोत्पत्तिकाले विशिष्टपर्व
तावच्छिन्ने तस्य धर्मनिष्ठत्वाद्वह्निरिति त्याभावेऽवगाहनादित्यर्थः । न चास्याः प्रती
तेर्वह्निरिति त्वेनोत्पत्तिकाले विशिष्टपर्वतावच्छिन्नत्वाभाव एव विषयोऽस्त्विति वाच्यं ।
तादृशावच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगित्वेनानुल्लेखात् । अत एवोत्पत्तिकालविशिष्टपर्वते
वच्छेदकता वह्निरिति त्वौ भावोऽपि नैतत्प्रतीतिविषयः । न चावच्छेदकतासंबंधेन वह्निरिति त्व
स्याभाव एव विशिष्टपर्वते विषयोऽस्त्विति वाच्यं । अवच्छेदकतासंबंधस्य वृत्तिया
नियामकतयाऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । अत्र प्रतियोग्यवच्छेदकस्याभावावच्छे
दकत्वं नास्तीति नियमात् कथं वह्निरिति सावच्छेदकस्य पर्वतादिर्नत्ववदभावावच्छेदकत्वमि
ति केषांचिदुक्तिरयुक्तः । प्रतियोग्यवच्छेदकतायास्तदभावावच्छेदकत्वं नास्तीति
व[illegible]मो[illegible]नुना[illegible]नेनापि । [illegible] । प्रकृते च वह्निरिति त्वरूपप्रति
यो[illegible]वच्छेदकपर्वतेनाप्यस्य नतदभावावच्छेदकत्वं किंतु उत्पत्तिकालविशिष्टस्य
ते[illegible] व्यापकाभावे [illegible] विधिकरणावच्छिन्नेति । [illegible]अधिकरणाभावपर्या

त्ताकच्छेदकतानिरूपकत्वमर्थः। उत्पत्तिकालस्याप्रसिद्धेः। उत्पत्तिकालपदं ती नयोरित्यर्थः।
एवं सति घटोत्पत्तिकालावच्छिन्नेत्यादावयः पिंडीयवह्निनिष्ठस्य धूमवद्वृत्तितावानवस्थापि
महेत्वधिकरणतानिरूपिताऽवच्छिन्नेत्यसंबद्धसवयवस्यापि तदवच्छेदकत्वादिति कस्य चि
दुक्तानं सत्। निरवयवस्य तदवच्छेदकत्वेपि तद्व्यावृत्तायाः अयःपिंडनिष्ठधूमीय
वच्छेदकतायाः अनपायात्। न च उत्पत्तिकालांतर्भावेणावयवपदं तस्यावच्छेदकत्वे प्रती
तिः निरवयवत्वात् भावेनायःपिंडस्यावच्छेदकत्वप्रतीतिर्येन तदुभयोरवच्छेदकता
पर्याप्तिः स्यात्। अयःपिंडीयवह्निः अयःपिंडे धूमवद्वृत्तित्वेन तिरस्ततीतेऽ हेतो
रुत्वधिकरणतानिष्ठवच्छेदकत्वं देशनिष्ठं विलक्षणं गम्यात्। तेनोत्पत्तिकालस्य धू
मनिष्ठवह्निमद्वृत्तिताभावावच्छेदकत्वेपर्यतस्यापि कालोपाधित्वेनोत्पत्ति
कालरूपतयातदवच्छेदकत्वेपि नाव्याप्तिः। यत्तु हेत्वधिकरणतानाचावच्छिन्नत्वेऽ
वृत्तावच्छेदकसंबंधेनयद्धेत्वधिकरणतं तदीतिरिक्तो यः कालस्तन्निष्ठावच्छेदके
त्वानिरूपकत्वे सति ताहशहेत्वधिकरणतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं अयमः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पिंडोयद्वाकृतिनिष्ठध्वंसवद्वृत्तित्वाभावे घपूर्वं ... वेस्याप्यवच्छेदकत्वाद्रूपवान ... वृक्षोऽपि
लाहावतिव्याप्तेर्वारणाय कालेति। तन्न। पर्वते रूपनिष्ठवह्निवृत्तित्वाभावे पर्वतत्वादे
रिव कालविशेषस्याप्यवच्छेदकतया तादृशाभावाप्रसिद्ध्यापत्तेः। न च व्याप्यवृ
त्तितादृशाभावे कालविशेषस्यानावच्छेदकत्वान्निति वाच्यं। तथा सति देशविकरणाप्र
तादेशरूपितादृशाभावेऽनवच्छेदकतापत्त्या देशविकरणावच्छिन्नतादृशाभावाप्रसि
द्ध्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्। प्रतीतो व्याप्यवृत्तावच्छेदकत्वस्वीकारस्तु देशविशेषइव काल
विशेषेपि सम इति। कालनिष्ठविरोधितावच्छेदकत्वविनिवेशनेनोक्ताप्रसि
द्धिवारणेपि संयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ महाविशिष्टैतद्वृक्षावच्छेदेन संयोगवृ
त्तित्वाभावस्यैतद्वृक्षत्वादौ सत्त्वादव्याप्तेः। एतेन तादृशाभावश्च संयोगाद्यंतरे
णावर्त्तमानोक्तेन इति गंधप्रदर्शनात् व्याप्यवृत्तौ देशविशेषस्यावच्छेदकत्वं स्मार्वकी मिति २
न मतेन तु कालविशेषस्येत्युक्तावपि नातिप्रसंगः इति। यत्तु उत्पत्तिकालावच्छेदे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१२
सार्वभौमीये
भ०टी०
११८

लक्षणाद

तिद्वत्त ... कालविशिष्टपर्वतादावित्यर्थः। न तदवच्छेदेनेति न विशिष्टपर्वताद्यवच्छे
देनातस्मात्पक्षतावच्छेदकेनैवेति। किंत्वधिकरणमात्रावच्छिन्नत्वविशेषणेनेत्यर्थः।
एवकारेणमत्त्विसादिनोपदर्शितमतमात्रास्यानिरासः। केचित्तु साध्यवद्वृ
त्तित्वाभावे च साध्यवत्त्वमुपलक्षणतया विशेषणतया च विवक्षितं। न तु विशेषणतावच्छेदकीभूतावच्छ
योः सत्तिकालादिविशिष्टपक्षतावच्छेदकनगाद्युपलक्षितधर्मावच्छिन्नत्वमपत्तियोगि
नः। एवञ्च वह्निसत्त्वेन तत्र तदवच्छेदेन तदभाववृत्तिनत्वात्राव्याप्तिरिति प्राहुः। तत्
त्र हेतुत्वाधिकरणतावच्छेदकत्वावच्छेदकभेदेनैव किं तु तत्त्वं स्वत्रिकालत एवेत्युपेक्ष
णीयतापर्वतीयत्वेन वह्निमत्त्वसंयुक्तत्वे नास्तीत्यादिप्रसङ्गादवच्छेदकाधिकरणरूपादिसि
द्धस्यैव पर्वतादेरवच्छेदकत्वं विषयीकुर्वन्घटकीभूतसंबन्धस्याप्यवच्छेदकतं
विषयीकरोतीत्याशयेनतत्पद्ध परिष्कुर्वतां प्रकारान्तरमाह। पर्वतेकपदवृत्तितथा
चेत्यादि। वह्निमान्धूमादित्यादौ निर्वह्निमत्तलसंयुक्तघटनिष्ठस्य वह्नि ११८

१ ननु संबन्धस्यावच्छेदकत्वे प्रमाणाभाव इत्यत आह। अन्यथेति। अवच्छेदकत्वाभाव इति। तथा च पर्वतोगगनेन वह्निमत्
२ संयुक्तत्वे निर्वह्निमत्त्वापत्तेरिति भावः। अतएव संबन्धस्यावच्छेदकत्वादेवा वर्तमानेसुलभट्ठलीति। अन्यथाहेतुतावच्छेदकः
२ संबन्धेनावर्तमानेसुलभद्दृत्सवदृत्यादिति भावः। २

श्रीरामः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संयोगेन ५ गम... [redacted]

[redacted]

संयुक्तस्याभावस्यावच्छेदकत्व एव घट[...]तलसंयोगादस्ततो देशेत्वधिकरणतानिष्ठेति। भूत
संयुक्ते घटनिष्ठस्य वह्निभूतसंयुक्तसामान्याभावस्यावच्छेदकत्व एव घटधूमसंयोग इति तत्रैवा
१२ व्याप्तिः स्यादतो हेतु[...]निष्ठेति नोक्तं। नन्वेवमपि द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः। त
त्र गुणत्वादिनिष्ठस्य द्रव्यवृत्तित्वाभावस्यावच्छेदकीभूतो यो गुणत्वनिष्ठसमवायस्तस्य
पृथिव्यामपि वृत्तेः समवायस्यैकत्वादिति वाच्यं हेत्वधिकरणवृत्तित्वावच्छेदेन सं
युतावच्छेदकसंबन्धेनासाध्यवद्वृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वाभावस्यैव विवक्षितत्वाभ्युपगमादिति।

[redacted] ननु धा
स्रवान्त[...]दृष्टिमाहो वपुःपिंडवृत्तिर्यहि संयोगे धूमवद्वृत्तित्वाभावस्याय:पि
हु विवक्षितत्वात् सम[वा]यस्यैकत्वेपि पृथिवीवृत्तित्वावच्छेदेन द्रव्यवृत्तित्वाभावावच्छेदक

यवच्छिन्निष्ठस्य व्याप्यवृत्तितया अत्र च च्छेदकत्वादतिव्याप्तिरत आह। रोध
नेति। हेत्वधिकरणस्येयत्तान्निष्ठसंयोगस्यापि व्याप्यवृत्तावच्छेदकं
सं प्रतीतिबलाद्विलक्षणात्मेनी क्रियते इत्यादिकं निरस्यपर्वः। नगाने पर्वते
न वह्निमत्संयुक्तत्वेन प्रतिपत्तीति वारणाय एतदवच्छेदकत्वे तदधिकरणसं
वंधस्यापि नियामकत्वेपि तस्यावच्छेदकत्वे मानाभाव इत्यस्ताच्चिंतावप
तीत्याकूरिति। श्रीरामाय नमः। श्रीकृष्णः समवायप्रतियोगितेत्युपस्य
समवायित्वस्यापि व्यधिकरणधर्मत्वमिति प्रतिपादनायाह। द्वित्व
रसमवेतेति। समवायप्रतियोगितात्वतदनुयोगितयोः संग्रहार्थं समवा
६३ यित्वपदायैति। नन्वीश्वरेच्छातेमनतज्ञो यं शाब्दबोधे कारणांकिं श्रीरामः
च्छात्वेनेव तथापि विशेष्यतापात्रीनं तज्ञानीनां सकामानपि संभवतीत्यत ११८
आह। अतिप्रसंगादिति। ईश्वरज्ञानत्वैरपि वाच्यतारूपतात्रसंगादि
श्वरे२

वाच्यत्वं तच्छून्ये नस्ये वेशाद्द बोध्येत्

त्यर्थः। तथा च विशिष्टा न नावि रु(तु)ह्यशाने घ्यावृत्तिश्च ना नां अयाणामपि कारणत्वे
गौरवाद् इति विशिष्टे वैकारणतायुक्तमिति निरावत्। न समवेतत्वमिति। न चासमवायि
द्रव्यादित्रितयभिन्नवृत्तित्वमपि वाच्यं। सा च विशिष्टा न समवायि वृत्तीति। न च विशि
ष्टस्याननतिरेकात् कथं न समवायि वृत्तित्वमिति वाच्यं। विशिष्टाभावप्रतियोगितायाः
व्यासज्यवृत्तितया तदधिकरणे विशिष्टरूपविशिष्टे समवायि तत्स्या भा
वेन तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वविरहेपि न तथात्वाभिधानात्। केवला
न्वयित्वानुपपत्तिरिति। तथा च सत्त्वज्ञत्वप्रमेयत्वादिनाभावप्रसिद्धिसंभवेऽपि समवायि
त्वरूपव्यधिकरणधर्मीयतदभावप्रसिद्धिप्रतिपादनेऽपर्याप्तमिति भावः। न
न्वदवाच्यत्वस्येति। तच्च कस्य सर्वनामतया तद्वाच्यत्वस्य केवलान्वयि
त्वान्नतत्तस्य केवलान्वयित्वे न पर्यवसानमिति प्रसंगाभावः। न तस्य विशि
ष्टाभावरूपत्वमिति कथं तत्त्वं न वाच्यत्वं तद्व्यतीति वाच्यं। वाच्यत्वमिति तु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्या॰प्र॰दी॰

मं॰टी॰

१२०

दि॰

हेर्विलक्षणविषयकत्वानुरोधेनास्यापि विशिष्टैकार्थरूपत्वस्वीकारौचि-
त्यादिपदसंदर्भतात्पर्यं न वादिलि । दूषणमुपलक्षणं । विशिष्टाभाववत्तिर्योगिताया
व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वे मानाभावेन व्याप्यत्वस्यापि विशिष्टैकार्थरूपत्वेपि सन्निश्चितवृत्ते
स्य न प्रतियोगिताव्यधिकरणत्वमित्यपि बोध्यमित्यन्यत्र विस्तरः । मूले
भेद्येत्यादिना समवायितया व्याप्यत्वाभावप्रसिद्धिप्रतिपादने न साध्यप्रति
योगिकाभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्यत्वं तत्र तत् लक्षणाभिप्रायेणातः प्रासक्ति
व्याप्यत्वघटकत्वाभावात् सम्बन्धताघटितधर्मप्रसिद्धौ तं परित्यज्य व्यधिकरण
धर्मावच्छिन्नाभावत्वरूपेण समवायितया व्याप्यत्वाभावप्रसिद्धिप्रतिपादन
वैयर्थ्यात् । नापि साध्यताघटकत्वे दण्डावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृ
त्तित्वरूपतद्घटिताभिप्रायेण समवायित्वस्य साध्यतावच्छेदकतया सम
वायित्वेन व्याप्यत्वाभावप्रसिद्धिशंकाया अनुत्थानात् । किं तु साध्यताव

श्रीराम:

१२०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

च्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावकूटघटितसाध्यभेदीयप्रसक्तलक्षण
परिष्काराभिप्रायेण। तत्रैवप्रतेयसाध्यकेपि प्रसक्तानांगापत्तेर्व्यंप्रदर्शयन्नदी
ध्विति कारो यत्समानाधिकरणाद्युपादिसकलव्यक्त्यसाधारणत्वेनप्रसंगा
न्तं प्रदर्शयतीत्यभिप्रायवर्णनात्। स्वपदे स्वपराणां स्वपरसाधारणोति। अपमा
रेणः। भीमाचार्यादिनाभावप्रदर्शनं। भावकानेभावकान्वेत्यत्रेति। नन्वेतदनुमी
नयोर्वर्ण्यत्वसाध्यकानुमानेसमशीलतया एपगाशेकातसमाधानं चायु
स्य त्मनिर्वक्तमाह। यद्वेति। नवदतित्वे यत्वसमनियतप्रतियोगिताकं इति। समव्याप
कत्वशरीरघटकसाध्यतावच्छेदकव्यापकत्वस्यतत्वेप्रतियोगितात्वेनदि
वेशोप्रतियोगितायाः स्वरूपसंबंधालेकतयातत्वेप्रतियोगिरूपायासाध्य
तावच्छेदकव्यापकत्वासंभवेनसाध्यतावच्छेदकसमव्यापकप्रतियोगिता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रदर्शनम्

व्याधिकर अव्याप्तिरिति। प्रमेयसाध्यके भावत्वेनाभावत्वेन चोक्ताभावद्वयमादा
दिदायल्लक्षणसंगतेरुक्तत्वाद्दसंभवो न भवतीति भावः॥२

न. टी. कालाभावप्रसिद्ध्याभावाव्यक्तिसाध्यकेऽव्याप्त्यापत्तेस्तदभावप्रतियोगिता

१२१ त्वेनैव लक्षणेति साध्यतावच्छेदकसंबन्धव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वादिति भावः। अत
एकावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनेति। नन्वेवं विवक्षणेऽपि घटत्वेन
वह्न्यभावस्य घटत्वेन पटाभावाभिन्नतया तत्प्रतियोगितायाः पटेऽपि सत्ता
त्कथं साध्यतावच्छेदकसंबन्धव्यापकत्वमिति वाच्यं। वह्निभिन्नत्वेन वह्न्यभावी
यप्रतियोगितायां वह्निनावृत्तितया साध्यतावच्छेदकसंबन्धव्यापकत्वे
तादृशाभावमादायैव लक्षणसमन्वयात्। नन्वेवं वह्निकारणमेयत्वादि
त्यादौ वह्निभिन्नत्वेन वह्न्यभावमादायातिव्याप्तिः। वह्नित्वेन वह्न्यभावस्य
वह्नित्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावाभिन्नतया तत्प्रतियोगितायाः

श्रीराम: प्रमेये घटत्वे साधारणतया [illegible] नियतत्वाभावेन तादृशाभावस्य कूटानेत

१२१ गतत्वादिति वाच्यं। एकावच्छेदकावच्छिन्नेत्यनेकावच्छेदकतानिरूपके

(वह्नित्वेन घटाभावस्य वह्न्यभावाभिन्नत्वेऽपि वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तदवच्छिन्नमतिप्रसक्तं भवत्येव तथापि ए(?) २)
(कावच्छेदकावच्छिन्नेत्यनेनाभावप्रतियोगितात्वेन व्यापकं च विवक्षितं [illegible] सम्भवतीत्यत आह ३)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वर्णकतयावह्नित्वेनव्यापकाभावस्यापिवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवह्नित्व
प्रतिष्ठवह्नित्वसमनियततत्प्रतियोगिताकत्वेपाकूटान्तर्गतत्वात् न चैवं समनिय-
यतयाभावस्यत्वाभावो घटाभावप्रसिद्ध इति मूलासंगतिः। समनियतत्वेनैवाभाव-
त्वाभावस्य समनियतत्वेन प्रमेयत्वाभावाभिन्नत्वेतयातत्प्रतियोगितायामनेय-
त्वादिसाधारणतया प्राप्यत्वेन समव्यापकत्वाभावादिति वाच्यं तन्मूलस्य
यथाश्रुतसाध्यतावच्छेदकेसमव्यापकत्वस्य लक्षणे प्रवेशाभिप्रायकत्वात्।
समनियतत्वपदस्य धर्मान्तरोपलक्षणतया प्राप्यत्वभिन्नत्वे न प्राप्यत्वाभाव-
भावादायविवक्षितसमव्यापकत्वघटितलक्षणस्यैव तन्मूलतात्पर्यविषयत्वादिति। कथं भा-
वत्वाभाववत्वेति। इदन्तु प्रत्यक्षणं। प्रतियोगिभेदेपि प्रतियोगितावच्छेदकैक्ये
नुप्रतियोगिताया ऐक्यमिति कृत्वे साध्यतावच्छेदके समव्यापकत्वं किंचित्प्रति-
इतिपक्षद्वयमपि योगिताकत्वविवक्षणीयं। प्रतियोगितायाश्च समव्यापकत्वं तत्त्वे ति

3
व्याप्तिपत्र
नं. ८८।
१२२

षड्दर्शनम्

योगितात्वेनेतिपक्षे एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वविव[illegible]स्यप्रयोजनाविरहे
पिच्छिन्नवत्त्वेन साध्यसंगतं नाव त्वाभाववत्त्यावच्छिन्नप्रतियोगितयोक्त तत्प्रतियो-
गितात्वेन प्रमेयत्वस्य व्यापकत्वाभावादित्यपि बोध्यं। यद्यपि प्रतियोगिभेदेन
प्रतियोगिताभेदेन तेपि साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वं तत्तत्प्रतियोगितात्वेनैव तद्व्या- १६
पकत्वं तु तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन विवक्षितमिति लघुव्यतते [illegible] एकावच्छेद-
कावच्छिन्नत्वविवक्षणे प्रयोजनविरहात्तल्लाघवस्वरसः इति ध्येयं। तथैवेति
साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वविशिष्टेनैवाभावकादेरूपप्रक्षे
साधनसमानाधिकरणाभूति। यद्यपि घटत्वेन प्रमेयसाध्यकान्याभावे [redacted] सत्ता इष्टापत्ता
[redacted] संभवत्येव तथापि प्रमेयसाध्यके सर्वत्र तथाविधेकालि-
[redacted] केनसंभवतीतिभावः। अत्र तीतीति। न चैवेतादृशाभावमा- नं. १२२
दायापि प्रमेयसाध्यके सर्वत्र लक्षणासंभवति विचारित प्रमेयसाध्यमे

नित्यज्ञानत्वादिहेतौ ईश्वराभावस्य हेत्वसामानाधिकरण्यापादितिवाच्यं। प्रा
चीनमते व्याप्तेरधिकरणत्वगर्भतया विषयितासंबंधेन प्रमेयसाध्यकेसा
ध्याधिकरणत्वगर्भे व्याप्तेरभावेन तत्स्वलक्षणत्वाभावात्। इत्थं निरूपकसंबं
धेन प्रमेयसाध्यके सर्वत्र गगनत्वेन प्रमेयाभावेनतादात्म्यलक्षणासमन्वयः सं
भवति न तु वह्नित्वेन प्रमेयसमाभ्याभावमादायैतत्रवालाप्यस्ते। गगनत्वा
दिनेतीति। अत एवाऽव्याप्तिकावच्छिन्नेत्युपेयोक्तस्यात्। न सर्वजनसिद्धमिति तो
ष्ट शब्दतीत्या गगनत्वेन गगनं नास्तीति प्रतीति विषयगगनमात्रनिष्ठप्रतियोगिता
या एव विषयीकरणादिति भावः। नन्वेवं गगनत्वेन प्रमेयं नास्ति गगनत्वेन ग
गनं नास्तीति प्रतीत्योरवैलक्षण्यापत्तिरिति वाच्यं। गगनत्वेन प्रमेयं नास्ती
ति प्रतीतौ कुत्र प्रतियोगितायां प्रमेयत्वसामानाधिकरण्यस्याधिकस्यानो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रदीपिक
व्या.टी.
१२३

प्रदर्शनंद्र

नाव्यात्तथात्वे पिण्डस्यप्रतीत्याश्रते यन्नासम्बन्धप्रतियोगितावगाहेपि । वह्नि
त्वरूपत्वादिनानेति । यद्यपि [redacted] त्ति नाश्रमे पाभावस्समुदा
याधिकरणास्पनाश्रसिद्धिस्तथाप्यवादिपदपरत्वीत वह्निभिन्नत्वरूपभिन्नत्व
त्वादिनाश्रमे पाभावघटितत्वसमुदायाधिकरणानाश्रसिद्धिर्बोध्या । एव
वृत्तिसमानाधिकरणाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाद्वृत्ति । नचवह्नित्वरूपत्वा
दिनाश्रमे यसामान्याभाववारणाय स्वनिरूपनवृत्तिसमानाधिकरणाधर्मावि
च्छिन्नप्रतियोगिताभिन्नप्रतियोगिताकत्वमभावे विशेषणमनन्तु किंस्वनिरू
पवृत्तिसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगित्वसाध्यतावच्छेदक
सम्बन्धव्यापकप्रतियोगित्वयोरैक्यमुपविवक्षयतिवाच्यं । वह्नित्वेनघटाभावस्य श्रीराम:
वह्नित्वेनवह्न्यभावाभिन्नेतयास्वनिरूपनवृत्तिसमानाधिकरणाधर्मावच्छि १२३
प्रमेयसामा
न्याधिकरणयो
न्नवह्निमात्रनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेनतदधारणादिति । नचतद्वारणाय

२ धर्मावच्छिन्नाभिन्नेत्यर्थः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वन्यूनवृत्तिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्न [illegible] प्रतियोगिता
कान्यतमत्वस्य विशेषणत्वमस्तीति वाच्यं। तथा सति धूमत्वेन धूमाभाववत्या
पित्रकेयसाधान्याभावाभिन्नेतमास्व न्यूनवृत्तिसमानाधिकरणधर्मावच्छि
न्नप्रतियोगिताकाभावत्वरूपविशेषणानाक्रांततया तदाक्रांतं व्यधिकरण
धर्मावच्छिन्ना [redacted] भावमादाय धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तेरिति॥ ७॥
॥ छ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ छ ॥ श्रीविश्वेश्वराय नमः ॥ ॥ श्रीगुरवे नमः ॥ छ ॥
॥ श्रीः ॥ दीधितौ॰ अव्यभिचरितत्वं। अव्यभिचरितत्वपदं। नन्वव्यभिचरि
तत्वपदे योगस्यापि सत्वात्पारिभाषिकत्वे वैत्यसंगतम् तं आह। योगादर्थ
ति। तत्र योगसत्वेप्यविवक्षास्पष्टतया नाद इत्यर्थः ।। यदिति अयमालो
द्वानादित्यादावालत्वैत्ये नात्मैत्यो भावस्यस्व विशिष्ट॰ । हेत्वधिकरणात्प्रसि
आडव्याप्तिवारणाय यत्समानाधिकरणत्वेतिम्प हेतुः वन्हिमान्धूमादित्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१
लक्षण
भ.टी.
१२४

लक्षणा

दावुक्तेरात्या [illegible] क्या । त्रिवारणमायत इति । तन्ने । वैद्धि खे न वह्न्यभावस्य का
लिकादिसंबंधेन स्वविशिष्टहेत्वधिकरणस्य पर्व तादेरेव प्रसिद्धत्वात् ।
स्व विशिष्टे स्पर्चवैशिष्ट्यविशेषस्याविवक्षितत्वात् न च वह्निवन्ने न वह्न्य
भावस्य प्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणपावकात्या त्रिदेवेति वाच्यं । वि
धिकरणे कालिकसंबंधेन वह्निमत्त्वस्य वह्न्यभावे पिसत्वात् । अभाव
स्य प्रतियोग्यधिकरणवृत्तौ संबंधाविशेषनिवेशात्र योज्यतामावात् ।
न च यत्किंच्यापकताव छेदकप्रतियोगिताकस्या काशाभावाभावस्या
काशात्मकस्य यावदंतर्गतस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्धात् चा
प्याप्तिरेवेति वाच्यं । गगनादेरपि कालिकसंबंधेन कालवृत्तित्वात् एवमपि
शिष्टस्य कालस्यैव संयोगेन धूमाधिकरणस्याप्रसिद्धत्वात् एव मपि
वृत्तिमत्त्वमात्रविशेषणेनैव गगनरूपाभाववारणासंभवे हेतुसमानाधि
श्रीराम:
१२४
करण्यमात्रस्य कालेसाध्यचमनंगी कुर्वतां गगेति निमाम कसंबंधेनहेतुसंबंधे दत्तानंतमनुसर्त्तव्याह

कथंचिद्व्यासक्त्याव्याप्तेः कृतविवक्षया निवारणमपि वक्तुमशक्यमिति स्वरचयितुमाह ।

करणत्वस्य वैयर्थ्यापत्त्येति । द्रव्यं विशिष्ट सत्तादित्यादौ द्रव्यत्व
त्वेन द्रव्यत्वाभावस्य कालिकादिसंबंधेन हेतु समानाधिकरणत्वेपि
तद्विशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधि करणस्य नाप्रसिद्धिः स्व
विशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यत्र स्व विशिष्टत्वस्य संबंधाविशे
षणाविवक्षिततया कालिकसंबंधेन तद्विशिष्टत्वस्य । अन्यस्य
न्यायत्वसंभवात् तस्य लाघवात्तत्प्रयोजनमाह । अयमात्मेति । स्ववि
शिष्टहेत्वधिकरणस्य घटस्यैवासंभवादाह । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नेति ।
निपामकेति । विषयेत्यर्थः । विरोधस्येति । विशेषणविशेष्यभावापन्नतिरि
क्तस्येत्यर्थः । अत एव । विशिष्टप्रतीतिविषयभिन्नस्यासंबंधतानी
वादेव । किंतु स्फटिकादावेवेति । ननु तस्य स्फटिकादावपि न सी

[redacted]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्या॰प्रथम
म॰टी॰
१२५

~~[illegible] ... न्यायादि ... [illegible]~~ लक्षणाम

संबंधत्वं लौहित्यं स्फटिक इति प्रतीतेः समवायसंसर्गावगाहित्वापा[illegible] सामान्यप
नियमादिति वाच्यं । विशिष्टगतत्वनाविरहेण समवायसंबंधस्याग्रे संयोगस्या
पितादृशप्रतीतिविषयत्वात् । तादृशप्रतीतेः प्रमात्वसंभवे प्रमात्वस्यान्यापत्ती
त्वात् एतेन । विशिष्टबुद्ध्यादिविषयस्य संबंधत्वनिरासे तु । एकत्रानविषयत्वं
हौत्यादिना एकाधिकरणरतिवत्वाव्याप्यत्वयोः परिहारः । सर्वस्य सर्व
संबंधित्वादिति । तथा चात्मत्वाभावविशिष्टहेत्वधिकरणस्यात्मत्वेऽपि
प्रसिद्धतया तदप्रसिद्धिप्रयुक्तोव्याप्याश्रयपालकोशानादिलाघवादव्याप्तिवार
णायोपात्तस्याभावे हेतुसमानाधिकरणत्वविशेषणस्य वैयर्थ्यमिति
तिनायः । न चात्मत्वाभावत्वाभावस्य संबंधित्वेऽपि न तस्य स्वाधिकरणसंब श्रीरामः
विशिष्टत्वस्य स्वाधिकरणतद्रूपसंबंधविशेषवि तत्वादिति वाच्यं । तदेव १२५

समवायविशेषणतालाघवमाशंक्य [illegible] प्रतीतेरिति अन्यथा समवायेनबाधबुद्धौ न तदनुमानापत्तेः
एतेन प्रमाणमात्मस्यैवसंबंधाभावादिति [illegible] शंकापराता [illegible] समवायप्रतिबंधः

क्षतो ऽभावो शे हेतुसमानाधिकरणतस्यावश्यकत्वे यागौरवात्लाघवेनतत्रसं १
बंधितस्यैव विवक्षणात इतित्र तुल्यमिति १ न चात्र भिन्नत्वेनात्र इत्यत्र तादृत्वे
न हेतुतावच्छेदकत्वाभावस्योपाधितया ऽ ल्लतिरिक्तिनो धात्वाभावरुपाधौ इ
तिप्रतीत्या ऽ त्व व्याप्यत्वस्य संबंधेनात्वाभावस्यापि विषयीकरणा दात्वाभा
वविशिष्टस्यात्र तत्र सिद्धान्ते ऽत्र व्याप्तिरिति वाच्यं तत्रात्वाभाव उपाधिरि
तस्यात्तत्वाभावरूपोपाध्यव्याप्तत्वमिति यद्यपि तदा इदं तेन तदात्म्य त्व व्याप्यत्व
उक्तोपाधिसिद्धिरिति प्रथमपक्षाभिप्रायेण यादृशानेन संबंधेनैव तेषु तद्धीति हि तद्
तीयपक्षे त्वनुपादेयमेव हेतुसमानाधिकरणात् नयभावविशेषणमिति ध्ये
यं । नन्वसाध्यमिति । यत्समानाधिकरणा इत्यत्र यत्पदेन साध्यस्य कथं न प

~~[illegible] संबंध [illegible] इत्यादि [illegible] तद्रूपेण [illegible]~~
~~[illegible] साध्यताव[illegible] [illegible] नियतो [illegible]~~

अ॰ प्रथमे
म॰ टी॰
१२६

रामर्श इत्यर्थः । तेन शब्दगौरवापत्त्या साध्यसमानाधिकरणपदघटितलक्ष
णास्यपर्शं केवलान्वयतीति प्रत्युक्तं । द्वितीयलक्षणं साध्याभावेत्यादि । मेयं
वान्तितिः । अत्र संबंधसामान्येनेत्यस्य साध्यतावोध्यः । रूपे वा घटे प्रमेयस्य
साध्यता धीतुल्यत्वात्मावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्य
साध्यसामानाधिकरण्याभावादव्याप्तिसंगतेः । इति साध्यतावच्छेद
कावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वमिति । साध्यतावच्छे
दकावच्छिन्नस्य व्यापकतावच्छेदकं प्रतियोगितौ [redacted] ति विवक्षितः । [redacted] पुंसचाभि

[redacted] । व्यापकत्वं येन संबंधेन संबंधेनेति
न संबंधेन वोध्यं । ननु अत्र संबंधविशेषो नोक्तिविशाते । व्याप्तिघटकं व्यापक अ॰ ताम
तव्यापकत्वस्य संबंधविशेषाविनियंत्रितत्वेति । संबंधसामान्येनेत्यस्य १२६

३ अत्र साध्यनिष्ठव्यापकतासंबंधसामान्येन ... ति । ३
नु ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्यतावच्छेदकत्वव्यापकतावच्छेदकतोपगमे धूमवान् वह्नेरित्यादौ संयोगसमानाधिकरणस्यैव प्र
तिसंबंधसामान्ये न व्यापकस्य धूमादेरभावस्य वह्न्यधिकरणावच्छेदेन व्यापकताघ
टकसंबंधसामान्ये न प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वं संभवः। संबंधसामान्ये
न धूमानधिकरणस्यापि संयोगेन वह्न्यधिकरणस्य संभवात् तस्यात्रातिव्याप्ति
निर्णयेन संभवतीति तदुपेक्ष्याह। ज्ञानसाध्यकइति। प्रतियोगिसमानाधिकर
णत्वादिति। तादृशव्यापकताघटकविषयतासंबंधेन हेत्वधिकरणावच्छेदेन
प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादित्यर्थः। व्यापकताघटकसंबंधेनेति। तथाविध
व्यापकताघटकयावत्संबंधेनेत्यर्थः। अन्यथा तथाविधव्यापकताघटकविषयता
संबंधेनोक्ताभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरण्यादतिव्याप्तितादवस्थ्यात्। अव
श्यं विवक्षणीयत्वे नेति। स्वस्ववानाकाशकालान्यतरत्वात् नित्यज्ञानं नित्यसविषयक
त्वादित्यादावतिव्याप्तेर्वारणाय संबंधसामान्येन साध्यतावच्छेदकसंबंधेन वा सा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४ व्याप्त्यनु मं.टी. १२० | उदासान

व्यतिरेकव्याप्यत्वविवक्षायां तद्विपक्षस्य गगनस्याभावप्रकत्वादिति भावः। समवायेन ह्री
नादिव्यापकस्य ह्यज्ञानादेरिति समवायस्य संबंधविधव्यापकताघटकस्यावच्छिन्नसंबंधा
वर्गतत्वमुपपादयितुं। यद्विशेषसंयोगेनेति। सांसर्गिकविषयतानिरूपकतावच्छेदकताऽवे
स्या... सुप्रमेयपरंपरया तद्विशेषसंबंधत्वमिति तस्य व... ...चेत्सुक्तं। गोत्वे
मितिद्वयमुपलक्षणं। अस्मत्प्रत्यक्षादितासंबंधत्वेनाभावाभावत्वसंबंधत्वेनाभावान्नव्यापक
त्वादिकं न संभवतीत्यपि द्रष्टव्यं। तदा साध्यनिष्ठा व्याप्यता साध्यतावच्छेदकसंबं
धेनेति। यद्यपि साध्यतावच्छेदकसंबंधत्वमपि नैकं सर्वसाधारणं ... भावापि संयोग
समवायादिसंबंधेन साध्यतायां संयोगत्वसमवायत्वादिना संबंधानां प्रवेशे
तात्पर्यान्न दोषः। नन्वेवं संयोगसमवायादिभेदेन व्याप्तिभेदप्रसंगः प्रमत्वेऽप्यतन्म
त्वेन संबंधानां प्रवेशान्नोक्तत्र संग इति वाच्यं। व्यापकताघटकसंबंधस्य घटकत्वेन
साध्यतावच्छेदकसंबंधस्यत्वसत्वेऽपि प्रवेशेऽपि तद्भेदेन व्याप्तिभेदस्यत्वावच्छेदक

श्रीराम: १२०

स्यात्। एवं च। संबंधसामान्येन व्याप्यत्वाघटकत्वेन साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्य
निष्ठव्याप्यताप्रविष्टाने च। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवद्वृत्तित्वेऽपि कल्पेऽपि तु सा
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेतरघटकं विशिष्टसत्ता वा न ज्ञाते रित्या दोषः संबंधसामान्येन सत्तां
प्रति संबंधसामान्येन तु स्यात् तदभावाभ्यंतरस्य केवलान्वयिनो व्यापकतया घटत्वेन
तदभावस्य यावदंतर्गतस्य साध्यतावच्छेदकसमवायसंबंधावच्छिन्नो विशिष्टसत्तानिष्ठ
व्याप्यतानिरूपितव्यापकता घटत्वरूपावदंतर्गतसमवायेन हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रति
योगिसामानाधिकरण्यापविरहादेवातिव्याप्तिविरहात्। परंतु साध्यतावच्छेदकसंबंधा
वच्छिन्नसाध्यनिष्ठेत्यत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यानिष्ठत्वं वा संबंधान्यथा वि
शिष्टसत्ता वा न ज्ञाते रित्या दोषः समवायस्य साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यनिष्ठ
व्याप्यतानिरूपितताद्दशाभ्यंतराभावप्रतियोगिनिष्ठव्यापकता घटकतया भावेनातिव्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्य.प्रभेद

अ.दी.

१२८

लक्षणम्

व्याप्तितादवस्थ्यात्। एतत्कल्पे तुल्ययुक्त्या व्याप्यताघटकत्वं व्यापकताघटकतत्स्था
प्यसंभवेनैव विशिष्टसत्तायां न दोष इति रित्यवतादृशान्यतराभावस्यायावदनैतन्मतेन या
ति व्याप्तिवारकद्रव्यत्वाभावसंसर्गारोपे जातियोगिताविशेषणताविशेषकत्वघटकव्याप्य
कताशरीरेऽपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेतिप्रेमानत्ताविशेषणं। एवं च साध्यतावच्छेद
कावच्छिन्नव्यापकतेत्यादिदोषोऽपीति गं भोपियपक्षभुतं संगच्छते पूर्वकल्पे तु संसर्गघटक
तया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वपरतात्पर्यं तस्यास्यादित्यभावः। गोत्वत्वेन कृत्स्नमपि
मेयं नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावसमनैयत्यमेतादृशीमलक्षणाभिप्रायेणैवैतत्।
एवमग्रेऽपि कश्चित्कश्चिद्दोषः। तेन प्रथमलक्षणस्य समनियताभावभेदाभिप्रायकत्वे
पि न क्षतिः। व्यापकत्वस्य संबंधविशेषानियन्त्रिततया इति। व्यापकताया साध्य
तावच्छेदकप्रतियोगितावच्छेदकाघातकसंबंधविशेषावच्छिन्नत्वनिवेशे श्रीराम:
प्रयोजनाभावादित्यभावः। पिच्चपिम्रकृतव्यापकतायाः साध्यतावच्छेदकसं १२८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वंधानियंत्रितत्वेपिसंयोगेनद्रव्यत्वस्यव्यापकत्वापत्तिर्भवत्येवेतिसंवंधविशे
षानियंत्रितत्वोक्तिरनुपयुक्तैवतथापिसत्ताप्रमेयसाध्यतायांद्रव्यत्वस्यसंयो
गेनव्यापकत्वमादायवक्ष्यमाणासंभवविरहायतथोक्तेः। नचसमवायसंबं
धेनसाध्यतायामपिसंयोगसंबंधावच्छिन्नद्रव्यत्वाद्यभाववस्यसाध्यतावच्छेदक
समवायेनव्यापकत्वंसुघटमितिसमवायेनतदभावमादायतत्राप्यव्याप्तेसत्तो
दसंभवंसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनव्यापकत्वाभिधानेप्यसस्येवेतिवाच्यं। तथापि
द्रव्यत्वाद्येकैकाभावमादायासंभवोपपादनापर्यंतत्वाभिधानात्। विषयिता सं
बंधेनकस्यचित्पदार्थस्यासंबंधित्वाभावेनतेनसंबंधेनसाध्यतायामव्या
प्तेरभावेनासंभवासंभवात्। येनसंबंधेनेति। इदंचप्रतियोगिताघटकावच्छि
न्नसमानाधिकरणेपत्राधिकरणतापर्यन्वेति। संयोगेन। संयोगादिना।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६
स्व.प्रथमे
भ.टी.
१२९

लक्षणा...

तेन विषयत्वादेरपि संग्रहः । ननु सर्वस्यैवाभावस्य यत्किंचित्प्रतियोगिता
वच्छेदकावच्छिन्नेन सामानाधिकरण्यात्वात्प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धि
रतः स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेन सामानाधिकरण्यं तदर्थो वाच्य स तत्र
चस्वपदं यद्यनुयोगिपरं तदा संयोगे नद्रव्य स्याव्याप्यवृत्तित्या संयो
गेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्याभिन्नाभावाप्रसिद्धास्सं
योगेन द्रव्यत्वस्य व्यापकतानसंभवतीति कपिसंयोगे नद्रव्यत्वाभावमादाय
संभवद्दूषणं तथाह आदाविति । आदिनासंयोगसंबंधावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावसंग्र
हः । तथा च तस्य सत्तावायरूपव्यधिकरणसंबंधेन साध्यव्यापकत्वापत्त्या
सत्तायाये न तदभावस्य भावदंतर्गतस्य प्रतियोगिकेद्रव्यत्वाभावस्य व्यापक
गायदकसत्तावायसंबंधेनाधिकरणाप्रसिद्धासंभवदिति भावः । यत्किंचित् श्रीरामः
त्वमिति । स्वपदस्य प्रतियोगिपरतया तस्यैव प्रतियोगितेव्यधिकरणपदा. १२९

६२

र्थत्वादिति भावः । तस्मात् यत्संबंधसामान्येति । इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्या
दौ धूमे यत्वी यत्स्वरूपसंबंधेवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगितास्य प्रतियोगि
तावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वघटितोभयाभावस्य सत्त्वाद्वाच्यत्वा
दिनिष्ठप्रतियोगितायावाच्यत्वादिव्यापकताघटकत्वं न स्यादतः सा
मान्येति । यत्संबंधत्वव्यापकत्वार्थकं तेन समवायस्यैकत्वेन तत्र सामा
न्यपदार्थाभावेपि न तेन संबंधेन व्यापकत्वक्षतिः । यत्संबंधसामान्ये साध्य
वद्वृत्तिकिंचिद्यत्प्रत्यनुयोगिकत्वाभाववैशिष्ट्यतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताव
च्छेदकत्वाभावविवक्षायामपि समवायेन वह्निमद्वृत्तिकिंचिद्यत्प्रत्यनुयोगि
कत्वाभावाभावेन तेन संबंधेन द्रव्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितायावह्निव्या
३ इत्युक्तौ चानन्वयः । यत्संबंधसामान्ये साध्यवद्वृत्तिकिंचिद्यत्प्रत्यनुयोगि

अ॰ प्रथम
भ॰ टी॰
१३०

पकतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरतः प्रतियोगिकत्वांतं । स्वत्वाभिष्ठप्रतियो

गित्वावच्छिन्नत्वादिनिष्ठप्रतियोगितावििशिष्टप्रतियोगिकत्ववह्नि

घटितविशिष्टस्यानुयोगिकत्वाभावस्य स्वत्वाभिष्ठप्रति

योगितायांसमवायेन वह्निव्यापकतावच्छेदकत्वं तस्याद तो यद्‌वप्रतियो

गिताविशिष्टत्वपदं यत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेत्युक्तं । यावद्‌रूपाः

प्रतियोगितायापदवच्छेदकं तद्‌विशिष्टेत्यर्थः । समवायसंबंधेपर्वतत्व

निष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टपर्वतत्वप्रतियोगि

कत्वाभावस्याभावेन समप्रतियोगितावत्वहेतुनोपादातुं शक्यप्रतियो

गित्वांतरस्यचानवच्छेदकत्वपर्वतत्वादिनिष्ठप्रतियोगितेति तस्याः सम

वायेन वह्निव्यापकतावच्छेदकत्वापत्तिरतोऽनुयोगिकत्वांतं समवाय

लक्षणाम्

श्रीराम

१३०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संबंधेन वह्निमद्नुयोगिकत्वघटितोऽभयाभाववस्याप्यभावान्न दोषतादृ
स्यभावेयत्किंचिदिति यावादृशप्रतियोगितावछेदकविशिष्टानधिकरण
त्वेनभेतायां दृश्यत्वनिष्ठप्रतियोगितायाः संयोगेन वह्निव्यापकतावछे
दकत्वापत्तिरतउभयाभावानुसरणं। अत्र यथाप्रिया दृशप्रतियोगितावछे
दकविशिष्टेत्यस्य स्थाने यद्विशिष्टेति। तादृशप्रतियोगितानवछेदि
केत्यस्य स्थाने तद्भिन्नेति वक्तुं शक्यत्वेऽप्युभयाभावानुधावनंपिपथा संनिवेशे उ
भयाभावादिदोषः। एवं कोऽभयाभावघटितव्यापकतावछेदकत्वनिवेशो
गौरवमित्यभिप्रायवानाह। येन संबंधेनेति। प्रतियोग्यावृत्तिः एवं वद्धि
त्येयां। अधिकरणाधृतविछिन्नाभावसामानाधिकरण्यव्यापकत्वासिद्धिवाक्यगा
र्थसाध्यवन्निष्ठाभावेप्रतियोगिव्यधिकरणत्वं न देयमपि त्वनवछे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्य॰ऽभ
मे॰टी॰
१३

दकपित्वत्वभेदीयप्रतियोगितायां सामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वं लाघवा
दित्यभिप्रेत्याह। वस्तुतस्त्विति। ननु साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगिवैयधि
करण्यानुपादाने [illegible] यंघटत्वं न द्रव्यपटान्यतरत्वादिना तथात्वाद्व्याप्तिर्नि
साधिकरणे तत्सत्त्वात् संयोगाभावस्य कालिकसंबन्धेन वृत्तिनियामकत्वात् पटान्यतर
निष्ठप्रतियोगितायां व्यापकतावच्छेदकताभावे न केवलान्वयितावच्छेदकधर्म
पत्वादिनिष्ठ। प्रतियोगितायां एतत्कालेन तल्लिङ्गरूपव्याप्यधिकरणाधर्मी
वच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितस्य नानाधिकरण्यादेतदोदाः साध्यवन्निष्ठत्वे
न्यतिदेशोधिकविशेषणताविशेषेणेति। अभावीयविशेषणतयेत्यर्थः।
घटासमानकालीनस्य पटस्य व्यभिचाराधिकरणत्वेतदन्यताभावस्यत
त्पटनिष्ठरूपरसादिस्वरूपस्य कालिकसंबन्धेनापि [illegible] तेत्वमत एतत्[illegible]

लक्षणम्
म॰४
श्रीराम
१३

(साध्यवन्निष्ठत्वे ऽभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वस्य)

दिति। एतत्कालीनघटपटे सर्पः। अत एव प्रसिद्धव्यभिचारिपरित्यागः। अप्येवं
प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकतानिवेशे प्युक्तविवेचनासंयुक्तगौरवस्य
सत्त्वात्कथं गौरवेणात द्घटितव्यापकतापरित्यागः। नन्वेवमुक्तविवक्षणस्य प्रतियो
गिवैयधिकरण्याघटितव्यापकतायां प्रतियोग्यधिकरणत्वांशे व्यापकताघ
कत्वाभिमतसंबंधावच्छिन्नत्वविवक्षणे तु लाघवमिति वाच्यं तथापि प्रतियोगि
वैयधिकरण्याघटितव्यापकतानिवेशे [illegible] भावहेत्वधिकरणवृत्तित्वस्य
णाभावीयविशेषणताविशेषेणावच्छिन्नत्वयोर्गौरवस्य दुर्वारत्वात्। अन्यथा वह्निव्या
पकतावच्छेदकप्रतियोगितावत्कस्य पर्वतत्वाभावाभाववस्य पर्वतत्वस्य हेतुसमाना
धिकरणस्य हेत्वधिकरणवृत्त्यभेदेन प्रतियोगितावच्छेदकतानधिकरणतापत्ते द्रव्यादिसत्त्वा भावात्
दिति चेन्न। अभावीयविशेषणताविशेषानुपादाने प्रतियोगिवैयधिक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८

व्या.त्र.भा. ३ अवच्छेदकपदोभयप्रत्यावच्छिन्नभेदस्याप्यवच्छेदकेऽपि सत्त्वादाहावच्छेदकत्वादवच्छिन्नेति तेनावच्छेदकत्व लक्षणानाच
च्छेदकभेदनिवेशेनेत्यर्थः ॥ ३ ॥

भ.टी. रणपोवदतिमाप्यकत्वस्योक्तेनपर्वतत्वाभावनिष्ठप्रतियोगितायावच्छिन्नव्यापकता
वच्छेदकत्वाभावात्पर्वतत्वाभावाभावस्यपर्वतत्वस्यतादृशाविशेषणतयावृत्तिमत्त्वेस

१३२ त्वादितिनक्षतिः ॥ नघटनिष्ठप्रतियोगितायाव्याप्यकतावच्छेदकत्वापत्तौतल्लिक
एकाभावस्यपावद्गतगतस्यहेत्वधिकरणावच्छेदेनप्रतियोगिस्वाभावाधिक
रणापविरहादसंभवइत्यर्थः [redacted] न्त्वी

दृशाभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगस्यसिद्ध्याकेवला शि ४
न्वयित्वोपपादनायैषधहावेवस्वीक्रियतेननुड्यतेपिमानाभावादितिसामाना श्रीराम:
धिकरण्येनतदनवच्छेदकत्वंद्रव्यत्वनिष्ठप्रतियोगितायाभस्येवतततआहोहाइ
तिप्रतीतिसिद्धाभावेतिनत्वान्वद्रव्यत्वप्रतियोगिकत्वावगाहिनी। दृशप्रतीति १३२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रेवतस्यांऽव्यतवृत्तित्वेऽभावन्निनिति भावः। ननु प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितेय
ष्ठोल्के व्यापकत्वेस्य लक्षणघटकत्वे स्वविशिष्टपदव्यावृत्तिरप्रसिद्धेत्तौ वक्ष्यमाणोणाव
संगच्छते कपिसंयोगाभावनिष्ठप्रतियोगितायाः कपिसंयोगाभावप्रतितादेशव्या
पकतावच्छेदकसंविरूपादित्यत आह। यथाविवक्षितेति। तत्रैवेति। अत्रकालावव
निष्ठप्रतियोगितायाः प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितकपिसंयोगाभावव्यापकताव
च्छेदकतया [illegible] दिपदग्राह्यसंतान्तिरूपकाभावकालाया [illegible] व्याप्तिवारणायैव तद्विशेष
णस्यावश्यकत्वादिति भावः। ननु व्यभिचारिणि वाच्यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगिवृत्तेर्यस
र्वत्र वाच्यत्वाद्यभावस्येति कथमुक्तमित्यत आह। यावत्पदं विनेति। नाप्यादृतिरसंभ
वोवेति दर्शयितुमिति। यावत्पदानाने[illegible]मात्पदं न वपारभावेन तद्वारणाद्युपेय दि
त्वादिप्रागुणात्वविशिष्टघटाभावप्रयोजनं न संभवतीति तत्प्रयोजनमप्रदर्शयेद्वत्

१० अ॰ प्रक॰ दहेत्वधिकरणावच्छेदेनैतस्यान्यथायद लक्षणम्

अं॰ टी॰ रमोपात्तस्यापि यावत्त्वविशेषणस्य प्रयोजनं प्रदर्शितमिति तिबोधनार्थं तत्प्रदर्शनमुप्या

वश्यकत्वादिति भावः। यद्यपि नाव्याप्तिरित्यनेनैव नासंभवदूषणस्य लाभाद् असंभवी

१२३ वेत्यभिधानमनुपयुक्तं तथापि यावत्पदाभावे यत्समानाधिकरणादिपदानां भवा

प्रिवारणारूपं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादिविशेषणस्य गोत्वाभावमादायास्या

संभववारणरूपं च प्रयोजनं न संभवतीति शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं दर्शि[illegible]दु अं ५

क्तिरिति ध्येयं। तथात्वादित्यत्र तत्पाशब्देन विशेषणतया [illegible] यस्यापि तस्य

साधनाधिकरणस्य परामर्शेऽनन्वयोऽ[illegible]वच्छेदितस्यैवोपस्थितत्वात्तत्वा

धिकरणपरामर्शेऽन्वयसंभवेपि प्रकृतानुपयोग इत्यतस्तत्पाशब्दपरामर्शनी

यं दर्शयति प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति। ननु साध्यतावच्छेदका श्रीरामः

वच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावइति। न च गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकेऽ १२३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वाधिकरणध
र्मावच्छिन्नाभाव
संग्रहाय साध्य
वृत्तितिघटक
भावमादाय वह्नि
मान् धूमादित्य
त्राव्याप्तिवारणा
य साध्याभाववद्वृ
वह्निमान्धूमात्

श्री

वह्नित्व[illegible]भिन्नोभयवान् धूमादित्यादौ साध्यवृत्तितिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा
प्रसिद्धिवारणाय साध्यतावच्छेदकातिरिक्तेतिधर्मविशेषणं [redacted]

व्याप्ति रिति वाच्यं। साध्यतावच्छेदकातिरिक्तसाध्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियो
गिताकाभावस्य तदर्थत्वात् एवं च सङ्केतो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभा
वप्रासपत्नस्य न संगतिः। प्रतियोगितासामानाधिकरण्यं च साध्यतावच्छेद
कसंबंधेन बोध्यं। तेन घटत्वात्यन्ताभाववति प्रमेयत्वादेः/ इत्यादौ नातिव्या
प्तिः। एवं च धूमवान्वह्नेरित्यादौ गुणत्वे द्रव्यसामान्याभावमादाय नातिव्याप्तिर्वा
रणाय यावत्त्वमभाववित्तेविशेषणमिति केचित्। साध्यपदस्य क्षेपप्रयासोप्येवं
दुरसाध्यतावच्छेदकव्यापकेति। अत्रापि यावत्त्वमभावविशेषणं एवं च
बोध्यं। यावत्त्वविशेषणप्रयोजनस्य पूर्वं भेनोक्तत्वात् यावत्त्वविशेषणादि
नोद्देश्यप्युक्तमत आह नानिरुक्ताभावेति। भवत्साध्यतावच्छेदकावच्छि

साध्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक
त्वेन यावदनंतर्गतत्वाद्घटत्वादिव्याप्ति
धरत्वधर्मावच्छिन्नतदभावमादाय [illegible]

[illegible] भयवद्भिन्नो धूमवत्यादिस्या
[illegible] साध्यतावच्छेदकातिरिक्त
[redacted]

यदि वह्निमान्
न वह्निमान्
इत्ययं साध्य
लोपि तज्जलो
भूयत्संगति
रिसु [illegible]
साध्यतावच्छे
दकताघटक
संबंधावच्छि
[illegible]
[illegible]
यासाध्यवृत्ति
धर्मानिवृत्त
[illegible]
[illegible]
संबंधेना
मेवतद्रूप

११
व्या-प्रथम
मं०टी०
१३४

न्नप्रतियोगिता काद्भूतस्यपथाश्रुत एवार्थः। स द्धेतौ व्याधि करणसंबंधा
वच्छिन्नाभावनादायैव लक्षण समन्वयः। भाव संबन्ध भावे नोपादेय मेव प्रयो
जनाभावात्। एवं हेतुसमानाधिकरणाभाव विशिष्टत्वादिकमपि प्रवेपव हि
मानूपत्वादित्या हो तादृशगगनाभावासिद्धेः पूर्वोक्तास्वरसाच्चाह। साध्यतावच्छेदं
कव्यापके[redacted]ति। वह्नुभीत्याश्रयणाम्साध्यतावच्छेदकानिष्ठव्यापकताकेत्यर्थः
वह्नुसाध्यतावच्छेदकव्याप्य[redacted]त्यर्थः। सामानाधिकरणपंशानि
वेशनोपरवात्। अत्रापिपाल्ये हेतुसमानाधिकरणत्वे स्वाविशिष्टत्वान्यनु
देयानि प्रयोजनाभावात्। युक्तं चात्र यद्वेत्या द्विहितीयं कं ... ये साध्यतावच्छ
दकाति रिक्तसाध्यवृत्ति धर्मनिवच्छिन्नप्रतियोगिताको ... भावे साध्य
तावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावको यावत्त्वाधिशेषणा ... दृशकृत्वस्य

३ ...
...
लक्षणम्
श्रीराम:
॥१३४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हर्शितत्तयोरत्त्वाभावयोरन्यतरस्य निवेशे नैवोपपत्तौ पावत्त्वं किमर्थमुपात्तमि
त्याकांक्षया अत एवेत्यादिग्रंथावतारः संभवात्। निरुक्तत्वाभावस्यानेकत्वाभावा
न्यतरस्य निवेशापेक्षया क्लृप्तौ न क्लृप्तत्वं निवेशे नापि निरुक्ताभावनिवेशे वारणी॥
४ अन्यत्प या यागो त्वोघ भावंतत्तसाध्यं भावंचा हायो [illegible] व्याप्ति वीरणादित्याकांक्षाया
तएवेत्यादिग्रंथावतारो न संभवति। तादृशाकांक्षायाः साध्यतावच्छेदकभेदेना
द्रातिग्रंथोत्तरमेवोत्थितेस्तत्पूर्वं तादृशाकांक्षाविरहात्। धूमवान् वह्नेरित्या
दौ धूमत्वेन धूमाभावस्य हि त्वधिकरणावृत्तित्वेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्या
भावान्नातिव्याप्तिः। न च धूमत्वेन धूमाभावस्य [illegible]
[illegible] वह्निधूमोभयाभावाभिन्नतया वह्निरूपप्रतियोगिसामाना
धिकरण्यादतिव्याप्तिरिति वाच्यं। तादृशातिव्याप्तेर्निरुक्तसाध्याभावेया

वस्तोपादानेपिस्त्रीभवाद्दीअथ : पिंडान्तत्वाघनावस्थायाय. पिंडान्तत्वगण
नाभीपो नयाभावाल्लकतया गगनाभावरूपप्रतियोगितामानाऽधिकरणस्य तो
दिस्यभिप्रेत्य प्रसिद्धं पिच्चारितमपितं परित्यज्यप्रदर्शि [illegible] तोभूतस्वभूते तो
मपेला पुक्तेमिति प्येयं प्रातियोगिवैयधिकरणपाद्यघटिते। तिद्वद्युपलक्ष्यताम्।
प्रतियोगितायाः स्वरूपसंबंधरूपत्वेभूतत्वाभावीयप्रतियोगितायास्तत्तु हेत्वाध
गुणमात्रे विश्रांतत्वलिकतया चालनीन्यायेन साध्यवन्निष्ठप्रतियोगिव्याधि
करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेतेदभावरूपप्रतियोगिधर्मेव्यधिकरणप
तावच्छेदकं पदितव्यापकत्वमप्रसिद्धसंभवती। तथापि चोप्यां पूर्वोक्तास्वरसेन मनोस्याला
भावानुसरणासंभवके मुतिकन्यायेनतत्के पा न मनुपचितमिति तत्फुरित्युर्ने श्रीराम:
नास्वरसः सूचितः। अथ यद्यपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यतावछि १३५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दकप्रतियोगिताकाभावीयवह्नित्वावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणत्वावच्छेदेनव्या
प्यताघटकसंबंधेनप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वं लक्षणमनुचितं तथासति
साध्यवद्धेतुसमानाधिकरणत्वस्यैवाविशिष्टत्वे विशेषणानांप्रवेशेनलाघवा
त्वेवं भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादित्यादावतिव्याप्तिः संभवतीति तादृशोभया
भावप्रतियोगिताया अव्याप्यवृत्तित्वेन तस्याः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वा
प्यतावच्छेदकत्वाभावादव्याप्यवृत्तित्वेतु केवलमूर्तत्वस्यप्रतियोगितानाश्र
य [illegible] तद्वत्वाधिकरणमनोवच्छेदेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहा
त्तथापितुस्यप्रकृतलक्षणोक्तप्रवेशेनलक्षणांतरत्वादर्शिषः केचित्तुसा
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यतावच्छेदकं निरूप्य व्याप्तिर्यदि साध्यतावं
च्छेदकावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वरूपास्वव्यापकतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदक

वृत्तिसावच्छिन्नप्रतियोगिमद्धूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वलक्षणस्य वह्निमद्धूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य लघुत्वादित्याशयः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२३
व्या॰ प्रथम
सं॰ टी॰
१२६

प्रथमपक्षासिद्धावेणगुर्वनुसरणं द्वितीये तु प्रतियोगिव्यापकत्वावच्छेदके

त्वरूपावच्छिन्नवैशिष्ट्ये तद्गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकव्याप्तिः पारिभाषिकाव
च्छेदकत्वप्रवेशे तु गौरवं मतस्तत्साध्यलक्षणानां न व्याप्तिमित्याहुः। दीधितौ गौरव
धर्मावस्येति। नन्वगौरवधर्मावस्याऽपि पूर्वलक्षणवान्ते त्वविशिष्टस्वाभावरूपप्र
तियोगिसामानाधिकरण्यापन्न स्येति वाच्यं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यापन्नस्याप्रसिद्धावपि कालेन परिमाणादित्वादावतिव्या
प्तिवारणाय यावत्स्वरूपं विवक्षणीयं तथा तदभावादिति। एतद्रूपवानेतदुसाद
दौ [illegible] व्याप्तिरित्यर्थ इति। इत्थं तदभावपात्रपि कारणेनाऽऽह प्रतियोगितानव
च्छेदक प्रतियोगितावच्छेदकत्वापेक्षया तद्वत्प्रतियोगिकत्वस्य गुरुतया तदभावकृ
न [illegible] मिति सूचितं। प्रमेयत्वादिनेति। द्रव्यत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रयोग
कताप्रसिद्धिवारणाय यानवच्छेदकघटितव्यापकत्वस्यावश्यं वक्तव्यतया
लक्षणासत्त्वेनासंभवासंगतिराह॥ ४

२ पुस्त

श्रीराम:

स्वानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायद्य तदन्यत्वं द्रव्यत्वेपीत्यर्थः

तु. स्वानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपव्यापकत्वस्य तादृशस्य
सिद्धिवारकत्वेपि प्रकृतेऽभावात्तस्य प्रवेशान्न वैयर्थ्यमिति भावः ॥ ननु व
ह्निमान् धूमादित्यत्र सम्बन्धाद्यादिसंबन्धेन धूमाधिकरणे धूमाभावप्रयवन्निष्ठस्य
वह्न्यभावस्य पर्वतादेः कालिकोपाधिततया स्ववृत्तित्वपर्वतादावालोकहेत्वधिक
रणावच्छेदे न प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वेपि चरमक्रियाद्यालोक
निरूपणावस्य न देत्वधिकरणपर्वतादौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं च
रमक्रियायाः पर्वतादिसमानकालीनत्वेन कालिकतया पि वर्तते ऽत्र तिवा
तः प्रसिद्धसाध्य कानुमानोपेक्षा किमर्थमित्याकांक्षायामाह। वह्निमा
नित्यादि। धूमाधिकरणमहाकाले ऽन्ते दित्यनेन संबन्धान्तरेण हेत्वधि
करणे वृत्तित्वं प्रतिपादितं। निकटरूपशालिनः। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न

म०टी० व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य। ननु धूमानधिकरण परमाणोऽव्य
१३७ स्थक्रियात्मकस्य तथाविधाभावस्यास्य वारिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्धा तत्र्यात्या
प्तिरेवेत्यत आह। महाकालादेरिति। संयोगेन हेत्वधिकरणत्वसंबंध इति।
इदं च व्याप्तिनिरूपकसंयोगत्वे न संयोगस्य हेतुतावच्छेदकसं[illegible]ता भिप्रायेण। बंध ४
अन्यथा तादृशत्वेन हेतुतानुरोधेन हेत्वाधिकरणावच्छेदेन तत्र हेतुसंबंधि
त्वमात्रस्य विवक्षितत्वेन महाकालादेः संयोगेन धूमाधिकरणत्वोप
पादनप्रयासवैयर्थ्यात्। [redacted]
[redacted] श्रीराम:
१३७
[redacted] नास्तु परमाणुमहाकालादेः संयोगेन धूमाधिकरणत्व ननु
[redacted]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(तस्मात्प्रमेयसत्त्वानुपस्थितपरामर्शसंभवात्प्रह) २ यद्धर्मतमादायेति। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावमादायेत्यर्थः। न संभवतीति। तथा २

२ चैतत्राव्याप्तिप्रतिपादनार्थमुक्तं चरमक्रियाघात्मकाभावानुसरणे कैश्चिन्मतमदि २

२ स्मात्तत्वेन साध्यवह्नि... निति भावः २

चरमक्रियाकालिकाभावमादाय मवक्रिनाय वृत्तासिद्धत्व [illegible] ताव्याप्तिः। तथा

विभुत्वसाध्याभावमादाय तत्र नाव्याप्तिः संयोगे नदुत्पस्या व्याप्यवृत्ति

त्वयतिता दृष्टाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसंभवादतः श्रीघोषपिति

साध्यवृ ति कौतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावमादायाव्याप्तिं प्रदर्श

यितुं कालिकसाध्यकानुधावनं। साध्यव्यापकत्वं चकपिसंयोगाभावसाध्या

५ घटित रता प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपादेयमतो न वह्निर्व्यापकत्वक्षतिरिति

वह्न्यतां तत्माह। केचित्विति तमादायेति। चरमक्रियाकालिकोदासीनाभावम

दायाव्याप्तिसंभवोपि तस्य प्रथमोपस्थितप्रभावेन तावद्दृष्टान्तुधावनं नक्लेशा

पत्वात्तमादायाव्याप्तिप्रदर्शनस्यानुचितत्वमिति भावः। साध्यतावच्छे

साध्याप कावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वे कालिकसंबंधेनवह्नि

[redacted]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२५
व्या.प्रथम
ग.टी.
१३८

(यावदनंतर्गतत्वोपपादनायैवाव्याप्यवृत्तित्वप्रदर्शनमित्याशंक्यास्वरसांतरमाह ३ लक्षणान्
त्रित्वरूपप्रतियोगितासंबंधेनाधिकरणपसत्ता हि न वह्निमानेव धूमात् इत्यत्र तादृशा
भावकादाचाद्व्याप्तिविरह संभवे तदर्थंता स्यात्साध्याभावस्याव्याप्यवृत्तितोप
गमो निरर्थक [illegible] इत्युपगमे विलाद्यवासत्तिकोति र्वेप्याधिकरणपा
घटितव्यापकत्वस्यैव व्याप्यवृत्तितया वह्न्यभावस्य यावदनंतर्गतत्वे तस्य
सामानाधि प्रतियोगि [illegible] धिकरणपोपपादनायैवाव्याप्यवृत्तित्वस्य आकुंचितमेतत्स
चित: । संयोगिनवह्न्यधिकरणस्यधूमानाधिकरणतत्परक्रतोऽपि नस्यपता
तस्मात् तेकेनापि संबंधेन वह्निरविता नाधिकरणादाहरणभेदाभावस्याव्याप्यवृत्त्यंतर्गत
= स्यात् तस्मात् गुरुरूपत्वेऽप्यधिकरणप्रतियोगिसामान्याधिकरणपाभावाद्धूमवा
नृ वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेरभावादाह मूलसुयत वानिति । महाकालेत्वादिहेतो: अभावः
रूपतया सामान्यसामानाधिकरणरूपविशेषणलाघवेनापि त्वाग्रणसंभवा १३८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दित्यत उक्तं अन्यतरत्वे इति। आत्मकालान्यतरत्वरूपहेत्वधिकरणाप्रलयावच्छेदेन
सुखाद्यभावस्य न प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमतो महेति। ननु सद्यातनत्वं ध्वंसप्राग
भावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपं न कालवृत्तित्वगर्भितमतः कारणत्वे
ति कारणत्वस्य स्वरूपसंबंधरूपत्वे तदघटितत्वेनैतत्सपत आह। एवमपीति। आ
त्माद्यंशे कालावृत्तित्वेऽपीत्यर्थः। तेनेति। साध्यनिष्ठव्याप्यतापक्षे साध्यतावच्छेदकसंबंधा
वच्छिन्नत्वविवक्षणेनेत्यर्थः। धूमासमानकालीनवह्नेरिति। तदधिकरणावच्छेदेन
धूमाभावस्य न संबंधसामान्ये न तत्र कालिकसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकर
ण्यम् तदुक्तं। धूमसमानकालीनेति। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यस्य प्रयोजनमा
ह। नवीनेति। ननु तेभावि धूमव्यापकताघटकत्वे न संबंधानामनुप्रवेशे साध्यतावच्छे
९५ दकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितावत्त्वमभावविशेषणं व्यर्थं स्यादत आह
न साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविवक्षणेन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१६
व्या.जगद

वृत्तिलव

गा.टी० दनुपादानेगोत्वाभाववत्पादयवृत्तित्वं धूमादित्यादावव्याप्तिः संयोगवतितस्याविवृ

१३९ र्वसत्त्वे विशिष्टस्याभावरूपप्रतियोगितासामानाधिकरण्यापातात् । न च तस्याभावीयविशे

षणतासंबंधेन प्रतियोगितासामानाधिकरण्येपि तथाविधव्यापकताघटकसंबंधेन

न प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमिति वाच्यं । अभावीयविशेषणताया अपि साध्य

निष्ठव्याप्यतानिरूपितगगनाभावनिष्ठव्यापकताघटकत्वात् । न च साध्यनिष्ठव्या

प्यतानिरूपितस्वप्रतियोगिनिष्ठव्यापकताघटकसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधि

करण्यमत्र विवक्षणीयं । अन्यथा गोत्वाभावस्य यावद्गगनतस्यवृत्तिनिष्ठव्या

प्यतानिरूपितद्रव्यत्वनिष्ठव्यापकताघटकरूपावच्छिन्नतत्समवाये न प्रतियोगिसा

मानाधिकरण्याभावादव्याप्तिरिति वाच्यं । एवं क्षणस्य व्यक्तित्वविशिष्टस्याभावस्या

प्याभावत्वादिना साध्यव्यापकतया विशेषणताया अपि साधकत्वात् । न च सा श्री.गा. १३९

ध्वनिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगितावच्छिन्नव्यापकताघटकसंबंधेन प्रतियोगि
मत्तानाधिकरणपक्षवृत्तित्वं विवक्षणीयं अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ यावदन्तर्ग
तगोत्वाभावादेर्वह्निनिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगिगोत्वादिनिष्ठसमवायाव
च्छिन्नव्यापकताघटकसमावदन्तर्गतसमवायेन स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावृत्ति
प्रतियोगिमत्तानाधिकरणपक्षावृत्त्यादव्याप्तेरिति ध्येयं। विशेषणतायामपि व
ह्निनिष्ठव्याप्यतानिरूपितगोत्वाद्यभावप्रतियोगितावच्छिन्नपक्षवृत्तित्वावि
शिष्टगोत्वाभावाभावनिष्ठप्रतियोगितैव स्वाधिकरणपदघटितव्यापकताघटकत्वादु।
प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकतापक्षे तद्विशेषणतासार्थक्यमपि स्यात् तं
ण व्यापकताघटकत्वेन संबंधानामनुप्रवेशोऽपि स्यात् तथैव सत्ताध्वनिष्ठव्याप्यता
निरूपितव्यापकताघटकत्वेन संबंधानामनुप्रवेशादित्यर्थः। जिघपितपादौ
२ गौरवमतो यत्तु तद्विविच्येति। व्यापकताघटकत्वे न संबंधानामनुप्रवेश इति। व्यापकताघटकसंबं

२१ (ननु विशेषणविशेष्यसंबंधाभावविशेषणविशेष्योभयवत्त्वमेव विशिष्टाधिकरणत्वमिति नियमो लक्षणात्
व्यञ्जभम (मात्रेणेश्वरज्ञानान्यत्वविशिष्टघटस्येश्वरज्ञाने सत्त्वमत आह ।८)
भ. द. विशेषणतया चेति । नन्वीश्वरेच्छान्यत्वादिविवक्षितया कथमीश्वरे ज्ञानत्वव्या
२४० पकत्वं ईश्वरज्ञानानिष्ठस्य विवक्षिततया प्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्याप्र
सिद्ध्या तद्घटितव्यापकत्वस्याप्रसिद्धेः एवं विवक्षिततया प्रतियोगिवैयधिकरण्य
घटितव्यापकत्वस्याप्यप्रसिद्धिः ईश्वरज्ञानानिष्ठस्य विवक्षितयाभावस्या
प्रसिद्धेः तादृशस्याप्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रसिद्धत्वेऽपि तदीयप्रतियो
गितायाः साक्षान्नाधिकरणेऽपि नावच्छेदकस्याप्रसिद्धत्वात् । न चेश्वरज्ञानान्यत
विशिष्टघटाभाव एव तथाविधः प्रसिद्ध इति वाच्यं ईश्वरज्ञानान्यत्वविशि
ष्टघटस्यापीश्वरज्ञाने वृत्तेः नैरपेक्ष्याल्लीनत्वविशिष्टघटत्वमपि तत्काले
[illegible] वर्तते इत्यनुपदं द्रष्टव्यत्वात् तत्र प्रकारस्य तत्र तत्त्वे ननु मते त्वास्त्येति श्रीराम:
[illegible] प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकतापक्षे विवक्षिततया ईश्वरज्ञा १५
इति व्यञ्जस्यापर्यवसितत्वे २ (अयमाशयः एकसंबंधेन विशेषणविशेष्योभयवत्त्वस्यापि विशिष्ट
(सत्तानियामकसंबंधेनेश्वरज्ञानावृत्तित्वविलोपप्रसंगादिति ।२) 62

[illegible margin note]

(६ प्रकृते च सामानाधिकरण्यस्वरूपव्याधिकरणधर्मनिष्ठावच्छेदकताकोवच्छेदकनिष्ठप्रतियोगिताकोभेदः प्रसक्तप्राप्ति)
(६ योगितानिष्ठोपि संभवतीत्याशयः महानसीयवह्निनिष्ठप्रतियोगिताया स्वसामानाधिकरण्यावच्छिन्नस्वात्मकावच्छेदक

न त्वेतादृशस्यात्र सिद्धांतिस्याहोरन्नवेनयघटत्वसंबंधेनाविवीप्सा न कार्या यद्यपि ताद्रूप्य
संबंधेति करणादिति विषयितया व्यापकत्वमितिप्रकृतग्रंथस्तु प्रतियोगित्वेप्यधिक सत्वात्म
स्वेवप्रा रण्याघटितव्यापकताघटकपक्षाभिप्रायकः न च तत्सद्भेपीश्वरज्ञानेनत्यकामाना स्वातंत्र्येति
१२ धिकरणाभावप्रतियोगितायाविषयितात्वे चं प्रावच्छिन्नो यासामानाधिकर
णेनावच्छेदकात्र सिद्धिर्निवोदिति वा अनवच्छेदकत्वं चावच्छेदकत्वावच्छि
न्नवच्छेदकभेदप्रतियोगित्वविरोधेन सामानाधिकरण्यावच्छिन्नावच्छेदकभेदस्य
संभवतीति वाच्यं। साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां [illegible]
[illegible] सामानाधिकरण्येन याद्दशप्रतियोगितावच्छिन्नत्वे तोभयाभावस्तेन
संबंधेन सा प्रतियोगितावच्छेदिकेत्यस्यविवक्षिततया ईश्वरज्ञानत्वसमाना

व्यापकता ७ विषयत्वसंबंधावच्छिन्न २

स्याति सामानाधिकरण्यात्मकसंबंधनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकावच्छेदकनिष्ठप्रतियोगिताकभेदस्यापि संभवः

धिकरणाभाववत्प्रतियोगितायां [redacted] सामानाधि
करण्येन ... पत्वाभाववत्प्रतियोगितावछिन्नत्वोक्तपाभाववत्त्वेन तादृ
शाश्रवियोगितोविषयितेपे ... रूज्ञानेत्वव्यापकत्वास्ततेरिति। नन्वेतादृशो
भयाभावघटितव्यापकतायालक्षणप्रवेशेयघटसंबंधेनेतस्याव्यरूपं विवक्षि
तौ यत्तु पागौरवेणायघत्संबंधेनेत्यनिवेशपसाध्यसामानाधिकरण्याभाववत्प्रतियो
गितायाः सामानाधिकरण्येनानवछेदकत्वरूपव्यापकत्वघटितमेव लघुत्वेन ग वछेदकत्व
मुच्यतमितिवाच्यं। तस्यलक्षणांतरत्वात्। पक्षेसामानाधिकरण्येनानवछेदके
न्निपरस्परसामानाधिकरण्यावछिन्नावछेदकत्वादित्यर्थः। अनवछेदकैवो सं
वछेदकावछिन्नावछेदकत्वादित्यप्रकृतग्रंथस्तुप्रतियोगिवैय्यधिकरण्यघटि श्रीराम
तव्यापकत्वाभिप्रायक इति। वस्तुतस्तु यत्रनित्यज्ञानोऽन्यताविषयकंस्वनिष्ठाप्रकि १४१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्त २

त्यधिषयकं तेजन्याज्ञानं पक्षतं घटज्ञित्वेस्वरूपसंबंधेन साध्यं तादृशजन्यज्ञाननिरू
ज्ञाना मातरत्वं हेतुं त्र तादृशजन्यज्ञाने विषयिता यामुदा घनावस्य प्रसिद्धत्वात् तादृशात्
घटज्ञित्वनिलज्ञानान्यवनिष्ठप्रतियोगितेयो : साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वस्यासतेतेयो
रुरात्पाउतिव्याप्तिवारणाय यथा स्वसंबंधइति वा प्साउवश्यं कार्या। इदमीश्वरज्ञाननिरू
लिप्रकृतग्रंथस्योपलक्षणापरइति संक्षेपः। साध्यतावच्छेदकसंबंधेन व्यापकतायां ने
व प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं निरुक्तौ चेति। साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगि
सामानाधिकरण्यविवक्षामात्रेणैव पर्वतो आलम्नहानुकालीन्यतरत्वादित्याद्यवत
व्याप्तिवारणेपि वह्निमान् धूमादित्यादौ समवायेन वह्निव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगि
ताकस्य संयोगेन घटत्वादिनाऽभावस्य संयोगेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्या
भावाद्व्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकसंबंधेन व्यापकत्वमावश्यं विवक्षणीयम्
साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याभावविशेषणमेवकुतो नोपात्तमिति शंकां वारयति र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१९ व्या.प्रकरण म.टी. १४२ घटपदवाच्यत्वसाध्यकव्यभिचारित्वाभिप्रायकत्वेन । न च सत्यन्ते सत्संगतं तत्रेति धात्वर्थः । वाच्यत्वसादृश्यादिपदस्य घटाभावांतरमादाय लक्षणाम्
सर्वत्रातिप्रसंगे तात्पर्यकल्पनात् ।
त्वादिति भावः । एवं च यदि दोषस्य पदे भाव्यताभिप्रायकत्वेनापि परिष्कृतस्य त्यो दाहाय
चेति । केवलघटत्वस्य महाकालान्यत्वस्य वा कालिकेन साध्यतायां सद्धेतुत्वे
तो धिविशिष्टस्य साध्यत्वं तु महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वे तु कालिकसंबंधेन म
हाकाले न वर्तते सामानाधिकरण्यघटके विशेषणविशेष्यसंबंधाभ्यां विशेषणवि
शेष्योभयवत्त्वं यत्र तत्रैव विशिष्टाधिकरणत्वोपगमादित्याशयः । तादृशसाध्यानां
मिति । साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकानां महाकाला
त्यन्ताभावघटत्वाभावमहाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वाभावानामित्यर्थः । प्रतियोगिसामाना
धिकरण्यादिति । विशिष्टस्यानतिरिक्ततया विशिष्टघटत्वाभावस्यापि घटत्वे
रूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादिति भावः । तथा चैतन्यनंतरं तस्य सद्धेतुत्वेपीति सह श्रीरामः
णीयं । रूपान्यत्वविशिष्टसत्तासाध्यके रूपावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यतावच्छेदक १४२
त्वे

संबंधेन साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य यावदंतर्गतस्य साध्यतावच्
छेदकसंबंधावयसंबंधेन स्वविशिष्टहेत्वधिकरणवृत्त्यावच्छेदेन प्रतियोगि
सामानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्तिरत एतद्वृत्ति उक्तक्रमेणेति विशिष्टस्या
नतिरिक्ततया सत्तारूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यात्र रूपावच्छेदेन साध्याद्
त्यर्थः। प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनेति। स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनेत्यर्थः।
अव्याप्तिरत इति। एवं क्रमेणासंभवे तात्पर्यं परंतु संयोगेन द्रव्यत्वसामानाधिक
रण्यत्वादित्यस्य हेतुत्वेनान्वयासंभवादसंभवद्वति योक्तं। येद्यअव्याप्तिवीतेर
भावद्वत्यर्थः। कामानाभावेनेति। समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य संबंधा
वच्छिन्नत्वे यज्ज्ञानं संबंधविशेषानियंत्रिताव्याप्यबुद्धिप्रतिबंध्यप्रतिबंधकभा
वान्यथानुपपत्तिरूपं प्रकृते तत्साभावादित्यर्थः। उभयाभावप्रतियोगिताया अप्रसिद्धे
रितो रूपलक्षणलक्षणस्याप्राप्तावश्यकत्वेऽव्याप्तिपदस्याप्युपलक्षणत्वं पूर्वपक्षे मित्रत्वंतस्त्र मित्र
त्रैवव्याख्यारोऽस्मदरमत यंकोनए व्याप्ते रभावइत्यर्थः भावस्य सिद्धि वतायत्ति हि सिद्धिनिरूप्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२०
म॰ प्रथम
मं॰टी॰
१४३

सर्वत्र २

व्यक्तितास्वीकारे तस्याः न साध्यव्यापकताव च्छेदकत्वं मत आह। घटादिपति त्वादि [illegible]

एवं उभयाद्यभावमादायैव लक्षणासमन्वयो, वक्ष्यमाणास्वरसादा। वस्तुतस्तु तिलं

नुभवबलादिति। घटत्वेन संयोगे न पटो नास्तीति प्रत्ययविषयकरणात्मकावच्छिन्नाभा

वप्रत्यक्षोपपादनादिति भाव:। कथं तन्न पथेति। तन्मते कृताथकुद्धे: संबंधविशेषानि

यंत्रितप्रतियोगिकत्वानुरोधेन समानाधिकरणात्मकावच्छिन्नाभावस्येव तन्मते

कृताधकुद्धे: संबंधाविशेषानियंत्रितप्रतिबंधकत्वानुरोधेन स्वाधिकरण

धर्मावच्छिन्नाभावस्यापि संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितकत्वावश्यकत्वमिति भा

व:। ननु घटत्वेन पटो नास्ति बुद्धौ घटत्वेन पटत्वबाधनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वा

देवउक्तभ्रम दशायां घटत्वेन संयोगेन पटो नास्तीति बुद्धेरनुत्पत्ति: ननु त — श्रीराम:

त्रितिविधतावच्छेदके [illegible] संबंधविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस — १४३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रवेशः प्रयोजनाभावादत आह। भवतितु संभवाये नेति। तथासति घटत्वेन समवा
येन पटो नास्तीति बुद्धेरप्यनुपपत्त्यापत्त्या संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रा
वश्यकतावच्छेदकीभूतस्यापि निवेशनस्यावश्यकत्वादिति भावः। अत एव व्यधिकरणधर्मा
वच्छिन्नाभावस्य संबंधावच्छिन्नत्वस्वीकारादेवावाप्यत्वोपपत्तिरूपसंबंधाव
च्छिन्नतादृशाभावस्य न प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन साध्यव्यापकतावच्छे
दकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमत आह। प्रमाविषयत्वापेति। अत्र च व्य
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षे व्यधिकरणत्वग्रहस्य हेतुत्वमतो घटे
पटत्वग्रहदशायां तत्प्रत्यक्षासंभवात्तादृशाभावे संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता
५२ यामनुभाविका दृष्टान्तस्य किंचिदपूर्णत्वाद्वा भवन्तु वाहरित्याशय इति इदं घटाभावस्या
पि दृष्टं स्यात् व्याप्तिलावच्छिन्नस्वाभावरूपप्रतियोगिताभावाधिकर
ननु घटवृत्तिधर्मावच्छिन्नसंयोगसंबंधावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगिताकाभावग्रहे घटवृत्तिधर्मेण सं
योगेन घटग्रहो विरोधी तस्य सत्त्वाच्चरम्याधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता याः संबंधाव

...सेनैवोपपत्तौ न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना
...नस्य ... संबंधावच्छिन्नत्वमिति
प्रातिनु ...द्यते ... चेद्विवादस्तादृशा
...वाद हेतुत्व ... पादि ... स्वतं आह किं...

२२
च. प्रथम ॥श्री॥ अयोगोलुकान्यत्वीयसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकतासंबंधेनाविशिष्टाभावस्य प्रतियो लक्षणान
म.टी. गितावच्छेदकीभूतविशेषणतासंबंधेन व्याप्तिव्याप्तिर्माव्यैः प्रतियोगिता
१४४ वच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहलक्षणे तु व्यधिकरणधर्मा
वच्छिन्नाभावानां यथा कृत्रिमधूमादिमान् दोषसंयोगेन घटत्वेन वह्न्यभावस्यापि
विषयितासंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य तद्विशिष्टहेत्वधिकरणा
वच्छेदेनाभावादव्याप्तिः। प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन व्यापकतावच्छेदि
कायाः प्रतियोगिताश्रयीकृततद्धाश्रयसामानाधिकरण्यस्य विवक्षणे च योगो
रवं जन्यत्वादित्यग्रे स्फुटीभविष्यति स्वरसभाकृतिलभेन सूचितः। ननु घटत्वा
भाववान् प्रमेयत्वादित्यादौ घटत्वरूपाभावस्य पक्षलाद्धृत्तित्वविशिष्टस्याभाव
रूपप्रतियोगिनाऽभावीयविशेषणतासंबंधेन सामानाधिकरण्या इति व्याप्ति श्रीराम:
रभावीयविशेषणतासंबंधेन साध्यव्यापकतावच्छेदिकाया यास्व प्रतियोगि १४४

विशिष्टध्वंसाध्य । जातियोगिसामानाधिकरण्या भावसामानाधिकरण्यधर्मावच्छिन्नाभावमुपेक्ष्याह घटत्वेनेति । [redacted]
तानन्तरमथ यत्सामानाधिकरण्ये गोत्वं जन्यत्वादिर्वृत्तित्वविशिष्टत्वादिगं भ
विरोधश्चेत्पत आह । प्रमाविषयताया वेति । वाच्यत्वाद्यभावस्य आत्मत्वाद्यभा
वस्य वा गगनादेरभावस्य त्वादिगं पविरो धौम्बरसबीजं । प्राचां मते विरुद्धइ
ति । तथा चात्र क्षुल्लकपरमते नत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । ननु प्राचां मतेऽतिव्या
प्तिरितियोऽशेना । स्वमते इत्यादिगं भविषो धात । घटत्वेन रूपं सामान्याभावा
भावस्य मार्दे नर्गतस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदे तत्र जातियोगिसामा
नाधिकरण्याभावे नतन्मतेऽतिव्याप्तेरभावाच्च । न तस्यापि पूर्वक्षणादि
त्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपजातियोगिसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिरेवेति वा
च्यं । केवलान्वयिनोऽप्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावस्य यो विशिष्टाभा
वस्तस्यादिशेषणाभावमात्ररूपत्वादिति । रूपसामान्याभावापत्त्वादि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ति। न च वस्तुगत्या प्रविष्टत्वादेरूपसामान्याभावाव्यापकत्वेपि प्रविष्ट
रूपसामान्याभावस्य निरूपेन तद्व्यापकतानिर्णयः प्रविष्टत्वादौ नैतत्
भवसेरापप्रविष्टादौ ग्रहणे वातिव्याप्त्युद्भावकस्य रूपसामान्याभावनिरू
पे तत्र कथं तद्विरहेणागृहीतेपि लोये परमाणाविसादिना तत्साध्यनानुपपत्ते
रिति वाच्यं। अतिव्याप्त्युद्भावकस्य कथं तद्विरहेपि सद्धेतुरेवेति भ्रमवत
स्तटस्थस्य तत्र कथं तादृशाधिकविचारादौ वा तत्र तत्संस्थापनात्। क्षा
न्यक्षरितस्वरसात्तद्ध्यंतु रूतत्वरूत्त्वो न यत्साध्यकोक्तोदाहरणोपे
क्षया रूपसामान्याभावसाध्यकोदाहरणस्य प्रसिद्धविशेषविषयत्वाभा
वेनोक्तशंकाया एवानुत्थानमिति। प्रतिबंधकतोपपन्नेरुक्तेः अविशिष्ट श्रीराम:
द्दवस्थत्वस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकांशेप्रवेशेन संभवति गौरवादिति ॥ २८५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यत्तुपगमइति। एवं द्व्यणुकेपरमाणोरूपस्याभावो न संभवति तथास
ति तदुत्तरक्षणीयद्व्यणुकेरूपोत्पत्तिर्नस्यात्। अत्र परमाणौ मानेकेन रूपांत
रोत्पत्त्या द्व्यणुकेपि तदुत्पाद इति भावः। अनंतरूपध्वंसतदुत्पादप्रसंगाद्गौर
वादित्यभिप्रायेणाह। कार्यरूपद्वयमित्यर्थ इति। उत्पत्त्यादिपरंपराणुरूपाणां नि
त्यत्वादारूपापत्तिरिति। द्व्यणुकस्याभावप्रत्यक्षइति। ननु यथा शुद्धाभावप्रत्यक्षेऽधिकर
णस्य प्रत्यक्षव्यवहितोत्तरत्वस्य वैजात्यस्य वा कार्यतावच्छेदकत्वात्। हेतुत्वेने
ति। तथा च तत्तेनैव घटत्वाभावप्रत्यक्षनिर्वाहे तत्साधारणेनेंद्रियसंयुक्तस
मवेतविशेषणतायाः हेतुत्वं न कल्प्यत इति भावः। ननु परिवर्तितकपुत्पाद
पसमवेतत्वस्य भावप्रत्यक्षे इंद्रियासंयुक्तसमवेतविशेषणतायां हि

भा.टी. त्वान्न तत एव घटत्वत्वाभावप्रत्यक्षत्वनिर्वाहे तत्साधारणापेक्षे इन्द्रियसंयुक्तविशेषण
१८५ तायां न हेतुत्वं कल्प्यते यदि च घटत्वादिरूपस्वाभावप्रत्यक्षव्याप्तस्यालक्षणत्वाभावप्र
त्यक्षत्वस्य त्रसरेणवादिवृत्तित्वाभावप्रत्यक्षत्वावच्छेदकत्वे गौरवान्नाघटेनेन्द्रि
यव्यत्वाभावप्रत्यक्षत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वं कल्प्यते तदुत्तिविभाव्यते तदेन्द्रियसं
युक्तसमवेतविशेषणतायां अपि घटादिवृत्तित्वाभावप्रत्यक्षव्याप्तस्य गुणत्वत्वा
भावप्रत्यक्षत्वस्य कर्मत्वत्वाभावप्रत्यक्षत्वावच्छेदकत्वे गौरवान्नाघटेनेन्द्रि
यसमवेतत्वत्वाभावप्रत्यक्षत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वं यत्किंचित्तत आह विनिगमना
विरहेणोभयहेतुतायामपीति। इन्द्रियसंयुक्तविशेषणतायां इन्द्रियसंयुक्तसमवेतविशेष
णतयोरेकस्य प्रकृतप्रत्यक्षसाधारणमपरस्य तत्सा[illegible]प्रत्यक्षे विनिगमनाविर
हेणेत्यर्थः। प्रकृतासिद्धेरिति। प्रकृतस्यासत्तिकालीनघटादौ रूपाभावप्रत्य श्रीरामः
१ सिद्धेर क्षस्या[illegible]निर्वाहादित्यर्थः। प्रमालोपापातादिति। रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता १४६
जन्यतावच्छेदक०

कध्वंसादेस्तद्विषयसात-त्राबाध्यादितिभावः।अव्याप्यवृत्तीतिअंतराभावामा
ला१२ दिकोवृष्णेदेनैवतन्नतत्स्वीकारात्तेदभावादेवंरक्तत्वोवच्छिन्नप्रतियोगिताक
त्वाभावादेव।इत्यतेतत्सत्त्वेनायापीति।अपिनायत्किंचिद्विशेषध्वंसवत्त्वेतद्वि
नापूर्वोत्तेरत्वेनसाप्रतिग्रहः।नन्वेतावताप्रागभावध्वंसात्यंताभावेयोरवि
रोधोपपादनेपिउत्पत्तिकालावच्छेदेनघटेरूपसामान्याभावसत्वेनानाभावः
त्रतत्स्वसामग्रीविरहेणानुत्पत्तेरनुमानस्याप्रयोजकतादितिचेन्नाग्र
पवतिरूपांतरोत्पत्तिकारणाप्रजनारूपत्वावच्छिन्नेप्रतिरूपाभावस्यदेतुतया
घटोत्पत्तिद्वितीयक्षणेरूपोत्पत्त्यर्थंतुसामग्रीसाग्ररूपसामान्याभावस्यावश्यमं
गीकार्यत्वेनानुमानस्याप्रयोजकत्वाभावात्।अत्रस्पर्शवतिवायोस्पर्शांत
रोत्पत्तिकारणायस्पर्शप्रतिस्पर्शाभावहेतुत्वस्यावश्यकत्वात्स्पर्शेव्यभिचारे
नम्यपक्षरूपंप्रति सत्यपिहेतुत्वेनस्तुएवंचरूपप्रतिरूपाभावहेतुत्वेमानाभावः।रूपवतिघटे
रूपांतरनियतपूर्वभावस्यानन्यथासिद्धत्वमात्रकल्पनेलाघवादितिभावः॥ नरा

२४
व्याप्रथम
...
१४७

रूपं प्रतिस्पर्शाभावस्यान्यथासिद्धतया न हेतुत्वं । न च रूपाभावस्यान्यथासिद्धौ स्पर्शस्त्विति वाच्यं स्पी
दीपाकालीनस्पर्शनाशोत्तरं स्पर्शोत्पत्तिकाले रूपोत्पत्तिवारणाय रूपं प्रति रूप
भावस्य हेतुत्वे मावश्यकमिति वाच्यं । एकजातीयमात्रस्यैव रूपरसगंधस्पर्श
पाकतयास्तूद्भवति पाके न स्पर्शनाशात्संभवादेवं प्रलयेपरमाणौ रूपरसाद्यन्या
भावेपि मानाभाव इति वदंति । दीधितौ स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावृत्तित्वेनेति ।
अत्र घटत्वेन वाच्यत्वाभावीयप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वे
यातत्र हेत्वधिकरण पर्वतावच्छिन्नत्वेनानाभावादसंगत्यापत्या हेत्वधिकर
णता व्यापकत्वरूपं हेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वं व्यापकत्वं तस्य निरूपकपाध्यम
पत्वसंबंधेनेति ध्येयं । वह्न्यधिकरणो प्रतियोगिसंभवनायाग्निरिति हृदं वक्ष्यमा
णाभावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वार्थमुक्तं । महाकालत्वेनाद्यंशध्वंससरूपाभा
वस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसंभवादुक्तं कालिकसंबंधेन यदधि
करणमिति । दिशितादंशध्वंससरूपाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसं

श्रीराम:
१४७

भवादुक्तं दैशिकसंबंधेन मदधिकरणानीति। संबंधत्वस्यैकस्याभावादन्यतमत्व
निवेशे गौरवात्संबंधसामान्येन तादृशध्वंसस्य यदधिकरणं तत्त्वावच्छिन्न
भेदो गोले:। चरमधूमाधिकरणध्वंसानलकूटेति। अनतिप्रसंगाल्लाघवाच्चे
ति भावः। महाकालस्य दिशाश्च धूमाधिकरणत्वेऽत्यन्ताभावस्य साध्यव्यापकत्वाद्
दकप्रतियोगिताकत्वाभावेन धूमाधिकरणध्वंसानंतरं खंडधूमाधिकरणोत्स
त्पभावे हेतुसमानाधिकरणत्वाभावाद्व्याप्यावदंतर्गतत्वाभावेनाभावांतरस्य च
प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिः संभवत्येवेत्यत उक्तं निरूपकतेति। म
हाकालदिशोर्धूमाधिकरणतासंदेहेन तादृशावच्छिन्नाधिकरणोत्पत्तेः संदेहेन त
त्र्याप्तेः संदेहादिति भावः। पर्वतादेः कालोपाधित्वाभावेऽप्ययोगोलकान्यतमाभा
वस्य महाकाले प्रतियोगिसामानाधिकरणापत्ते[illegible] दाह आदीति। आदिना धूम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२५
व्य॰त्रयन

१ संयोगेन धूमाधिकरणत्वाभावे

म॰ टी॰ वत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वपर्यवसितः। तदभाववत्त्वं न तादात्म्येन प्रतियोगिनोऽभावेन
१४८ पर्वतादेः कालोपाधिभिन्नसुपगगनादेश्चाभावाभावेन व्यवकृत्यापि प्रतियो-
गितासामानाधिकरण्याभावादिति भावः। अत्र पर्वतादेः कालोपाधिसंयोगीकाले
प्युक्तप्रकारेण प्रसिद्धव्यभिचारमुपेक्ष्यतासंगवात्वपर्वतादेः कालोपाधिभिन्न-
सुगगनपक्षाश्रयत्वं निरस्य कलितस्वरसः कश्चिदित्यनेन सूचितः। प्रथमे का-
कृत्यां परित्यज्यो दाहरणान्तरानुसरणे बीजमुल्लेखमानः प्रकारान्तरेण
तत्साध्यकयति। तेन गोः साध्यतायामित्यादिना। तेन। सर्वत्र कालिकविशेष-
णतया साध्यत्वेन गोः कालिकेनजन्यद्रव्यस्य दैशिकतया साध्यतायां तु
दैशिकसंबंधावच्छिन्नजन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितदैशिकसं-
बंधावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकस्य जन्यद्रव्यत्वस्य साध्यतावच्छेदकका-
लिकसंबंधावच्छिन्नगोत्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितदैशिकसंबंधावच्छि-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४ चरमध्वंसस्वरूपफलस्य हेतुमतिफलयद्वृत्तिग्रंथे कालत्वसत्त्वपरत्वादाहृत

न्त्यापत्तेरित्यवच्छेदकत्वानाधेन तस्य मानस्य प्रदर्शनस्यासंभवादिति भा
वः। दैशिकतयावच्छिन्नावृत्ति। अनावीयविशेषणतयावच्छिन्नावित्यर्थः। एवम
पि। अवच्छेदकं स्यादिति। अवच्छेदकापेक्षास्यादित्यर्थः। सद्विकालेप्रति
योगिसामानाधिकरण्याभावादिति। एतेन सद्विकाली न ध्वंसस्य [illegible] का
लत्वं नास्तीति निरस्तं। अन्यथा तत्रैव प्रतियोगिसामानाधिक
रण्यादसंगत्यापत्तेरिति। अयं स्वप्रतियोग्यधिकरण इति। प्रत्ययस्य चर
मदुःखध्वंसरूपस्य प्रतियोगिनश्चरमदुःखस्याधिकरणे [illegible]
वीयविशेषणताविशेषे [illegible] चरम
दुःखध्वंसरूपस्य [illegible] तादृशाभावस्यावृत्तेरित्यर्थः। कथमिति। अभावमा
त्राधिकरणकाभावस्येवाधिकरणस्वरूपत्वादिति भावः। विशेषणतयानवच्छि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२६
अ॰ प्रथम
गं॰ टी॰
१५८

[illegible] लक्षणम्

वस्यप्रलयमात्रवृत्तित्वादिति। कालिकतयातद्गुणवस्य यावदंतर्गतस्य प्रलया
नालकबेपिणगनादावेवतस्याभावीयविशेषणतया [illegible] प्रतियोगिसामाना
धिकरणापसंभवादिति भावः। अतएवोति भभावरत्नेदंशिकृतयाधिवसित
त्वादिवेत्यर्थः। तदविवक्षणोतदणिप्रायेणतादृशप्रतिपादनेच्छयातभ्सा
नि। ईशस्यसोऽनाभावादिति भावः। ननुप्रलयादेति त्वेनसाध्यतायामपिसा
ध्यायकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्यप्रलयानकालत्वाभावस्य यावदंतर्गतस्य
काशवृत्तितयाप्रलयाकालकस्याभावीयविशेषणतावविशेषणप्रतियोगिसमा
नाधिकरणाभावान्नाव्याप्तिरतआहतावत्संतीति। विशेषणमतावि
शेषणेति। अभावीयविशेषणतयेत्यर्थः। एवंचप्रलयान्यकालत्वाद्यभावस्य
साध्यतावच्छेदकसंबंधेनसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावान्न

विशेषणत्व

श्रीरामः
१५८

५ चतुर्थस्यप्रथमाभावस्वरूपत्वे ५

ति॰१ तन्मात्रयोर्व्याप्तिवारणायेति भावः। साध्यतावच्छेदकं वा जातीयविशेषणताविरो
धिता [illegible] प्रत्ययवृत्तित्वमिति केचित्। कालिकसंबंधेन प्रलयवृत्तित्वस्य तत्त्वेऽभा
वीयविशेषणतया तदवच्छिन्नाभावस्य घटत्वादिमात्रे सत्त्वेऽपि प्रलये तन्मात्रवृत्तित्व
साध्यव्याप्यसंगतेः। अनवस्थानवस्थेति घटाभावे योऽघटाभावस्तस्मादतिरिक्त
त्वेन तत्रापि घटाभावोऽतिरिक्त इत्येवं क्रमेणानवस्थायां चक्रकं तृतीयस्य तत्स्वरू
पत्वेऽन्योन्याश्रयमनुसृत्य तर्कः। आत्माश्रयस्येव। अभावमात्राधिकरणाभावस्या
धिकरणस्वरूपत्वस्यैव लघुत्वात्। अतिरिक्ताभावाङ्गीकारे नेनन्तु गुरुत्वात्। प्रा
गुक्तरीत्या त्रिशब्देन गगनाधिकरणकाभावप्रत्यक्षेति दीधितिस्वरसतः पूर्वोक्तं
आकुशितमनेनैतन्मते हेत्वधिकरणावृत्तित्वस्याभावीयविशेषणतया भावश्य
कत्वेन संयोगात्मन इति दीधितिग्रन्थविरोधः एवमभाववत्तात्रस्यैव भेदविलोपा

(भावाभावसाधारणविशेष [illegible] मीकारत्वे [illegible])

पत्तिर्घटवति घटो नास्तीति बुद्धेर्घटाभावत्वेन तन्नघटाभावस्येति सानुपगमेनै
एवकारणासंभवादित्यस्वरसश्च [illegible] सूचितः। अस्वीकारादिति।
तथा च सद्धेतुत्वं मेयत्वस्य नस्यादिति भावः। गगनस्वरूपाभावस्य कालिकसं
बंधे न गगनादेरव्यत्तित्वपक्षे न हेतुसमानाधिकरणत्वमत आह एवं मेयपक्षा
मान्यस्येति। स्वरूपसंबंधेन मेयसामान्यस्य कपिसंयोगाभावव्यापकत्वयात्वद
भावस्य यावदंतर्गतत्वादिति भावः। प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापक
त्वपक्षे स्वविशिष्टत्वनुपादाने साध्याभावमादायाव्याप्तिमाह एवं सतीति। अ
भावीयविशेषणतया हेतुसमानाधिकरणत्वे विवक्षोपक्षेप्याह। नियतविशि
शिष्टसत्तेति। संयोगाभावस्य संयोगाभावव्यापकत्वोपपादनाय दृशा चेति। श्रीरामः
ननु घटत्वाभावप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावो नातिरिक्तः। किंतु घटत्वमेवै १५०

४ ननु घटो नास्तीत्यत्राभावत्वेन विषयतानिरूपिते केत्यौ कार्या घटत्वाभावो नास्तीत्यत्र तु प्रतियोगितावच्छेदकविधया भासमानाभावत्वाव(४)
४ गाहितेनैवोपपत्तेर्नातिरिक्तविषयत्वं घटत्वाभावप्रकारकप्रमाविषयत्वं नास्तीत्यत्र तु प्रतियोग्यविशेषणतापन्नाभावत्वस्य मुख्याभावे(४)
४ (प्रकारत्वोपपत्तेरिति ... अभावत्वप्रतियोगिकः। ... त आह इत्यादीति ४)

त्येत आह। ... भावप्रतियोगिकोतीति कस्येति। अभावप्रतियोगिकस्यैव भा
वरूपतया तस्य घटत्वाद्यात्मकत्वादिति भावः। आकृ इत्यस्य स्वरसस्तद्बीजं तु
अभावप्रतियोगिभाभावस्य भावरूपत्वं न तु भावप्रतियोगिकस्येत्यत्र भा
नाभावइत्यादि हि। गोत्वाभावसंयोगप्रत्यन्तराभावस्य न धर्मिभावाधिकरणक
त्वधर्माभावेन्मोत्वाभावरूपस्य तत्प्रतियोगिनः सत्वादत आह। अन्यादिवृत्ति
त्वविशिष्टेति। न च जलादिवृत्तित्वविशिष्टत्वस्यान्यतरत्वघटकभेदप्रति
त्वे ४ योगिगोत्वाभावविशेषणेपि विशिष्टस्यानतिरिक्ततया तादृशान्यतरत्व
विशिष्टस्य गोत्वाभावस्य प्रतियोगिनो धर्माभावे सत्वात्कथं तादृशान्यतरा
भावस्यापि धर्मिभावाधिकरणकत्वमिति वाच्यं। अन्यादिवृत्तित्वविशि
ष्टस्य तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नेविशेषणत्वात्। न चैवं संयोगित्वाभावस्य

(४ आदिना घटत्वाभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छिन्नाभावरूपघटत्वादिनिरूपकस्य घटत्वाभावप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावरूपस्यानीकारणत(४)
४ ...प्रतियोगितावच्छिन्नाभावप्रतियोगितयोः ... घटत्वाभावाभावस्यापि भावप्रतियोगिक...
४ ... घटत्वाभावस्य ... भावप्रतियोगिकत्व ...)

२८
प्र॰ अवय॰ ... ग्ना॰

न॰टी॰ वैतद्व्रतियोगितमेतत्किमत्रगंधासंगतिः संयोग्यं तदस्य जन्यादिवृत्तित्वविशि
१५१ शिष्टत्वेन रूपवत्प्रतियोगितावच्छेदकाभावाक्रांतेनतथात्वाद्धरागान्यतराभावप्रतियोगि
त्वादिति वाच्यं। तत्र संयोगिपदस्योपस्थितदोषादिवृत्तित्वविशिष्टसं
योगिपरत्वात्। ननु वैतादृशसंयोगिनो ऽयःपिंडे ऽभावा ... भूतलाभावस्य
हित्वधिकरणगावच्छेदेन प्रतियोगिस्त्वानाधिकरणाभावत्वकृत्वमतिव्या
प्तिरिति वाच्यं। यत्रैकस्यैव द्रव्यस्यावच्छेदकत्वाधिकरणजन्यत्वोभयस्मिन्नसंयोगि
नवृत्तित्वं तादृशावच्छेदकताकतास्यत्वप्रवाप्तिव्याप्तेः संकितत्वात्। उक्तलक्षणे गीति।
३ मीया ऽत्लादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावस्यायमः पिंडान्यत्वाभावनिष्ठस्य तद्व
रूपत्वादिति भावः। अत्रायः पिंडान्यत्वाभावस्य नातिरिक्तत्वं किंतु लाघवाद श्रीराम:
यः पिंडस्वस्वरूपत्वमेवेति कथमुक्तगोत्वाभावस्याभावाधिकरणत्वमिति १५१
घमादौ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१ वह्न्यधिकरणावृत्तिविशिष्टधूमाभाव एवायं पिंडस्तमभावरूपमिति तोयं तावीजं अन्यथा धूमवद्योगोलकावर्त्ति
त्वे तं । तस्यापि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामाना
धिकरणपादत्तिव्याप्तिरिति तु पुंस्त्वं न च घटत्वेनाय: पिंडान्यत्वाभाववत्स्या
य: पिंडान्यत्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्ति: तादृशा
भावस्य केवलान्वयितया पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टतदभावस्याविशेषणा
भावात्तत्वतया विशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यापि
तत्राभावादिति वाच्यं । तादृशाभावस्य भावभिन्नतया तदधिकरणकेऽनो
दिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावस्य तदात्वकतया गोत्वाभावरूपप्रतियोगिसा
मानाधिकरण्यस्य तत्र सत्त्वात् । अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभिप्रे
तत्वात् भेदस्यापि तत्प्रतियोगितया तत्सामानाधिकरण्यसंभवाच्च अन्य
थाखंडस्यापि । जलभिन्नकात्रवृत्तित्वेन तु लक्षणस्यार्थ: । तथापि । तद्भिन्नयत्न

२९ अ.प्रथम (विशिष्टगो-त्वाभावाभाववजल-त्वाभावानां १) ३समवेता२ लक्ष गाद

म.टी. = नीलानामैक्यमनेगौरत्वजात्यवच्छिन्नविशिष्टगोत्वाभावधर्मानामवयोरैक्यानिरा भावा१

१५२ सेपि। भूतवद्वृत्तित्वविशिष्टेत्यादिः। इदमुपलक्षणं। जलत्वादिवृत्तित्वविशिष्टगो

त्वाभावस्य योग्यन्यतरूपभावस्य जलत्वाभावाभिन्नतया जलं निर्वह्नि इत्यादावप्य ३समवेताल२

रीत्याऽतिव्याप्तिर्बोध्या। ननु जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावधर्माभावे

योरैक्यनिरासेनापि तयोरनेकधर्मप्रयुक्ताऽतिव्याप्तिशंकानिरासः संभवति

च परं तु तत्र रूपतत्त्वविवक्षयापि तन्निरासः संभवति नैतावता जलवृत्तित्वविशि

ष्टेत्यादिग्रंथविरोधः समानाधिकरणस्य तदसमानाधिकरणे दृष्टत्वात् ओम्। दत७

भ्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादाविति। तदविवक्षणे तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न

समानाधिकरणाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकप्राति श्रीराम:

योगिताकाये भेदाभावास्तेन तेन संबंधेन तत्र तत्र हार्थपरिचायकतया १५२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(ननु तादृशप्रतियोगिताकाभावस्य स्वाविशिष्टे सत्त्वस्य पदार्थतया तत्पदस्य चायकृतमैव तदंशसार्थक्यमत आह (५)

तादृशविशेषणस्यावश्यकत्वमिति भावः। नन्वेवं साध्यतावच्छेदकरूपधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि व्यापक० १
ताकाभावाः प्रत्येकं तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्तदर्थपरिचायकतया तद्विशेषणस्या
वश्यकत्वमिति वाच्यं। तथापि साध्यव्यापकतावच्छेदिकाया प्रतियोगितात्वेन
नैवतत्सदर्थपरिचयसंभवे स्वभावे तादृशप्रतियोगितानिरूपकत्वांशस्य
वैयर्थ्यात् नच स्वरूपतस्तु यत्किंचित्साध्यसामान्यनियताभावानामेवान्यतमत्वमेव
मो ५ वृत्तत्वां तत्त्वेनग्रोताभावयोस्त्वतैनयनेसाभावयोरैक्यमापद्येत
यत्र प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्याभावेऽपि विनष्टसाध्यसमन्वयसंभवा
त्तद्विशेषणस्य वैयर्थ्यं प्रतिपादितं। सिद्धांते तु साध्यनियताभावानामनेकत्वापत्ति
प्रायेणैवेतल्लक्षणस्य अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेऽव्याप्तेः यत्र प्रति
योगीति तमादाय लक्षणसमन्वयासंभवात् तद्विशेषणस्यावश्यकत्वमिति भावः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३०
अ.प्रपत्र
न.टी.
१५३

लक्षणम्

दण्डमुपलक्षणं । अत एव वाच्यत्वाद्यभाववस्य घटत्वेन धूमाभावावच्छिन्नतया व्याप
कतावच्छेदकघटत्वप्रतियोगितान्तर्गतधूमनिष्ठप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकर
ण्याभावादिति भ्रान्तिविरहेण यावत्त्वविशेषणस्य तदर्थानन्वययोजनेन यो हेतुसमा
नाधिकरणत्वस्वविशिष्टत्व विशेषणतया अन्वये अथ धूमादिलिंगपि वाच्यत्वाभाव
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदिका याभावप्रतियोगिता तदाश्रयत्वं तत
आश्रयसामानाधिकरण्यं यद्वा व्यधिकरणावच्छेदेन यत्र कुत्रापि वृत्तित्वनिवेश
वलक्षणं नास्तीति वाच्यं । तस्य लक्षणान्तरत्वात् एतल्लक्षणोक्तिस्त्वग्रे हेतु
र्वरत्वादिलक्ष्याभिप्रायात् । तत्कपाले तद्घटध्वंसवद्वृत्तित्वेन प्रमेयसामान्या
भाववस्य तद्घटकालेपि सत्त्वात् तदानीं चेत् तद्घटध्वंसस्याभावेन तु योः कालिकसं
म्बन्धेयत्वं नस्यादतस्तद्पुत्रपादपि तु तद्घटध्वंसकालावच्छेदेनेति । समनि

श्रीरामः
१५३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यताभावेनामनेस्याभिप्रायेणेति। सत्कुंभियत्ताभावानामैस्य संयोगेन घटाभावे स-
मवायेन घटसंयोगाभावस्यास्तैस्यात्कपाले समवायेन घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तिः
कपालनिष्ठस्य संयोगेन घटाभावस्य समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादतः सा-
मानियत्ताभावानामनैस्याभिप्रायेणेति। नच कपाले समवायेन
घटो नास्तीति धीः स्वस्य प्रामाण्यापत्तिः। विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति रीत्या बाधोपग-
तात्कपाले निष्ठघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टे समवायसंबंधावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वाभावे न तद्धीस्वस्य प्रामाण्यत्वा[redacted]दिति। पतद्भ्रमकते के सा-
स्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं विनापि विशिष्टाभावं छित्वावच्छिन्नाभावं वा-
यसंगतेः [redacted] प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यस्यावतारकत्वासंगतेरिति यलक्षणमिति तन्नो
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं विना व्यापकतायां सामानाधिकरण्यपेत्यस्य वेद्य-
प्यपि तस्यावतारकत्वसंगतेरिति॥ शिरोमणिप्रथमलक्षणसमाप्तम्॥ श्रीः॥१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

म.टी.
१५८

यत्समानाधिकरणानामितीति । केवलाधिकरणावच्छेदेनेत्यस्य प्रतियोगिसमानाधि-
करणपदार्थैकदेशे सामानाधिकरण्ये ऽन्वयसम्भवानः सामानाधिकरण्यस्व-
स्वातंत्र्येणोपस्थितत्वे सामानाधिकरण्यविरहिति । प्रथमान्तोपस्थिते [illegible] ऽसामानाधि-
करणेऽन्वययोग्यतासंपत्त्यर्थं यत्समानाधिकरणानामिति षष्ठ्यन्तेन निर्दिष्टवान्मूल-
कृदिति कारः । तत्र । अत्र वा नैवं कृदित्यादौ जातिव्याप्तिवारणायेति । गोत्वाभावादिकमु-
पप्रतियोगिसामानाधिकरणपदाद्याप्तिव्याप्तेवारणायेत्यर्थः । प्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छिन्ने [illegible] ति । ध्रुभवद्धेति तादृशविशिष्टोगितानास्संयोगस्यतरत्वेन प्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतायाः हेतवधिकरणायः पिंडावच्छेदेनासत्त्वान्नातिव्या-
|| तिरिति भावः । अव्याप्तिरत इति । अव्याप्तिः व्यासेरभावः । संबंधांतरावच्छेदेनात्राघ-
वृक्षाभिप्रेताह । साध्यतावच्छेदकसंबंधेनेति । एतद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्तावान्
सत्ताद्विताद्रावेतद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्त्वाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं यदेतद्रूपान्य

श्रीरामः
१५८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वविशिष्टसत्तात्वं तदवच्छिन्नानिरूपिताधिकरणतायाः तद्रूपेणाभावान्नात्रलक्षणेऽ
तिव्याप्तिरिति भावः। अत्र केचित् वह्नित्वेन धूमकालीनावच्छेदेनेति। धूमध्वंसस्य कालि
कत्वावच्छेदेन वह्नित्वेन धूमसाध्यकत्वविशिष्टस्य च हेतुः सत्वेनैतदभावासंभवात्
...षयोः सामा नैयत्यमात्रं कें धूमकालीनावच्छेदेनेति। न च तस्येव वह्निधूमकालीना
वच्छेदेन धूमवद्वृत्तित्वात्तत्र दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं। तथात्वेऽपि धूमध्वंसस्य कालीनो
वच्छेदे धूमकालरूपविशिष्टाभावेन त... टित धूमकालीनावच्छिन्नो धूमवद्वृत्ति ६
त्वविशिष्टवह्न्यभावसत्तात्। द्रव्यवृत्तित्वेनेत्यादि। आधिकवृत्तिधर्मेण द्रव्यत्वेन वृत्तिप्राति
योगिता कालिकान्तं गी... दाहः। गुणत्वेनेति। धूमभेदएवेति। तस्यापि संबन्धता
वच्छेदकसंयोगसंबन्धेन धूमव्यापकतावच्छेदकं संयोगत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिता
कत्वेनपावद्दंतर्गतत्वोद्व्यापकताघटकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्या
भावे प्रयोजनाभावरहणानिविशेषात्। अयःपिंडमिलन्त्वृत्तित्वेनेति। अयःपिंड

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२
अ॰ द्वितीय
मं॰टी॰
१५५

लक्षणम्

भिन्नवृत्तित्वोपलक्षितत्वेनेत्यर्थः ॥ अन्यथाऽऽद्यपक्षे पिंडभिन्नवृत्तित्वावच्छिन्ननि
रूपिताधिकरणतायाः हेत्वधिकरणतावच्छेदकेनासत्त्वादतिव्याप्तिसंभवात् । अन्यथा
यः पिंडभिन्नवृत्तित्वं यत्र विशेषणं तथा प्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रविष्टं तादृशान्य
भाविधान्यतराभाववस्त्वापि यावदन्तर्गततया तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाय: पिंडभिन्न
वृत्तित्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतायाः हेत्वधिकरणतावच्छेदकेनासत्त्वान्नाति
व्याप्तिरिति भाव्यं । तादृशाभावस्याप्रसिद्धेः पिंडभिन्नवृत्तित्वोपलक्षिततादृशान्यत
राभावाभिन्नत यातत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाय: पिंडभिन्नवृत्तित्वोपलक्षितत्वावच्छिन्ना
धिकरणता यावद्धेत्वधिकरणतावच्छेदकेनासत्त्वात्तन्निर्वाहः पिंडभिन्नवृत्तित्वा
वच्छिन्नाभावाधिकरणत्वे यः पिंडः पिंडभिन्नवृत्तित्वोपलक्षितत्वेनायं पिंड श्रीरामः
वच्छिन्नाभावाधिकरणत्वे यः पिंडः पिंडभिन्नवृत्तित्वोपलक्षितत्वेनायं पिंड १५५
भेदाय: पिंडान्यभेदान्यतराभावस्यासत्त्वात्तस्य नैष्प्रलाभावेन कथं तयोरैक्यमिति
ति भाव्यं । अपि पिंडभिन्नवृत्तित्वोपलक्षितत्वेन तादृशान्यतराभावस्याय: पिंडेप्रसिद्धेः
यः १

प्रकृते चाय : विं इभेदस्याप : विं इ सत्ताद्वय : विं इ । न्यभेदस्य चाय : विं इ भिन्नवृत्तित्वोपलक्षितस्याद्धर्म्मा तिप्रयोगिता ज्ञानवच्छि न्नसा २

२ प्रकृते चायं योगोलक्षमिन्नवृत्तित्वोपलक्षिता ... धर्मितावः

। प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यधिकरणतायाएवाभावविरोधितायाम्
च्छलाघवात्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टाधिकरणतायाएवाभावविरोधित्व
मितिवाच्यं। स्वाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्याप्यव्यभिचारात्। तदन्यत्वानिवे
शेगौरवादिति। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतायैवाभावविरोधिनी
ननुतत्रप्रतियोगिनोपितवृत्तेरवादिसंभिसायवतां गुरुत्वंसमाधानमा
हा। अत्रगुरुत्वमिति चेत् नपुरुषोनास्तीत्यत्रैवेति। नचात्रतत्रापि वैशिष्ट्यस्यप्र
दनुपस्थितत्तया कथं तद्वास्यात्रत्रुटितताद्दशविशिष्टधर्म्मावच्छिन्नाभावप्रतीतिः
कथंवावच्छिन्नत्वादिप्रदोत्तरत्वनीयोपस्यापितावच्छिन्नतस्यात्रत्य इतिवाच्यं। वै
शिष्ट्यस्यैतत्तीयाभत्वेनोभयोपपत्तेः। अन्यथा। गुरुत्वच्छिन्नत्वस्यप्रतियोगि
तावच्छेदकत्वे। बहुरपिप्रतियोगित्वेनेति। प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टत्वेन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्या. द्वितीय (प्रतियोगिमत्संयोगोऽस्य कृत्स्नग्रंथस्वारस्यायाहृपद्यते) लक्षणाम

म. टी. त्यर्थः । एतन्मतेऽभावविरोधितायाः प्रतियोगित्वस्यातंत्रत्वात् । यद्वा पूर्वपक्षि

१५६ मतेऽभावविरोधितायां प्रतियोगित्वं तंत्रं तेन तथोक्तं तत्राभाववद्वृत्तेरपि धूमवद्वृ

त्तित्वोपलक्षितवह्निमात्रस्य । तादृशस्य कस्यचिदयःपिंडेऽपि सत्त्वाद्वृत्ति

भावः । अन्यांशे वह्नित्वविरहेणेति । तथा च वह्नित्वघटितविशिष्टधर्म

स्यापि प्रतियोगिताधिकरणेऽभावात् न्यूनवृत्तितया न तस्यावच्छेदक

त्वं संभवतीति न्यूनवृत्तेरप्यवच्छेदकत्वे किमपराद्धं द्रव्यवह्नित्वेनेति भावः ।

न चान्यथेत्यादिनोक्तप्रतीतिरेव बाधिकेति वाच्यं । प्रतियोगितावच्छेदक

विशिष्टप्रतियोग्यधिकरणताया एवाभावविरोधितया धूमवद्वृत्तित्व

विशिष्टवह्निरूपप्रतियोगिनोऽयःपिंडेऽभावादित्याशयात् । प्रतियोगिताव श्रीरामः

च्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतैवाभावविरोधिनी न तु तत्प्रतियोगिनोऽपि १५६

निवेशे गौरवात् धूमवद्वृत्तित्वादेरधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रवेशादेवान्यथेत्याधुत्तम्प्रतीत्यनुपपत्तेर्गौरवाणीयत्वादित्याशयेनाद्याधूमस्य वृत्तित्वविशिष्टवह्नित्वस्यैवेति । अल्पांशेव्यधिकरणतायांति । तादृशावच्छेदकतायां धूमनवृत्तित्वं न बाधकमिति भावः । एतन्मते प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतायाअभावेनसमं विरोधो न संनेवति प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य वृत्तेः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभिन्नत्वविशेषणे गौरवमतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वमभावस्यैवेत्येव नियमो वाच्यः एवं च वह्नित्वेन धूमवद्वृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य शुद्धवह्नित्वे स्वीकारेणैव उचितं इत्यस्य स्वरसो भावयन्मतान्तरमाह । परे त्विति । नूतं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रत्तिसमानाधिकरणतयैव वह्नित्वमवच्छेदकमिति। यद्यपि स्वन्यूनवृत्तिसमा
नाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव वह्नित्वेनावच्छेदकत्वमिति तेवक्तु
मुचितं। तथापि स्वन्यूनवृत्तिसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वेनेन्धनवत्त्वाभावप्रतियोगितायां न्यूनवृत्तिसमानाधिकरणानिन्त्वे य
द्वच्छेदकमिति सेव विवक्षितं लाघवादित्यभिप्रेत्यैव नाभिहितं। धूमत्वमपि नता
दृशाववच्छेदकमिति। नचैवं तादृशावच्छेदकात्र सिद्धौ वह्न्यभाववति व्याप्तिरिति वाच्यं। इन्ध
नादिनानुमानाभावप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वस्य तादृशस्य प्रसिद्धत्वात्त
द्वच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य तादृशाभावे हेत्वधिकरणावच्छेदेन सत्त्वादिति
व्याप्तेः। ननु तस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्येपि यावद्धेतुगतं तस्य धूमत्वेन श्रीरामः
धूमाभावस्य प्रतियोगिताया न्यूनवृत्तिसमानाधिकरणानिन्नावच्छेदकामसिद्धा। १५८

रतावच्छेदकावच्छिन्नत्व र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वन्यूनवृत्तीति स्वंप्रतियोगितावच्छेदकं तथा च स्वन्यूनवृत्तिपदेन समानाधिकरणधर्मानव
नाति व्याप्तिरिति वाच्यं। द्रव्यत्वेन वह्नि[illegible]त्वावच्छिन्नस्याभावद्वयान्तर्गतस्य प्र
तियोगितायाः न्यूनवृत्तिसमानाधिकरणाभिन्नावच्छेदकत्वप्रसिद्ध्या वह्नित्वादे
र्महित्वादेव व्याप्यापत्त्या साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताया
नपि स्वन्यूनवृत्तिसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वविशेषणस्यावश्यकत्वे
या धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमत्वेन धूमाभावस्य घटादिन्तर्गतत्वात्। धूमत्वे
स्य प्रमेयत्वसाधारणस्य प्रतियोगितायां न्यूनत्वात्। न तु प्रतियोगितानि
याभावस्याभावभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्य वाऽभावात्। तत्र प्रति
गिताभेदे मुक्तदूषितमाह। स्वमिति। इत्यर्थस्तु प्रतियोगितान्यूनवृत्तिसमा
नाधिकरणाभिन्नो स्वस्य प्रतियोगितान्यूनवृत्तिर्यत्र तिमुक्तत्वौ स्वन्यूनवृत्तिस
हि ता नावप्रतियोगिता समानाधिकरणाभिन्नत्वपर्यवसितया धूमवान्वह्नेरित्या

व्यमिति समस्तः पाठः अत एवैतन्मतोपक्रमे समस्तपाठमनुधानेनैव विवक्षितानुकूलं [illegible]
त्र समानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदके स्वस्य प्रतियोगितासमानाधिकरणधर्मभिन्नावच्छेदके

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१५
ल॰ द्वितीय
मं॰ टी॰
१५८

उ स्वन्यूनवृत्तित्वरूपताभाववृत्तिप्रतियोगितासमाना उ
उ अधिकरणं यत्प्रतियोग्यवृत्तिस्वावच्छिन्नोदितदन्यत्वात् उ

लक्षणम्

दोवच्छित्वेन भूतलवृत्त्यभावमादाय नातिव्याप्तिवच्छिन्नस्य स्वन्यूनवृत्तित्वाद
राप्रतियोगितासमानाधिकरणाभिन्नत्वानावात् । भूतलत्वस्यतादृशप्रति
योगितासमानाधिकरणाभिन्नत्वाच्चेति । वस्तुतो यावत्तो[...]गतादृशस्वरूपा
वच्छिन्नत्वाभावे नीलघटः । अभावत्वं चानुयोगिताविशेषः । तथा च [...]भावावच्छे
कावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताभिरूपितानुयोगिताविशि
यत ष्टयोगितासु हेत्वधिकरणावच्छेदेनस्वनिरूपकप्रतियोगितावच्छेदकाव
च्छिन्नसमानाधिकरणावृत्तित्वं तत्त्वमित्यर्थो हृत्वानुवच्छेदित्यालोहेतुपूर्वीको
नाभावानामसमे दोष इति नातिव्याप्तिरिति कृतं पल्लवितेन ॥ शिरोमणि द्विती
यलक्षणं समाप्तम् ॥ छ ॥ श्रीरामः २ ॥ साध्यवैत्तीति । साध्याभावस्यात्र सा
ध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकोभावश्च तेन वह्नित्वेन माहा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वस्वरूपेत्यर्थः। [illegible] प्रतियोगिनिरूपितव्याप्तिश्चावच्छि-
सद्धेतोरभावस्तादात्म्यवह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः। प्रकृतसाध्यतावच्छेदकप्रतियोगिका-
भावसाध्याभाववद्वृत्त्यर्थत्वमिति तन्न। यत्र यत्साध्यकेऽप्रसिद्धेः। अत्र प्रतियोग्यधि-
करणपदस्य न वृत्ति। अत्रैतदनन्तरं व्याप्यवृत्तिपदस्य। न वृत्तिपदस्यानुपयोगः। असिद्धि-
रिति। एतद्ग्रन्थस्य श्रुतप्रतियोगिवैयधिकरण्यपरिष्कृतेत्यस्य। स्वयं वस्तुतस्तु नि-
ष्कृष्टप्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य घटत्वादिना धान्यत्वाद्यभावसमानाधिकरणस्य
साध्याभावप्रतियोगिकस्य तो[illegible] प्रयत्नेऽप्रसिद्धत्वादिति। तच्च हेतुतावच्छेदकाधिकर-
णीभूतेति। न च हेतुसमानाधिकरणपदवैयर्थ्यं तत्पदस्य लक्षणव्याहारे योग्य-
ताप्रयोजकत्वात्। न च विशिष्टसत्ताभावानुजातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताभावी-
यस्य व्याप्यवृत्तित्वानुपपत्तिः। तन्निष्ठप्रतियोगिताया हेत्वधिकरणगुणानि-
ष्ठसत्तारूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति वाच्यम्। यदभाववाभाववत्त्वेन
हेत्वधिकरणवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात्। गुणे तदभावस्य सत्तात्वेन वृत्ति-
त्वेऽपि विशिष्टसत्ताभावाभावत्वेन वृत्तित्वाभावात्। अथ साध्याभावव्याप्य-
रूपविशिष्टप्रतियोगिताभावानधिकरणमिति [illegible] अर्थः। महानसीयवह्निसाध्यकधूमहेतौ प्रतियोगि-

प॰व॰कृ॰ वर्त्ति रतल्लक्षणेप्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानंगीकारेणाव्यापकत्वेप्यव्याप्यवृत्तिसाध्यक लक्षणाम्

म॰टी॰ त्तित्वविशेषणेन कपिसंयोगिभिन्नत्वं नेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः कपिसंयोगि
१५९ दाभावस्य कपिसंयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वाभावादभावांतरप्रतियोगितायाश्च
साध्यतावच्छेदकेनानवच्छेदादिति चेन्न। कपिसंयोगिभेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे
मतेतस्य सद्धेतुत्वाभावाद्व्याप्यवृत्तितन्मते तु कपिसंयोगिभेदाभावस्य न कपिसं
योगरूपत्वं किं तु तत्स्यावच्छेदकभेदमंतरेणाव्यवृत्तित्वानुपपत्तेः किंतु स्वसम
इत्यध नियतत्वस्य त्वाभावाभावात्मकत्वरूपत्वमेव तस्य न त्व्याप्यवृत्तित्वादिति। ननु
द्रव्यं विशिष्टसत्वादित्यादावव्याप्तिः। विशिष्टस्यानतिरेकितया सत्ताभावहेत्वधिक
रणागुणादौ द्रव्यत्वाभावसत्वादत आह। केवलेति साध्यवत्पदस्य साध्यतावच्छेद
कावच्छिन्नपरत्वमित्यादिकं पूर्ववद्बोध्यमिति भावः। इत्यव्याप्तिरिति। हेतुसमानाधिक
रणाभावीयसाध्यनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविवक्षणेन तु नाव्याप्तिरिति ध्येयं।
ननु यत्किंचित्प्रवेशात्प्रमुक्तो गौरवं न हेत्वधिकरणे निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृ
त्तित्वपक्ष इत्यतो द्विविधव्याप्यवृत्तित्वपक्षेऽपि दोषमाह। किं चेति। यदि च हेत्वधिक १५९

७ च इदमुपलक्षणम् हेत्वधिकरणे निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपं वाव्याप्यवृत्तित्वं बोध्यमिति
८ निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वपक्षे वाशिष्टामव्याप्तिमुद्धृत्य शंकते यदि चेति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(दुःखिये घटे भाभावायविशेषणतयाघटत्वाभावाभावसत्त्वात् तदन्यभिन्नत्वाभावविरोधितानियामकेनाप्यत्वादभावी ३)

[redacted]

(विशेषणतासंबंधेनमैत्रत्वस्याभावादिकल्पनायाः ... केवलान्वयि ... ॥ ३)

रतायत्तित्वरूपावस्थपप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगिमत्तागृहविरोधितानियामके

संबंधेनवक्तव्यं अभावीयविशेषणता [redacted] संबंधे नवृत्तित्वो लौघे दत्वाभावे वा

ति त्वभावत्वादित्यादेरव्याप्तिः। एवं च प्रकृते विशेषणताविशेषो न तथा। नहि कालिक

भावाद संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावस्याभावीयविशेषणतयागृहे आभावीयवि

शेषणतासंबंधेनाकाशाभाववत्तासंप्रतिबंधकं किंतु कालिकसंबंधेनाकाशाभावज्ञान

मेवेति। न च कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभावस्याकाशस्याका

शत्वेनगृहेविशेषणतासंबंधेनाप्याकाशाभाववगृहेप्रतिबंधकत्वमिति विशेषणता

विशेषोपि प्रतियोगिमत्तागृहविरोधितानियामक एवेति वाच्यं। प्रतियोगितावच्छे

दकप्रकारकप्रतियोगिमत्तागृहं प्रत्येव प्रतिबंधकत्वस्याधिवक्षितत्वात्। न चका

लिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभावत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदका

काशत्वोपरूपेणाकाशवत्तागृहं प्रति। विशेषणताविशेषेण आकाशाभावगृहस्य

(१ वक्तव्यमेते हेतुः १)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न॰दी॰ ९६०

[illegible]

प्रतिबंधकतया विशेषणतावच्छेदकस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकविरोधितानियामकत
याऽव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यं प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छिन्नप्रकारताकप्र
तियोगिमत्ताग्रहं प्रति विरोधित्वस्य विवक्षितत्वात्। तत्तं च प्रतियोगितावच्छेदकातिरि
क्तानवच्छिन्नप्रकारताकत्वं न च वंध्याधिकरणधर्माद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगि
मत्ताग्रहप्रविरोधितानियामकसंबंधाप्रसिद्धिः। घटत्वेन वह्निर्नास्तीति प्रतययस्य प्र
तियोगितावच्छेदकातिरिक्तघटत्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वं घटत्वविशिष्टवह्निमदि
त्याकारकं ज्ञानं तत्र तत्येव विरोधित्वादिति वाच्यं स्वप्रतियोगितावच्छेदकातिरि
क्तं संयोगप्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नप्रकारताकच्छेदकातिरिक्तं नदनवच्छिन्नप्रका
रता[illegible]कत्वस्य विवक्षितत्वात्। वह्नित्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तत्वेपि
प्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकातिरिक्तत्वाभावात्। विशिष्ट
सत्ताभाववान् द्रव्यत्वाभाववानित्यत्र हि गुणसामानाधिकरणस्य सत्तात्वस्य भावस्य

२ किंचैवं २

= भावाभाववत्साधारणविशेषणतानंगीका

श्रीराम ९६०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मावर

प्रतियोगितावच्छेदकत्वे यद्विशिष्टसत्त्वं साध्यतावच्छेदकमिति तस्याप्यापत्त्या हेत्वधि
करणवृत्तितावच्छेदिकीयानुयोगितातन्निरूपक[ ]प्रतियोगितावच्छेदक
संबन्धस्यापि विवक्षणीयं तथा चाकाशाभावस्य कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगि
ताककालवृत्तिसाध्यकाव्याप्तिः न च कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभी
वाभावस्य साध्यतावच्छेदकस्य हेत्वधिकरणगतवृत्तितावच्छेदकीया आकाशाभा
वनिष्ठानुयोगितातन्निरूपकप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् अन्यथाऽऽत्मनि का
लिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभावो नास्तीति प्रतीत्यापत्तेरि
ति विशिष्य तत्तद्धेतौ व्याप्तिविरहेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यापन्निवेशापेक्षया
हि विशिष्य व्याप्यवृत्तित्वनिवेशापेक्षयापि गौरवेण वैयर्थ्यमेव दोष इति ध्येयम् इत्ने नकालिक
का० २ संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभावस्याभावो नाकाशाभावस्वरूपः आत्म
दावपि तत्प्रत्ययापत्तेः । किंतु महाकालान्यत्वविशिष्टत्वतदभावस्वरूप एवेति नोक्ता

(पूर्वकल्पे यत्किंचिद्विशिष्टनिवेशाद्धन्यत्रोक्तविवक्षा ध्वनिता)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३
प-चक्रवर्ती यत्किंचिद्यन्निवेशावश्यकत्वप्रयुक्तगौरवस्य स्वयमेवोक्तत्वान्निरवच्छिन्नप्रतिकत्वपक्षे तो ऽश्रायम
(१२) जाति(२)
अ. २१. व्याप्तिरित्युपास्तं। तावतापि यत्किंचिद्विविधव्याप्यवृत्तित्वप्रयोपि प्रतियोगिमत्ताग्र-
१६१ ह विरोधितेत्यादिविवक्षणस्य हेत्वधिकरणवृत्तितावच्छेदकीभूतानुयोगितेत्यादिविवक्ष-
णस्य च आवश्यकतया गौरवस्य दुर्वारत्वात्। प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशापक्षे तद्वि-
दि४ वक्षणप्रयोजनाभावात्। संयोगादिविशेषणत्वसंबंधानां संयोगत्वविशेषणतात्वादिना
व्याप्यवृत्तित्वशरीरेऽप्रवेशः। किंतु प्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबंधत्वेन
नितानानुगमकत्वमुचितं भवति। अन्यथा कुरितीयालं। विद्वत्संबंधेन प्रतियोगिताश्रयान-
धिकरणत्वस्य विवक्षणे वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्नित्वावच्छिन्नसंयोगसंबंधावच्छिन्न-
प्रतियोगिताश्रयस्य वह्नेः समवायसंबंधेनानधिकरणत्वस्य हेत्वधिकरणपर्वतादौ स-
त्त्वादव्याप्तिः संबंधसामान्येन प्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वस्य विवक्षणे ज्ञानवा-
न्द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिः ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयज्ञानाधिकरण- श्रीराम
त्वस्य विषयतया हेत्वधिकरणघटादौ सत्त्वात्। प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रति- १६१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

योगिताश्रयानधिकरणत्वस्य विवक्षणे समवायेन वह्न्यभाववमादाय वह्निमान् धूमादित्यादा
व व्याप्तिः प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वमधिकं निवेश्यं तद्वारणे गौरवं
मित्यभिप्रायवानाह साध्यतावच्छेदकसंबंधेनेति सम्यग्यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशि
ष्टेति यादृश्याः प्रतियोगितायाः अवच्छेदकेन विशिष्टेत्यर्थः। अत एवेति। यतो यदभावप्रतियो
गितात्वेन न निवेशः। किंतु यादृशप्रतियोगितात्वेन अत एवेत्यर्थः। नित्यत्वविशिष्ट[illegible]
[illegible]द्रव्यत्वाभावरूपेति। न च तादृशप्रतियोग्यनाधिकरणत्वस्य नित्यद्रव्यरूपहेत्वधि
करणे सत्त्वात् प्रतियोगिव्यधिकरणं द्रव्यत्वरूपाभावस्याप्रसिद्धमिति वाच्यं। तत्रापि नित्य
त्वविशिष्टं यद्द्रव्यत्वं तदभावरूपप्रतियोगिनः सत्त्वेन यदभावप्रतियोगिताश्रयाधिकरण
सामान्यभेदस्य कुत्रापि हेत्वधिकरणे [illegible]भावात्। न च प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसि
द्धेरनातिव्याप्तिरिति वाच्यं। वक्ष्यमाणरीत्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव ता
दृशस्य प्रसिद्धेः। न च तस्यापि नित्यत्वादिविशिष्टस्याभावरूपप्रतियोगिसामानाधि
करण्यमस्त्येवेति वाच्यं। केवलान्वयिनो विशिष्टस्य यो भावस्तस्य विशेषणाभावरूप
त्वादिति। धूमवान्वह्नेरित्यादौ पर्वतीयवह्न्यधिकरणे नित्यत्वविशिष्टस्य धूमाभावस्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चक्रवर्ति

भ.टी.

१६२

भावरूपप्रतियोगिनः दैत्वधिकरणेसत्तेपि साध्यतावच्छेदकसंयोगसंबंधेनेत्यत्वेवि
योग्यनधिकरणत्वरूपत्वेऽप्रसिद्धतया नातिव्याप्तिरित्यभावसाध्यकपर्यंतानुधावनं
ननु प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या नेदं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावसाधारणं तथा चेत माहराया व्याप्तिजारकस्य साधारणाधिकरणत्वे नत्वरूपवै-
यर्थ्यमत आह। यादृशेति। प्रतियोग्यंशे प्रकारतापन्नेति। इदं च न प्रतियोगिवैय-
धिकरणपरासरप्रविष्टं प्रयोजनाभावात्। किंतु सिद्धांते प्रतियोगिवृत्तिधर्मस्यैव
प्रतियोगितावच्छेदकत्वनियमात् प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन व्यधिकरणधर्म-
स्त्ररूपानुपपत्तेः प्रतियोगिवृत्तेरेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति नियमः। किंतु
प्रतियोग्यंशे प्रकारतापन्नस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति बोधनाय। तदुक्तौ तेन।
न च व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोग्यंशे प्रकारत्वाभावेन कथं न प्रतियोगितावच्छेदकत्व-
मिति वाच्यं। प्रतियोग्यंशे इत्यनेन प्रतियोगितांशे प्रकारत्वस्यैव विवक्षितत्वात्तस्य
व्यधिकरणधर्मसाधारणत्वात्। घटत्वेन पटो नास्तीत्यत्र प्रतियोगितावच्छिन्नाभा
॥ अवच्छिन्नत्वसंबंधेन घटत्वावच्छिन्नत्वे हेतुः प्रतिबंधकत्वानुरोधेन सांसर्गिकविषयतायां

२स्तीति२

श्रीरामः

१६२

नवह्नित्वादिति। अन्यथा पर्वतो वह्नित्वेन वह्निधूमेनयं धान्येति प्रतीतिसिद्धभेदस्य पर्व-
ते सत्वाद्वह्निधूमोभयनिष्ठ वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः अपि पादशप्रतियोगिता
पदेनोपादातुं शक्यत्वया व्याप्तिस्यादिति भावः। वह्निधूमोभयत्वस्यापीत्युक्तेनि
ति। यद्यपि वह्नित्वेन वह्निधूमोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्निधूमोभयत्व
रूपा तिष्ठ वं नो लेन धा पयं वि धा तर प्रतियोगितावच्छेदकतो ति उभय
त्वप्रवेशस्य पर्वतेऽनत्वाद्वह्नि अस्य प्रतियोगि भावयो विरोधानुपपत्ति रूपस्य
कृतेसमानतयो [redacted] रूपासमन्वितं वह्नित्वेन वह्निधूमेन यं नास्तीति प्रतीति
सिद्धाभाव प्रतियोगितावच्छेदकं केवलवह्नित्वमेव परं तु सामानाधिकरण्य
नेनाभावप्रतियोगितासामानाधिकरण्यं प्रतियोगितानधिकरणाया वह्नि
तथा नूनं वह्नित्वपर्यवसित विशिष्टाभाव तान्न तन्नास्ति अनुपपत्ति
ति। अत्र च वह्नित्वमात्रस्यतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे वह्निमति वा

दी.व्य.चक्रं
कारी.
१६३

त्वेन वह्निधूमोभयं नास्तीति प्रत्ययानुपपत्तिः वह्नित्वावच्छिन्नवह्निधूमोभयनिष्ठ
प्रतियोगितायाः व्यासज्यवृत्तित्वे तया प्रतियोगितया वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता
पर्याप्त्यधिकरणत्वस्यैवाभाववत्त्वेन यस्य च तदुभयादेः नैकविशिष्टे यत्र । प्रतियोगि
तायाः व्यासज्यवृत्तित्वे तावता भावादिप्रत्ययः स्वरसः क्वचिदिति नेत्यस्य बोधः । ननु प्रति
योगितैव्यधिकरणपरिशिष्टेऽस्वं संपादकं प्रतियोगिपदं प्रक्षिप्य व्यधि
करणधर्मावच्छिन्नाभावेन संग्रहेण सामान्याद्भि करणोपन्ने स्यासार्थक्यं
प्रक्षालनाद्धीति न्यायमनुसरतीति शंकां परिहर्तुं व्यधिकरणधर्मा
वच्छिन्नाभावे संग्रहं विनास्य वाक्ये विशेषेऽगतिरिवेति स्वयमपि तु माह । श्रीराम
महाकालेति ॥ १६३

॥ श्रोधपकृतिरिदं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे चक्रवर्तिलक्षणं पंचमं ॥
॥ पत्रे आदितः शतोत्तरव्यधिकषष्ठितमपत्रेऽकपृष्ठे प्रथमपङ्क्तौ बोध्यम् ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र्भवच्छिन्नेत्यादिरीत्या लक्षणस्य परिष्करणीयत्वादिति । केचित्तु व्याप्तिरित्यादि । अत्र वह्नित्वा
दिनावच्छेदाभावस्य संग्रहार्थं यादृशप्रतियोगिताश्रयेति तेन सामानाधिकरण्येन तस्य
सार्थक्यं बोध्यं । गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय
यादृशप्रतियोगितानवच्छेदकविशिष्टेति । ननु कालोपाधिर्वान् कालपरिमाणादित्यादा
वव्याप्तिः तत्र कालिकसंबंधेन वृत्तिमतः सर्वस्यैव कालवृत्तित्वात् तादृशो भेयात
धिकरणत्वस्य कालेऽभावात् । तेन संबंधेनावृत्तिगगनाभावप्रतियोगिताश्रयस्य
गगनादेरधिकरणाप्रसिद्धेः । नैवं महाकालान्यत्वविशिष्टघटाभावप्रतियोगितावच्छेद
कविशिष्ट [redacted] नाधिकरणत्वं महाकाले वर्त्तत एवेति तादृशप्रतियोगितामादायैव लक्षणगमे
त्र लक्षणसंगतिरिति वाच्यं । महाकालान्यत्वविशिष्टघटस्यापि महाकालेऽव्याव
पितत्वादित आह । साध्यतावच्छेदकसंबंध सामान्य इति । दलद्वयप्रयोजनं पू
र्ववत् । धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेर्वारणाय यदित्यधिकरणीभूतेत्यपि किंचि
द्व्यत्तमनुयोगिकत्वेति । वह्निभिन्नस्य यस्य कस्यापि च वह्नित्वावच्छिन्नस्य चाधिकरण
उक्तिसंभवार्थं प्रकृते लक्षणसंगतिप्रकारं दर्शयितुं शंकते नन्वेति ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चक्रवर्ति अत्र हेत्वधिकरणानुयोगिकस्वावच्छेदकस्वाश्रयप्रतियोगिकत्वस्वावच्छेदकावह्नित्वप्रतियोगिकत्वोभयाभावः सा लुसराम
ध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्येऽपि लक्षितः नहि पर्वतानुयोगिकसंबंधावच्छेदेन पर्वतप्रतियोगिकत्वे निरुक्तिर्भवति गुह्यस्तीव
प.दी. च्छिन्नपद भावस्तत्प्रयोजनं सामानाधिकरण्ये प्रतिमात्रं किंचित्तस्य भावे यदि इत्यविकं
मेवस्वर्व धूमाधिकरणमिति इदमुपलक्षणं स्वपोगसंबंधसामान्येनेदृशप्रतियोगि
१६४ ताश्रयवह्निभिन्नप्रतियोगिकत्व वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभू
तपर्वतानुयोगिकत्वे तत्त्रितयवत्त्वासिद्धत्वापि बोध्यं। न च वह्निप्रतियोगिक
पर्वतानुयोगिकसंयोगे न वह्निभिन्नप्रतियोगिकत्वं वह्निभिन्नप्रतियोगिकप
र्वतानुयोगिकसंयोगे च न वह्निप्रतियोगिकत्वमिति [illegible] त्येकत्रसंयोगे न तत्त्रितय
वत्संयोगद्वये तत्त्रितयवत्त्वेऽपि संयोगद्वयस्य न संबंधत्वं संयोगस्य प्रत्येकस्य
न संबंधत्वादिति वाच्यं। वह्निश्च घटो नास्ति वा न पर्वत इत्येकप्रतीतिविषयस्य संयो
गद्वयस्यापि संबंधत्वादिति। एकस्मिन्नेव वह्निपर्वतसंयोगे वह्निभिन्नपर्व
प्रतियोगिकत्ववह्निप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतपर्वतानुयोगिकत्वैतत्त्रि
तयवत्त्वमपि केचित्। सामानाधिकरण्यं तत्परस्य वैयर्थ्यापत्तेर्वस्यादिति। तं श्रीराम
दुक्तस्य सामानाधिकरण्येनेति विशेषणप्रयोजनस्यासंगतिः स्यादिति १६४
साध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्य इत्यस्य च साध्यतावच्छेदकसंबंधत्वव्यापकधर्मावच्छिन्नस्य संबंधस्य
त्तद्धर्मावच्छेदेनेत्यर्थकत्वात्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र्थः। तेन वह्निभिन्नवान् घटवानित्यादौ वह्निभिन्नत्वेन वह्न्यभाववत्तादशायां व्याप्तिवा
रणाय स्वात्मानाधिकरणत्वेनेतस्य सार्थकत्वेऽसंभवेतद्वैयर्थ्यमेव स्यादित्यसंगतं।
नच वह्निभिन्नत्वेन वह्न्यभाव वह्नितद्भिन्नो नयोरभावयोरैक्यात्प्रतियोगितावच्छे
दकैक्याच्चैकैव प्रतियोगिता तत्त्वञ्च किमते तथा च प्रतियोगिताश्रयस्य वह्नि १७
५ भिन्न भिन्नस्य वह्निर्विशिष्टस्य चाधिकरणत्वेऽवह्नेर्व्यधिकरणं पर्वतादिरिति
कथं तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं। वह्निभिन्नत्वेन वह्निवह्निभिन्नौ नास्तीति प्रतीतिवि षयं ६
यत्राभावप्रतियोगितावच्छेदकं न केवलं वह्निभिन्नत्वं किंतु वह्नितद्भिन्नोभ
यत्वं प्रत्तस्य ग्रंथकारेणोक्तत्वात्तया तत्प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन
प्रतियोगितयोरैक्यस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यपास्तम्। तत्सार्थक्येपि तं[illegible]था ऊं३
संगतेर्वज्रलेपत्वादि। नन्वस्तु तं[illegible]था संगतिर्लक्षणे को दोष इति चेन्न घट
वान्भिन्नत्वानिर्वाहेत हेतुभावप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति कारणात्।
ऊं२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अ० चक्रवर्त्ति
न०टी०
१६५

[redacted]

लक्षणम्

नहिनित्यज्ञानान्यत्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताताद्दशी प्रसिद्धा तदव
च्छेदकविशिष्टतदभावप्रनित्यज्ञानान्यत्वविशिष्टघटस्यनित्यज्ञानेसत्वात्ता
दृशतावच्छेदकविषयितासंबंधसामान्येताद्दशप्रतियोगितावच्छेदकाविशिष्टप्रतियो
गित्वेनताद्दशप्रतियोगिताप्रयप्रतियोगिकत्वेहेत्वधिकरणीभूतनित्यज्ञा
नानुयोगिकत्वेनविवक्षितपत्वेनतदभावासत्वाच्च। नहिनित्यज्ञानान्यत्वविशि
२६ ष्टघटादिकंनित्यज्ञानेवर्ततेइतिवक्तुंशक्यं। तथासतिज्ञानान्यत्वविशिष्टघटानित्य
दिरप्रसिद्ध्यापत्तेः। ननुसामानाधिकरण्येनतस्योपादानेपितुसमानाधिक
रणस्यघटत्वेनवह्न्यभावस्यप्रतियोगिताया४सामानाधिकरण्येनावच्छेद
कत्वेवह्नित्वस्यित्यव्याप्तिः। नन्वेवंवह्नित्वस्यताद्दशप्रतियोगितावच्छेदकत्वे
तदवच्छिन्नाधिकरणत्वस्यविरोधितयावह्न्यधिकरणेघटत्वेनवह्न्यभाव श्रीराम४
स्याप्रसिद्धतापत्त्यातस्यकेवलान्वयित्वानुपपत्तिरितिवाच्यं। ताद्दशप्रतियो १६५

गितावच्छेदकतायां वह्नित्वघटत्वोभयत्रैव पर्याप्तिस्वीकारेण प्रतियोगितावच्
छेदकतापर्याप्त्यधिकरणविशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तदधिकरणत्वस्यापि प्रसिद्धत्व स्य २
या तादृशाभाववस्य केवलान्वयित्वोपपत्तेः। न चैवं तादृशप्रतियोगितावच्छे
दकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वस्य वह्नित्वे सत्त्वात् व्याप्तिरिति वाच्यं। अव्या
प्तिविरहेपि साध्यतानवच्छेदकरूपे [illegible] तिविशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेः। वह्नित्वेन
रूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त [illegible] वह्नित्वघटत्वोभयत्रैव सत्त्वेन केवल वेद
लवह्नित्वस्य पर्याप्त्यनधिकरणत्वेनाव्याप्तिविरहादिसाध्यतानवच्छेदकेति।
न वैतिनानानाभावादिति। [illegible] तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतायां वह्नित्वघटत्वयोः
नुपर स्वीकारे केवलान्वयित्वात्प्रतिरूपस्य वाधकस्य विरहे चितस्य : वह्निसाधार त्वर
त्वयस्य साधकप्रमाणाभावादित्यर्थः। घटत्वेन वह्निर्नास्तीत्यादौ घटत्वावच्छि
न्नवह्निनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेनैवानुभवो न तु घटत्वे वह्नित्वोभयावच्छिन्न

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्या॰ चक्रवर्ति॰ 		लक्षण

प॰ ०
९६

वह्नि निष्ठप्रतियोगिताकत्वेनेति भावः। ननु वह्निर्नास्तीत्याद्यभावस्यापि वह्निनिष्ठ
प्रतियोगिताकत्वेनैवाभावस्यानुभवो न तु तत्र प्रतियोगितायां वह्नित्वावच्छि
न्नत्वमपि भासत इत्यस्यापि वक्तुं शक्यतया समानाधिकरणधर्मावच्छिन्ना
भावप्रतियोगितावच्छेदकता वह्नित्वे न स्यादिति वाच्यं। तथा सति वह्नि
मत्यपि वह्निर्नास्तीति प्रतीत्यापत्तेः। ननु च वह्निर्नास्तीति वाक्यस्य वह्नि
त्वधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वावगाह्यभावबुद्धिप्रतिहेतु
त्वेन घटितस्याभ्युपगमात् किं त्विति न्यायेन घटत्वे वह्निर्नास्तीत्या
द्यवापि सत्वात्तत्र तादृशबुद्ध्यापत्तिरिति वाच्यं। घटत्वेनेत्यादितृ
तीयान्तपदसमभिव्याहृतनञ्घटिततादृशवाक्यस्यैव तादृश
बुद्धिप्रतिहेतुत्वादिति। ननु च भावप्रतियोगितावच्छेदकस्यैवाभावाच्च श्रीराम ४
पितावच्छेदकत्वमिति नियमस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्ना। ९६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भावस्थले कृप्ततया घटत्वेन वह्न्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्य वह्नि
त्वादेः कथं तादृशाभाववान्वयितावच्छेदकत्वं। तादृशानियमस्य व्यधिकर
ण धर्मावच्छिन्नाभावस्थले स्वीकारेण तदुपपादने भावप्रतियो
गितानवच्छेदकस्यापि प्रमेयत्वादेः रूपलक्षणे तथा भावान्वयि
५ हृ५ तावच्छेदकत्वे संभवा [redacted] त्वेन वह्न्यभावस्य घटत्वेन प्रमेयं नास्ती
त्याकारेण ज्ञानापत्तिरिति भावः। प्रतियोगितावच्छेदकस्येति। पक्ष
धर्मी विशिष्टवत्त्वमिति। पक्षधर्मविशिष्टव्याप्तिलिङ्गज्ञानमित्यर्थः। तथा
चाभावप्रतियोगितावच्छेदके [redacted] भावान्वयितावच्छेदकव्यधिकर
णत्वस्य [redacted] व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभा
वप्रत्यक्षे प्रति प्रमेयं नास्तीत्याकारेण तज्ज्ञानमिति भावः। दीधितौ
१ हेतुतया न घटत्वेन

व्य·च·वृत्ति

ग·टी·

१६७

व्यभिचार

व्यभिचारादिसंबंधरूपनेति । अव्यभिचारि[illegible]हेतुनिष्ठस्याव्यसामा लक्षण
नाधिकरणरूपतेत्यर्थः । एतदेवोपपादयति । दीधितौ हेतावित्यादिना । नैकु ९२
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्याभाववद्वृत्तिसापे
क्षतया गुरुत्वेनैकार्थ्यैपदार्थत्वं भिन्नमिति वाच्यं । तस्य गुरुत्वेऽपि व्यभिचारपदार्थत्व
स्यावश्यकत्वात् । अन्यथा ज्ञेयत्वं वाच्यत्वाव्यभिचारीति प्रयोगानुपपत्तेः
वाच्यत्वाभावाप्रसिद्ध्या तदभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारस्य तत्राघटकत्वा
त् । न चैवं वह्नित्वं धूमाव्यभिचारीति प्रयोगापत्तिः वह्नित्वे धूमसमानाधिक
रणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपस्य व्यभिचारस्याभावसत्त्वादिति वाच्यं ।
एतादृशव्यभिचारतात्पर्यकव्यभिचारपदोत्तरनञ्प्रत्ययस्यानिषेधकत्वाप ३४
कृतया तादृशप्रयोगाभावात् । अत एव व्यभिचार्यव्यभिचारिपदयोर्द्वैता श्रीराम
वेदप्रयोग इति । एवं च ज्ञेयत्वं वाच्यत्वाव्यभिचारीत्यत्र वाच्यत्वपदस्य वाच्य १६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वत्वेल्लक्षणा [blot] व्यभिचारपदस्यस्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता
नवच्छेदकत्वमर्थइत्यर्थपूर्वनिरूपकत्वम व्यभिचारपदार्थेवात्पर्यैवस्यापि ५२
पतासंबंधेनान्वयः। इत्यर्थस्यनिरूपकत्वस्यप्रथमांतार्थेहेत्वेऽन्वयः
एवंचहेतुत्वंवाच्यत्वत्वेनिष्ठस्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे
वि ५ दकत्वाभावरूपकमितिपर्यवसन्नोर्थः। नचप्रकृतेव्याप्तेः कथमव्यभिचारि ५५
संबंधरूप प्रतिपाद्यत्वमितिवाच्यं। स्वसमानाधिकरणाभावप्रति
योगितानवच्छेदकत्वनिरूपकहेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्याव्यभि
चारपदप्रयोगेनाव्यभिचारिसंबंधपदप्रतिपाद्यत्वात्तद्रूपेलक्षणतात्पर्यवि
षयत्वादितिनव्यगौडाः। अपरेतुअव्यभिचारस्संबंधरूपत्वेपिपाठक्रमे
हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपमव्यभिचारस्यपाठक्रमो
यस्तस्यस्वाश्रयावच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपः परंपरासंबंधस्तत्पाठक्रमे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्या॰ वक्रपत्ति
ग॰ ८९०
१६८

तेसूर्थः। इत्याहुः। ननु शिरोमण्युक्तव्याप्तेः प्रतियोगिसमानाधिकरणस्य च समाना लक्षणम् ग॥
धिकरणनिरूपकाभावदृशाववच्छेदकत्वरूपाया अभावस्य व्यभिचारपदार्थत्वं
रिक [illegible] तदृशावरूपायाव्याप्तेर्घटितो नाव्यभिचारपदप्रतिपाद्यतया
कथं तादृशव्याप्तिबोधने व्यभिचारपदस्य वारितमित्युक्तेति चेन्नाकथं तस्य ४
चिद्व्यभिचारपदार्थकत्वकल्पनेपि तादृशव्याप्तिशरीरे व्यभिचारस्याप्र
वेशेन व्यभिचारपदेन व्यभिचाराभावत्वेन तादृशव्याप्तेर प्रतिपाद्यत्वा
त्। यद्वा साध्याभाववद्वृत्तित्वापेक्षया तस्य गुरुत्वेन व्यभिचारपदार्थत्वं।
हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गुरुत्वेपि हेतु
र्वाच्यत्वाव्यभिचारीति प्रामाणिकप्रयोगानुरोधेन तस्य व्यभिचार
पदार्थत्वात्। वस्तुतस्तु हेतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वं साध्यतावच्छेदक स्य ३
हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य च समानसंवि श्रीरामः॥ ३४
धा त्तिवेद्यतया प्रतिबंधकज्ञानविषयत्वस्योभयत्र सत्त्वादुभयोर्व्यभिचार १६८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[redacted]

पदार्थत्वं तद्विसाध्यतावच्छेदकाभावविशिष्टाभाववत्त्वं व्यभिचार इति मूलस्वरसात्सिद्धं। न
च द्वितीये प्रतियोगितात्वादेरधिकस्य घटत्वात्मकत्वं तयोः समानसंवित्संवेद्यत्वमिति वा
पि३ च्यं द्वितीयैः प्रतियोगितायाः संसर्गतया प्रवेशस्य व क्तुं शक्यतया प्रतियोगितात्वस्या
द्रकत्वात् शिरोमण्युक्तव्याप्त्यभावस्य तु न क्वापि मूलस्वरसात्सिद्धं व्यभिचारत्व
मिति तदुक्तव्याप्तिबोधकस्याभाव इव इतरत्वपदस्य पारिभाषिकत्वमिति तु
त्वं पतुशिरोमण्युक्तव्याप्तिबोधकस्याभिचारपदस्येव अकृतव्याप्तिबो
धकस्याप्येतस्य पारिभाषिकत्वेऽपि न क्षतिः। एवं चेत्यादिग्रंथस्तु प्रकृतव्याप्तेः
सामानाधिकरण्यरूपतया संबंधरूपतासंगच्छते न तु स्वोक्तव्याप्तेरित्येत
त्परतया यो ग्रद्वितितन्नोहितावित्वाद्युत्तरग्रंथवैयर्थ्यापत्तेः। पर्याप्तिवैलक्षण्येन दी
धितिकृतामुदाहरणद्वयप्रदर्शनामाति सूचयितुं पर्याप्तिवैलक्षण्यं प्रदर्शयति।
पर्याप्तिश्चेतितत्तो विशिष्टवह्न्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदककोटौ वह्नित्वानि
वेशे प्रयोजनाभावादाह महानसीयत्वविशिष्टवह्न्यभावस्येति। सामानाधि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

११.५०
च-कर्णी
भ.टी.
१६९

लक्षणा

करणे नेत्यन्त्रावच्छिन्नत्वं तत्त्रीपार्थः तच्छावच्छेदकत्वान्वयित्वेनवच्छेदकत्वप्रतियोगि
तान्वयीत्यभिप्रायेणाशंकते। नन्विति। शुद्धवह्नित्वस्येति। वह्नित्वविशिष्टत्वोभयत्वानव
च्छिन्नवह्नित्वस्येत्यर्थः। तादृशोभयत्वेनवच्छेदकीकृतवह्नित्वस्य प्रतियोगितासा
मानाधिकरण्यापत्तीत्याचष्टे। तस्यैव शुद्धवह्नित्वस्यानवच्छेदकत्वात्। अवच्छेदकत्वाभा
वात्। तथाच यद्रूपावच्छिन्नस्यावच्छेदकत्वं तद्रूपावच्छिन्नस्य प्रतियोगितासामानाधि
करण्यापत्तेः प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकं तेन तु न तथेति भावः। अनवच्छेदकत्वाघ
टकत्वादित्यपि द्रष्टव्यं तस्य सामानाधिकरण्यापत्त्यावच्छेदकत्वाघटकत्वात्। अवच्छेद
कप्रतीतिनियतविषयितात्वं [illegible] विषयिताकस्यैव तदवच्छे
दकत्वे शुद्धवह्नित्वनिष्ठप्रतियोगितासामानाधिकरण्यस्यापत्तेरभावात्वेनावच्छे
दकत्वानवच्छेदकत्वादिति भावः। अवच्छेदकत्वाघटकत्वात्। अपच्छेदकत्वानि
वच्छेदकत्वादिति वार्थः। संयोगाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वमिति। अवच्छिन्नवृत्ति
कात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं [illegible] अव्याप्यवृत्तित्वमित्यर्थः। प्रतियोगिव्यधिकरणाप्रसिद्धेः

श्रीरामः
१६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इति। प्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वरूप प्रतियोग्यधिकरणत्वनिवेशेऽव्या
प्तिमाशङ्क्याह पूर्वोक्तेति सूक्ष्म प्रतियोगिवैयधिकरणपविशिष्टत्वो वा धर्म इत्यर्थः।
तच्चेति। अत्र धूमसमानाधिकरणस्य वह्नित्वेन घटत्वेन वा यस्य प्रतियोगितावच्छेदकी
भूतं घटत्वं तस्य वह्नित्वावच्छिन्नसंबंधित्वनिष्ठा अभावप्रतियोगितायाः समानाधिक
रणपेनानवच्छेदकतया वह्नित्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वापत्तिः एतन्मूलमेव स्वा
मानाधिकरणपेनेति। प्रतियोगितावच्छेदकता अस्य च स्वविशिष्टसंबंधित्वनिष्ठय
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया पारिभाषिकावच्छेदकप्र
सिद्धिरतो द्वितीयं समानाधिकरणपेनेति। प्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्चस्य स्वस
वं धातरेणास्वविशिष्टसंबंधित्वनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया पारि
भाषिकावच्छेदकत्वाद्धि द्विरत स्वविशिष्टसंबंधित्वस्याप्यतावच्छेदकसंबंधेनावि
वक्षणीये यत्तितिनन्वत्र कत्वे व्याप्यवृत्तित्वेऽभावविशेषणाव्यर्थमित्युक्तं
पुनरुक्तं। तदनुपादाने संयोगेन साध्यतायां हेतुसमानाधिकरणासंयोगसंबंधा
१ वच्छिन्नसत्ताभावाजातौ दिप्रत्यक्षातिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकसमवा
२ येन घटत्वं तस्य घटसंयोगिनिष्ठसमवायाभावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकसं
वितत्वं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल० चक्रे वर्ति संयोगेन वह्निमति न द्रव्यमवेयिव[illegible]भावसत्त्वात् [illegible]प्रतियोगितायां तन्निष्ठे नैव वह्नित्वेनावच्छेदकत्वापत्तिः [illegible]

संयोगेन जातिसधिकरणे सत्त्वाभावा[illegible]

वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्टसंबंधिनिष्ठसंयोगसं लक्षणमे

बंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तत्त्वपर्याप्ताधिकाव

च्छेदकस्याप्रसिद्ध्या ऽव्याप्त्यापत्तेः। वह्निमान् धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिक

रणं संयोगेन वत्तमानाभावमादाय वह्नित्वस्य पर्याप्त्याधिकावच्छेदकत्वं प्र सा० ४

तियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वविवक्षणस्यावश्यकत

या संयोगेन साध्यतायां संबंधांतरावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यक

त्वाभावमादाय पर्याप्त्याधिकावच्छेदकप्रसिद्धेर्व कुसुमशशलादित्यत

आह। अत्र च प्रतियोगितायामिति। एतत्त्वस्य पोरननुगमेन विशिष्यसं

धानाप्रवेशस्यावश्यकत्वे लाघवाद्विशेषणे तेन प्रवेशानीयेत्यनि प्राशि

णा हि विशेषणतेति। प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्व

विवक्षणे संयोगाद्यभावव्यावर्तकस्य व्याप्यवृत्तित्वस्याविवेशेऽपि

संयोगेन साध्यतायां साध्यतावच्छेदकसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगि श्रीरामः

ताकहेतुसमानाधिकरणव्याप्यवृत्त्यभावः संयोगेन रूपाद्यभाव एव ११०

तत्प्रतियोगितावच्छेदकं रूपत्वादि यद्विशिष्टसंबंधिनिष्ठसंयोगसंबंधाव

२ हेतुसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगी तान्यन्ति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२ (संयोगेन घटवे वृत्तिरूपेन धूमाभये समवेतत्वमिति) वह्निमत्ते २
(तत्त्वमेवास्माकं तथ स्तोतिनोक्तासि टि: २)
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववप्रतियोगितानवच्छेदकं तस्य पारिभाषिकावच्छेदकस्यात्रापि
च्छितादवस्था प्रतियोगित[redacted] योरेकसंबंधावच्छिन्नत्वादिविवक्षणास्या
अगं व्याप्यवृत्तित्वं तन्नावच्छिन्नविशेषणावच्छि त्याशय: ।नन्वेकालोघटवान्नकाले परि
काणादित्यादावव्याप्ति: ।तत्र हेतुसमानाधिकरणाभावीयविशेषणताविशेषस
बंधावच्छिन्नप्रतियोगिता [redacted] वच्छेदकमहाकालान्यत्वप्रकारक ७
प्रकाविशेष्यत्वत्वा साध्यतावच्छेदककालिकसंबंध [redacted] नयच्छिशिष्टसंबं
धिनिष्ठाभावीयविशेषणताविशेषादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन
स्यपारिभाषिकावच्छेदकस्यात्रासिद्धे: साध्यतावच्छेदककालिकसंबंधेन गगनत्व
विशिष्टसंबंधेनात्रासिद्धगगनत्वस्यापि पारिभाषिकावच्छेदकत्वासंभवात् ।नन्व
त्रापि महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्व तनेव तत्रापारिभाषिका
वच्छेदकमिति वाच्यं महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वादेर्महाकालेऽप्यवृत्तित्वात् ।
विपर्ययेति वाच्यत्वादेस्साध्यतायां नित्यज्ञानत्वं हेतुकेऽव्याप्तिश्च ।एवं समवाये नसाध्य
तायां गगनेगगनत्वेऽप्रमादित्याद्यवृत्तित्वाप्ति: ।तत्र साध्यतावच्छेदकसमवाये गगनत्वविशि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३
व्याप्तिचक्रवर्ति
म.टी.
१२१

लक्षणम् (साध्यता...)

ष्टसंबंधप्रसिद्ध्या तस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वासंभवादित आह । अधिकरणवृत्ति-
हेतुसमानाधिकरणाभावीयविशेष्यताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्ये य-
द्धर्मविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयविशेष्यताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सा-
मानाधिकरण्येन नावच्छेदकं यत्सामानाधिकरण्येन तदवच्छिन्ने साध्याभावस्तद्धु-
र्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति सिद्धांतलक्षणे वक्ष्यमाणचरमोक्तेः
सालक्षण्यमिदं परिष्कृतमीयमित्याशयः । न हेतुसमानाधिकरण इति । न केवलता-
दात्म्यावच्छिन्नसमानाधिकरणादित्यर्थः । गोरवेणैतस्य स्पष्टत्वेन तत्त्यापेक्षयेत्यादिः । ता-
दात्म्येपि गुरोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि । विशेष्यत्वे वैयर्थ्यापादकत्वान्नेति । ननु व्या-
प्यवृत्तित्वस्याभावविशेषणत्वे दीधितौ व्याप्यवृत्त्यभावेति व्याप्यवृत्तित्वोत्कीर्तनं
मसंगतमत आह । तथा चेत्यादि । एवं च गुणत्वादीनां तादात्म्येनावच्छेदकत्वे प्रतिपादने
पर्यवृत्ततदुत्कीर्तनमित्याशयः । संबंधभेदेनेति बंधनदोषवारणाय प्रतियोगितायाः साध्य- स्वस्याभावः
तावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वविवक्षणस्यावश्यकत्वादभावे व्याप्यवृत्तित्वविशे- १२१

षणाभावघटकमितिवदतां मतमुपन्यतिपत्विति। सामान्यत एवेति। तच्च स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियो
गितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकं यदभावव्याप्तिवृत्तित्वं कालिकदैशिकविशेषणतान्यतरसंबंधेनावच्छि
न्नप्रतियोगिकं यत्तदन्यत्वं वा। न च पारिभाषिकावच्छेदकत्वप्रवेशो सामान्यतोपि व्याप्यवृत्तित्वप्रवेशेन समपूर्णमिति
वाच्यं। तथा सति संयोगेन साध्यतायां पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्ध्यापत्तेः। हेतुसमानाधिकरणाभावी
यसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकस्य घटत्वादेर्घटत्वविशिष्टसं ३६
बंधिनिष्ठाभावीयसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वाभावेन
घटत्वादेः पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावात्। सामान्यतो व्याप्यवृत्तित्वनिवेशे च संयोगाभावस्य तेन
कारणे संयोगीसत्त्वात् तत्र सत्त्वादित्याद्यवतिव्याप्तिवारणाय पारिभाषिकावच्छेदकत्वे प्रवेश इति बोध्यं। तदवच्छि
न्नाभाववदवृत्तीत्यादिरूपस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वस्य प्रवेशे पूर्वोक्तितिषादृशोषपूर्ववदिति। य
द्विशिष्टसंबंधिनिष्ठेत्यादिरूपं तद्घटत्वमिति भावः। साध्यतावच्छेदकसंबंधेनाभावविशेषणमिति।
अन्वयो विवक्षणमित्यर्थः। एकसंबंधावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगितया विशेषणे तु संयोगेन साध्य
तायां घटत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेः पारिभाषिकावच्छेदक[illegible]स्याप्रसिद्ध्या व्याप्यत्वाभावेन
व्याप्यवृत्तित्वविशेषणवैयर्थ्यमिति भावः। तादृशव्याप्यवृत्त्यभावेति। संयोगसंबंधावच्छिन्न
प्रतियोगिताक[illegible]व्याप्यवृत्त्यभावेत्यर्थः। तादृशाभावश्चाद्रव्ये विषयो। अधिकरणसंबंधावच्छि
न्नप्रतियोगिताकोव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकश्च। तत्रायं संयोगे तु गगनाभाव

विशेष्यसमादाय पारिभाषिकावच्छेदकस्य घटत्वादिरूपस्य कवित्तु प्रमाविशेष्यत्वादेः पारिभाषि
कावच्छेदकस्येतिपाठः सप्रमाणादिकः साध्यतावच्छेदकसंबंधेनतद्विशिष्टसंबंधप्रसिद्ध्या तस्मात् तत्वात्
सत्वात्प्रामाण्येप्यन्यत्र तत्र स्वविशिष्टसंबंधिनि हेतुसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकस्य

प्र. व. ऽर्थाति

११ गुरुत्वे पदं व्याप्य [illegible] व्यावृत्ति [illegible] हेतुसमानाधिकरणाभावप्रति २१
११ योगितामाः सामानाधिकरण्ये [illegible] संयोगात्वस्य पारिभाषिका [illegible]

म. टी. मा [illegible] नपारिभाषिकावच्छेदकप्रसिद्धिरित्युक्तेऽपि द्वितीयस्य संयोगि नघटत्वे
१२२ नपर्याप्तवस्यप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्ये नावच्छेदकोऽप्रसिद्धपर्याप्तपारिभाषि
पि नपारिभाषिकावच्छेदकप्रसिद्धिरिति । ननु संयोगे नसाध्यतायां पारिभाषिका
वच्छेदकात्रासिद्धाप त्यादि सामानाधिकरण्याभावे व्याप्यवृत्तित्वे निवृत्ति [illegible] इति
[illegible] परं तु यद्विशिष्टसंबंधिनिष्ठाभाव एव तत्र व्याप्यवृत्तित्वविशेषणोपि ता
दृशात्र सिद्धिवारणाय एवं च कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ कपिसंयोगका
दि पारिभाषिकावच्छेदकत्वापत्त्या [illegible] सामानाधिकरण्याभावेपि व्याप्यवृत्तित्वमा
वश्यकमत आह । द्विगिति । द्वितीयस्तु प्रतियोगितयोर्विशेषणतावि
शेषत्वविवक्षणामात्रेणोपि व सात्वेऽस्यैतयोः साध्य [illegible] वच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्व
विवक्षणान्नोपपद्यते व्याप्यवृत्तित्वघटितवसतो [illegible] गौरवग्रस्तत्वमिति । केचित्तु समा
नाधिकरणाभावप्रतियोगितामाः सामानाधिकरण्यपनावच्छेदकं स्वावच्छिन्नसं श्रीराम:
बंधियद्विशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सति स्वावच्छिन्न = १२२

(पारिभाषिकावच्छेदकं १)

(१ स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकं घटत्वादि)
(२ यद्विशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रति)
(२ योगितावच्छेदकम् २)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(पलदसमानार्थकं१)

(स्वगुणान्तवद्व्यसामानाधिकरण्याभावं मिः सप्यः)

भिन्नाऽवृत्तित्वेद्रूपकं तत्त्वं पारिभाषिकावच्छेदकत्वं तत्रप्रतियोगितायोरेकसंबं
धावच्छिन्नत्वं वाच्यमतो न संबंधभेदमादायदोषः। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमा
यद्यपि संयोगी तद्घटत्वादित्यादौ संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वोपपत्तिस
तेः स्वावच्छिन्नासंबंधीति स्वपदमनवच्छेदकघटकभेदप्रतियोगिपरं वह्निमान् धू
मादित्यादौ धूमसमानाधिकरणाभावीयविशेषणता विशेषसंबंधावच्छिन्न
प्रतियोगितावच्छेदकस्य वह्नित्वादेः स्वावच्छिन्नासंबंधिवह्नित्वावच्छिन्न
वह्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तेन लक्षणेन वह्नित्वस्य पारिभाषिका
वच्छेदकत्वापत्तिरतः स्वावच्छिन्नाभिन्नावृत्तितद्धर्मकमिति। एवं च कपिसंयो
गी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ कपिसंयोगत्वादेः पारिभाषिकावच्छेदकत्वापत्ति
रतो हेतुसमानाधिकरणाभावेत्यादि विशेषणमित्याहुः। तदसत् तावद्व्य
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायाप्रसिद्धिवारस्य सामानाधिकरण्य
वैयर्थ्येन नैव संभवतीति कारणमात्रप्रयोजनकस्य स्वावच्छिन्नासंबंधीत्यस्य
तदधीनप्रयोजनकयोः व्याप्यवृत्तित्वे स्वावच्छिन्नाभिन्नावृत्तितद्धर्मका

२५
व्या० चक्रवर्ती
श्री
१७३

स्तनयोऽव्यधिकरणस्य गौरवग्रस्तत्वात् दीधितौ व्याप्यवृत्तित्वोत्कीर्तनस्योपवर्ति-
तार्थकत्वेन तदनुरोधेनास्मैरेतादृशगौरवादरस्य हेयत्वादिति दिक् ।। चक्रवर्ति-
लक्षणे समाप्ते समाधानव्याजेनावच्छेदकत्वविवक्षणस्य प्रयोजनं प्रतिपाद-
यितुं शंकते । नचैवमिति । एवं दैशिकविशेषणतया [illegible]भावस्य साध्याधिकरणावृ-
त्तित्वविवक्षणे । दैशिकविशेषणतया कालभिन्नवृत्तित्व । विशिष्टस्येति । कालभिन्न-
वृत्तित्वविशिष्टस्य संयोगादिनायोऽभावस्तस्य घटत्वादेः साध्यवत्समानाधिकर-
णत्वादुक्तं दैशिकविशेषणतयेति । कालभिन्नवृत्तित्वोपलक्षितस्याभावोऽप्रसिद्धेः
तादृशस्य गगनाभावादेः सर्वत्र सत्वात् [illegible] तादृशस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभा-
वस्तु साध्यसमानाधिकरणे प्रतीत्यौ विशिष्टेति । साध्याभावघटतया । हेतुसमाना-
धिकरणसाध्याभाववत्तया तथा च हेतुसमानाधिकरणसाध्याभाववत्वस्यातिरिक्त-
वृत्तित्वे तथा च साध्यसमानाधिकरणावच्छेदकत्वमिति भावः । अवच्छेदकत्वे चानति-
रिक्तवृत्तित्वमिति । न च सद्धेतौ साध्यसमानाधिकरणाभाववति साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावे हेतुसमानाधिकरणसाध्याभाववत्वस्य विशेषणा-

श्रीरामः
१७३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

…त्वचारित्यादि… धूमाभावश्च तत्तदपेक्ष्याणुरूपतस्य वह्निसमानाधिकरणधूमव्या
तावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावत्वं तस्य साध्यसामानाधिकरण्याभाववद्वृत्तितानवच्छेदकत्वा
तिरिक्ततानावत्वरूपस्य वृत्तेरव्याप्तिरिति वाच्यं। तदभाववद्वृत्तितानवच्छेदकहेतुसमा [redacted] तआह
नाधिकरणसाध्याभावत्वतावच्छेदकस्य तदभाववैयधिकरण्यतावच्छेदकस्य वा
विवक्षितत्वात्। …बन्धकत्वसंगतित्वप्रयोजनकस्य रूपावच्छिन्नसाध्याभावव्या
प्यतावच्छेदकत्वप्रयोजकत्वस्य… अवच्छेदकस्य … साध्याभाववत्त्वसाध्य
…कतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः। तेन वह्निमान्धूमादित्या
वाद्रेन्धनत्वादिस्पादौ तत्साध्याभावं वि शिष्ट… भावाद्यत्वलक्षणसमन्वय
नावतारकत्वासंगतिरिति परास्तं। तेषामुक्तरूपाक्रान्तत्वाभावेन व्यधिकरणधर्माव
च्छिन्नाभावमादायेवलक्षणसमन्वयेनावतारकत्वसंगतेः। स्वव्यापकतावच्छेदकरूप
इत्यादेरितिरिक्तत्वं तदवच्छेदकत्वमिद [redacted] विवक्षितं तेन नोक्तदोष इति। एवं च साध्य
5 इति
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकहेतुसमानाधिकरणाभावे … साध्यस
नाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्यावश्यं तथा च तद्वैयर्थ्यमिति पं
चाननप्रभृत [redacted] येः। अव्याप्यवृत्तेः साध्याभावस्येति। तादृशस्य [redacted] संयोगादि
भावस्येत्यर्थः। [redacted] व्याप्यवृत्तित्वमदशायामिति। निरवच्छिन्नत्वविशेषणतासंबंधेन
इनवावतारकत्वसंगतिप्रयोजनकस्य रूपावच्छिन्नस्य स्यात्तिव्यास्याघवारकतयावैयर्थ्यमिति नित्यं। सभात्रि

व्य॰ प्रै॰ गोल॰

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प॰ प्रगे॰स्य

गा॰टी॰

१२४

जसंतारस

स्वाधिकरणोत्र मदेशायामित्यर्थः। व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले व्याप्याधिकरणोत्पत्ति प्रति
बंधकत्वे पीति। समुच्चये यो तत्र समुच्चये व्यभिचारवारणाय। व्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्य
नोत्तेजकत्वं तत्र गृहीतव्याप्यवृत्तिताकतदभाववत्ताज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वं के स्यात् ते यो रवा
किंतु निर्वह्निकत्वविशेषणतासंबंधेन तदभाववत्ताज्ञानत्वेनैव तद्बुद्धिरोधकज्ञाने प्रति
बंधकत्वं कल्प्यत इत्यभिप्रायेणेदं। एतेन बाधबुद्धेः प्रतिबंधकतायामव्याप्यवृत्ति
त्वज्ञानस्योत्तेजकत्वे पक्षे व्याप्यवृत्तित्वमुक्तदेशायामित्युक्तेरसंगतिः। गृहीतव्या
प्यवृत्तिताकतदभाववत्ताज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वपक्षे तत्संगतावपि व्याप्यवृत्ति
त्वभ्रमस्य ज्ञानांतरतया तदन्यत्वस्य संयोगाभाववत्ताबुद्धौ सत्त्वाद्यावत्कूटभि
न्नत्वं धूमात्यन्ताभावपि न निःसारः इत्यादिकमपास्तं। दिव्यधिकरणतावच्छेदकीभा
दिनचैवं हेतुसमानाधिकरणपदवैयर्थ्यमिति वाच्यं। ईदृशात्र तिबंधकता
कोटावतदुपादानात्। धूमवद्धनत्वेन वह्न्यभावप्रमायां इंधनत्वादिना वह्निमत्ताज्ञा
नप्रतिबंधकत्वादस्य संभवः वारणाय साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वमित्यत्र ज्ञानपद
न प्रतिबंधकत्वादस्य संभव वारणाय साध्यवत्ताज्ञान प्रमायां वह्निमह प्रमाप्रति
स्य प्रमापरत्वा। वरूपकतयाकृदोषस्य भावबाधितिप्रमायां वह्निमह प्रमाप्रति

श्रीरामः

१२४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भाया २

[redacted] ला घटक विवक्षणानर्थक्यं तथापि

वंधकत्वोद्विधिकरणाग्मात्रवृत्ती [redacted] लाघटक विवक्षणानर्थक्यं तथापि

वंधकत्वोद्विधिकरणाग्मात्रवृत्तीनिजिन्नत्वस्य [redacted]

स्याध्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वस्य यावन्नेभिन्नत्वस्य [redacted]

[redacted] साध्यत्वविशेष्यकभि

[redacted] ...छिवक्षणाभावप्रकार

न्यत्वरूपतद्व्यत्वं तद्ग्रहो वह्निमानिति ज्ञानसाधारणं मतस्तु हृदविशेष्यकाया द्रव्यं वह्नि

मितिबोधप्रं द्रव्यं वह्न्यभाववदिति प्रमायाः द्रव्यत्वेन हृदविशेष्यकपक्षप्रादाने पि वह्नित्वेन

दितिज्ञानप्रतिवध्यकत्वमुक्तं नानेति । अत्र साध्याभावरूपस्य साध्याभावव

घटाभावस्य हेतुसमानाधिकरणास्य निरुक्तसाध्याभावरूपस्य साध्याभाववद

द्रकवह्निसावच्छिन्नप्रतियोगिनो ऽप्रसिद्ध्या उसंभवस्तु तद्वस्य एव । यद्यपि वह्नि

त्वेन घटाभावस्य घटत्वेन वह्न्यभावाभिन्नतया वह्नित्वावच्छिन्नो वह्निरेव तादृशी

नावप्रतियोगी प्रसिद्ध इति नासंभव इति विभाव्यते तदा घटत्वेन घटाभावस्यापि

घटत्वेन प्रमेयाभावाभिन्नतया वह्नित्वावच्छिन्नस्य तत्वतियोगिनो यद्धेरेव प्रसि

...विशेष्यकत्वेनाप्यः पिंजादिविशेष्यके धूमाभावप्रमात्सामान्ये पर्वतादिविशेष्यकधूमप्रमाप्रतिवध्यकता

२५
भ.टी.
१७५

लक्षणा

आऽसंभवासंभवेन साध्याभावपदवैयर्थ्यं दुरुद्धरमिति मथुरस्य: केचिदित्तनेन
तत्त्वितः। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव प्रतियोगितया प्रतियोगिपदस्य नाखण्डाभा
वसंग्राहकत्वमिति तु पञ्चाननाः॥ अत्र केचित्। साध्याभावपदवैयर्थ्यादिति दी
धितुक्तस्य पुनः प्रथमलक्षणेऽवच्छेदकत्वस्य स्वव्यापकतत्कत्वरूपस्यैव प्रविष्टे
र्हेतुसमानाधिकरण्यतत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावा
दिति विशिष्टस्य हेतुसमानाधिकरण्य [redacted] साध्याभाववत्समानाधिकरणाभावप्र
तियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य घटकतया साध्याभाववत्त्वकपविशेषणस्य वैयर्थ्या
भावादेवं द्वितीयलक्षणेऽपि यत्समानाधिकरणसाध्याभावप्रमात्वस्य साध्य
फ वत्तानाहार्यप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य स्वव्यापकतत्कत्वरूपमेवेत्युक्तरीत्या सा
ां: ध्याभावस्याखण्डाभावघटकतया वैयर्थ्याभावादित्याहुः। परन्तु यत्समा
नाधिकरणसाध्यत्वज्ञापितद्वित्तप्रमायां निरुक्तरूपायामनुमितिपातकसाध्य श्रीराम:
वत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वमसंभवादसंभवापत्तिरतः साध्याभावेति विशेषणमा १७५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्त्वेन सिद्धौ तस्या अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रतिबंधकत्वादिति वाच्यं। साध्यवत्ताज्ञानेनि
वेशयकं। न च साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वं साध्यवत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपित
प्रतिबंधकत्वं निवेशो मा गौरवे साध्यं अस्येतादृशज्ञानत्वावच्छिन्नं तस्य प्रतिबध्यतापन्नेनि
विशिष्टा सिद्धेः साध्याभावपदेनैव धारणादित्याहुः। अस्तु तस्तु हेतुसमानाधिकरणास्य
महानसीयवह्न्यभावस्य प्रकाश्यां महानसीयवह्निमत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वादव्याप्तिवार
णाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव
परतया साध्याभावपदमावश्यकं। न च साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वं साध्यतावच्छेदक
रूपेण साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वं तच्च साध्यतावच्छेदकातिरिक्ताप्रकारकं साध्यतावच्छे
दकप्रकारकसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वं तच्च महानसीयवह्न्यभाववत्ताज्ञाने तत्प्रतिबध्ये
ज्ञाने च वह्न्यंशे महानसीयत्वप्रकारकत्वादिति वाच्यं। साध्यतावच्छेदकप्रकारतायाः सा
ध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वघटकत्वेनिवेशेनैवोपपत्तौ साध्यांशे साध्यतावच्छेदकातिरिक्ता
प्रकारकत्वनिवेशप्रयोजनाभावात्। एतदव्याप्तिवारणस्य लक्षणस्य साध्याभावपदस्य
निरुक्तसाध्याभावपरतयैवोचितत्वात्। एवं धूमसमानाधिकरणस्य संयोगापेन वह्न्य
भावस्य प्रकाश्यां संयोगेन वह्निमत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वादव्याप्तिवारणाय साध्याभा
दावभावप्रतियोगिकाभाववत्ताज्ञानस्य सिद्धिविधयाऽनुमितिप्रतिबंधकत्वादव्याप्यासिद्धिव्याप्तत्प्रतिबंधकत्वेनेति रास्या

ली०वि० [illegible]
उक्तस्याभावो चिंसाध्यतानवच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकः इतितस्यरूपस्याव्यवहितोत्तरत्वादिसंबंधेन साध्य[illegible]
म०टी० धपदस्य तादृशरूपावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावपरतया सार्थ
१०६ कयबोध्यम्। साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवत्ता[illegible] नप्रतिबंधकत्वनिवेशेप्रयोजना
न्तवाधितिदिक् [illegible] सत्ता साध्याभावपदत्वेप्र[illegible]पत्वादित्याद्यवश्यतत्प्रयोजकं वय
भाववत्तानिश्चयाप्रदुर्वचयाऽनुमितिप्रतिबंधकत्वादव्याप्यपक्षव्याप्तिकथनम्
प्रतिबंधकतानिश्चयाभावप्रयोजकत्वेत्यत्र मात्रपर्याप्तत्वस्य साध्याभावप
दस्वरूपर्याप्ती तान्निष्ठतादृशाचक्रित्वसामान्यइति। प्रमात्वं प्रतिबंधकतावत्ति
सामान्यतानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वं पूप्रादिवन्हित्वात
र्गवेनैव तत्पर्याप्तेरित्यतिव्याप्तिरतोपन्निष्ठेति। तेन (साम) न्यप्रतिपादनेन। अ
वच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वमिति। अत्र वन्हित्वाद्यवच्छिन्नस्य योगसंबंध
वच्छिन्नवन्हिनिष्ठप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वेन [redacted] घटः साध्यव
च्छिन्नवन्हिमान्वह्न्यत्वस्य प्रमानिष्ठस्य भ्रमेवह्न्यनुमितिप्रतिबंधकवि
पयितया घटसंत्वात्रूप्याभाववन्हित्वरूपावच्छेदकत्व
दव्याप्तिरतः पर्याप्तीति। अतपात्वादिति। अनुमितिप्रतिबंधकतापर्याप्ति श्रीराम
पिनेपावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वादित्यर्थः। असाधकत्वानुमितिजननादिति १०६
[illegible]
[illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यद्यपि प्रमाणाभावादेव न तस्यानुमितिसामान्यप्रतिबंधकत्वसंभवस्तथापि तस्यानुमि-
तिसामान्यप्रतिबंधकत्वोपगमे बाधकमपि स्फुरयितुं जननादित्युक्तेन संभवतीति
तथा च तत्रातिव्याप्तिरिति भावः। यद्यप्यनुमितिविरोधित्वसामान्याभावेऽनुमि-
मि ४ तिविरोधित्वानां तत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटेनावच्छितेनाति-
व्याप्तिस्तथापि तथाविवक्षणे वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमनिष्ठसमवायसंबंधा-
वच्छिन्नवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वसमवायसंसर्गकव-
ह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितिविरोधित्वसत्त्वादसंभवापत्त्या तथाविवक्ष-
णे कर्तुमशक्यं किंतु यावंति अनुमितिविरोधित्वानि तेषां यावत्त्वरूपव्यास- +
ज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव लक्षणे निवेशनीयः। तथा च
व्यभिचारिहेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वे [illegible] साधकत्वानुमितिविरोधित्व- ४
स्यासत्त्वात्तत्साधारणयावत्त्वावच्छिन्नविरोधित्वाभावस्य तत्र सत्त्वादति-
व्याप्तिरिति ध्येयं प्रकृते तीति प्रकृतपदोपादानेनानुमितिविरोधित्वसामान्याभा-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्ञा०लं० ४

भ०टी० पर्वतलक्षणेन निवेशनीयप्रतीतिभावः। ननु विरोधित्वसामान्याभावनिवेशे वह्निमान्धू
मादित्यादौ धूमादिनिष्ठसमवायादिसंबंधावच्छिन्नवृत्त्यभाववद्वृत्तित्वस्य समवाया
१२१ दिसंसर्गकवृत्त्यधिकरणवृत्तिविरोधित्वस्यादस्सम्भवो, तत्राह। साध्यतावच्छेदक
संबंधेनेति। तत्साध्यकेति। साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यकेत्यर्थः। तत्साधनके
ति। साधनतावच्छेदकसंबंधेन साधनतावच्छेदकविशिष्टसाधनक इत्यर्थः। साध्य
तावच्छेदकसंबंधेनेत्यस्य प्रयोजनमाह। तेनेत्यादिना। विशिष्टसत्ताया वह्नि
भा० भाववद्वृत्तित्वस्यात्मादिनिष्ठस्य विशिष्टसत्तावानित्यनुमितिप्रतिबंधकता
ज्ञा वच्छेदकत्वात् सत्तावा[illegible]त इत्यादावव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकविशिष्टेति। धू
मनिष्ठस्य संयोगसंबंधावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नवृत्त्यभाववद्वृत्तिसमवायसंबंधे
नवृत्तित्वस्य संयोगेन वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकसमवायेन धूमत्वावच्छिन्नहे
तुकानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वाद् वह्निमान् धूमादित्यादावसंभववारणा
य साधनतावच्छेदकसंबंधेनेति। द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाभाववद्वृत्ति
लक्षणा०२ त्वस्य सत्तानिष्ठस्य द्रव्यत्वसाध्यकसमवायसंबंधेन सत्ताहेतुकानुमिति

लक्षणम्
विशा०२६१

श्रीरामः
१२१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वाद्व्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकविशिष्टेति । न च प्रकृतेतित्वसाध्यधर्म
मात्रार्थकत्वे चास्तु तावतैव रोक्तोव्याप्तिवारणम् प्रकृतानुमितिविरोधित्वाभावस्तु विरोधित्वनिष्ठ
यावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकएवविवक्ष्यतामतावतैवोक्तासंभवाव्याप्त्योर्वारणम् किं प्रक
तपदगर्भसाध्यतावच्छेदकतत्संबंधानां निवेशेनेति वाच्यं । तथा सति धूमवान्वह्नेरित्यादौ वह्नि
धूमसंयोगसंबंधावच्छिन्नधूमत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वेसत्येतज्ज्ञानम् एवेन धूमसाध्यकानुमितिवि
रोधित्वाभावेन तत्साधारणयावत्वावच्छिन्नप्रकृतसाध्यकानुमितिविरोधित्वाभावसत्वेनातिव्याप
त्तेरिष्ट अनुमितिविरोधित्वसामान्याभावएव लक्षणम् घटक इति चेन्नप्रतियोगितावच्छे ति मा
विरहात् प्रकृतत्वं नानुमितिविशेषणं परं तु विरोधित्वविशेषणमिति मनिप्रायेणसाध्यताव तीत
स्यप्रयोजनं तत्र च तत्तामतमुपन्यस्यति । यतितितिन व्यभिचारिणस्साधारणतथा [redacted]
कभिन्नेति । वह्निमान्धूमादित्यादौ धूमविषयकस्य वह्नित्वावच्छिन्नवद्भूतावद्वृत्तित्व प्रमस्यात्
मितिप्रतिबंधकत्वाद्व्याप्तिवारणाय प्रमाभिन्नेति । तादृशप्रमास्यापि किंचिदंशेभ्रमत्वादितरे
तेनाप्रमात्वस्यानुमितिविशेषणतया [redacted] नुमिति विरोधित्वसामान्याभाव घटितस्य फलितार्थ
[redacted] ...र्थः । एवमपि
[redacted] विशेषणांतरेति । सामान्यरूपविशेषणस्य फलेन सर्वं वदति व्याप्तिवारणाय

प्रागल्भ ५ १ त्वाल्लक्ष्योपादानेऽपि साध्याभावे ५ विषयितयावच्छेदक ५ त्वहेतुदर्शन

भ.टी. त २ क १

साध्याभाववेति। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववेत्यर्थः। साध्यतोहेतुविषयस्यसाध्यतावच्छेद [redacted]

१७८ कावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वनियमेनानुमितिनैत्यनेनैव तत्कारणात् अ

संभवादितितथाचासंभववारणाय [redacted] नुमितिविशेषणस्यपत्रकृतत्वस्यावश्यकत्वा [redacted]

२ साध्याभाववतीत्यस्यत्वदुक्तप्रयोजनेनमसंगतमितिभावः। साध्याभाववद्वृत्तिहेतुत्वंव्यधि

करणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तिहेतुत्वं। तथा त्वस्यापि [redacted] त्वस्या

पि। अत्रानुमितिविरोधित्वसामान्याभावनिवेशवह्निमान्धूमादित्यादौधूमादिनिष्ठ

समवायसंबंधावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वेऽपिज्ञानसीयवह्नित्वावच्छिन्नाभा

ववद्वृत्तित्वादौचसमवायसंसर्गकवह्न्यनुमितिविरोधित्वान्माहानसीयवह्न्यनुमि

तिविरोधित्वाच्चा [redacted] नुमितिविरोधित्वसामान्याभावासंभवादसंभववारणायानु

मितिविशेषणस्यसाध्यतावच्छेदकसंसर्गकसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यक ॥ विशारद ॥

त्वरूपत्रकृतत्वस्यावश्यकत्वं। एवंपर्याप्तिनिवेशेऽभ्रमनिन्नेत्यस्यवैयर्थ्यं धूमादिमा दिस्त्रीराम

निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वेवह्न्याद्यनुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकतापर्याप्तेरभावा [redacted] १७८

०लक्षणभ ०२ समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नेव न्यभाववद्वृत्तित्वत्वांत [redacted] भावेनैवतत्र पर्याप्तेस्तत्स

॥१॥ साध्याभाववद्वृत्तिहेतुत्वंसाध्याभाववद्वृत्तिहेतोर्भावः। हेतुनिष्ठंसाध्याभा [redacted] ववद्वृत्तित्वमितियावत् एवमग्रेपि॥१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(४ येषांश्चवैज्ञानिकं तथा च तादृशवृत्तित्वावच्छिन्नाकिंचिन्निष्ठविषयतानिरूपितेत्यर्थः फलितः ४)
यदि ७)
(१ घटभूतस्य पर्वतावृत्तित्वस्येत्यर्थः

योजनासंभवादिति योध्यपतिदिति अत्र च धूमाभाववद्वृत्तित्वेन वह्निनिष्ठस्य घटे घटभूतस्य
स्य २ भाववद्वृत्तित्वेनोनस्याप्यनुमितिविरोधित्वया धूमाभाववद्वृत्तित्वरूपविषयस्य प्रतिबंध योगोलोके
कताच्छेदकोद्देश प्रवेशासंभवादतिव्याप्तिरितिविभाव्यतेतदा यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य धूमभूतस्य
वृत्तित्वविशिष्टनिरूपितज्ञानानिष्ठावच्छिन्नतायाश्चानुमितिविरोधिता [illegible] वच्छेदकताप योगोलोके
र्याप्तिकरणात्वाभावरूपमेवलक्षणं बोध्यमित्यपत्र विस्तरः । दीधितौ साध्याभाववद्वृत्तित्व वृत्तितापे
ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वेनेति । तस्य गमकतावच्छेदकत्वाहितिभावः । ननु गमकतावच्छेदकत्वं तदनुगमकत्वाश्र
दित्वेपि मतिमत्त्वादिव्याप्येन व्याप्ति प्रतिबंधकत्वं न विषय [illegible] रूप या स्वोक्तव्याप्तिज्ञानेसाध्या तासंगतेः।)
भाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारज्ञानस्य गमकतानवगाहितया ऽप्रतिबंधकत्वापत्त्या तादृश
कत्वाभावत्वं नस्यादतो ऽनुमितिमत्त्वादिव्याप्येन प्रतिबंधकत्वपक्षेपि दीधितिस्थव्याप्तिव्या
५ प्तिं घटयति अनुमितित्वविरोधित्वामित्यादिना । प्रकृते व्याप्तिज्ञाने । अनुमितित्वविरोधित्व
रूपव्याप्तिज्ञानं । वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताघटितव्याप्तिज्ञानस्य नगरं व्याप्तिज्ञानं
ज्ञानुमितेस्तत्साध्यस्य वह्निप्रतियोगिकेति ५ तद्व्याप्तिज्ञानादिति । साध्यवद्भिन्नत
२१ ८ प्रकरणे तत्तिक साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिमत्वेऽनुमितिविरोधित्वज्ञानेहेतौ ४
(२ साक्षात्परंपरया वा हेतुसंबंधितानवच्छेदकानवच्छिन्नप्रतिबंधकत्वाभावो व्याप्तिरितिरीत्या लक्षणं परिष्करणीयमिति तत्साध्यतावच्छेदकार
वच्छिन्नत्वादिनिवेशानिवेशप्रयुक्ताप्रसक्त्यतिप्रसक्ती इत्यभिज्ञैस्तादृश्यमन्यत्र विस्तरइति २) परंपरया व्यापकतावच्छेदकत्वाभावच्छिन्नाभाववद्भिन्नो

Right margin notes: घटभूतस्य पर्वतावृत्तित्वस्येत्यर्थः । धूमभूतस्य योगोलोके वृत्तितासे दनयपाश्रतासंगतेः । प्रकृतानुम तोदेशितम तिसेआदि न्यायेन तस्य हेतुरवच्छे स्वादितिभावः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रगल्भ ६ (१ तथा च यत्रोर्ध्वव्याप्तिग्रहस्तत्र तंत्रोर्ध्वव्याप्तिग्रहात्मकानुमितिकारणज्ञानविरोधित्वाभावो यथा केवलपंचिकासाध्या) लक्षणम

भावववृत्तित्वज्ञान इति ध्येयमिति निर्व्यलीकेतिभावः १)

भ.टी. सत्वादनुमितिविरोधित्वाभावात्तत्राव्यभिचारः स्यादत उक्तं मुक्ते तिंकं त्वनुमितिविरो

१२६ धीति यद्यपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानमित्येवं वक्त

मुचितं तथापि समवायसंबंधावच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्तित्वादेर्व्यावर्त्तनाय साध्यताव

च्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वादिरूपानेकविशेषणघटितविशिष्टव्यभिचारस्यो गौ

रवं स्यादत एवमभिहितं तथा च तादृशाविरोधित्वघटितेति । यद्यपि विरोधिघटि

तमेव वक्तुमुचितं तथापि विशेषणस्याविरोधित्वस्य लक्षणाघटकत्वेन तद्विशिष्टस्य

विरोधिनोऽप्यघटकत्वात्तथाभिधानेऽसंगतिः स्यादित्येवमभिहितं । अत्र च

सं.८ तादृशं विरोधित्वं यस्य तत्तद्रूपं ज्ञानं बहुव्रीहिणा तादृशाविरोधित्वपदेन तदा

श्रयस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपवि

शिष्टव्यभिचारस्य परामर्शो तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणैव घटकीभूतपदार्थ । लक्षणम

स्योपलक्षणतायां एवं दृष्टसागरमात्रे यत्यादौ दृष्टत्वादितो विरोधित्वस्य विशे श्रीरामः १०

ष्यीभूतविशिष्टव्यभिचाराघटकत्वेऽपि घटितत्वानन्वये पि न क्षतिः । अनुमिति १२९

विश्राम ६३ विरोधिसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्येति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वद्वृत्तित्वस्येत्यर्थः। तस्यैवानुमितिविरोधित्वादिति भावः। इतरथा। साध्यतावच्छेद
कावच्छिन्नत्वाविशेषितसाध्याभाववद्वृत्तित्वमात्रस्य लक्षणघटकत्वे। अतिव्याप्तेरि
२६ ति। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितस्य तन्मात्रस्यानुमितिविरोधित्वाभावादिति
भावः। अनुमितिपदमिति। व्रद्दैतायाः। अनुमितिक्रियानुमानमात्रकृतपदसमभिव्याहारा
नुमितिपदमित्यर्थः। अनुमितित्वमपि न विवक्षितमित्याह तत्रेति तत्रेतिपाठं चेत्यर्थः।
इत्याकारकमिति। इत्याकारकज्ञानमित्यर्थः। यद्यपि मतिरमेत्रादिन्याप्तमेव ज्ञातिं वधक
त्वपर्यस्यनुमितिपदस्यैतादृशज्ञानपरत्वे प्रयोजनाभावस्तत्त्वतिव्याप्तितावच्छेदकावच्छि
न्नसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्याभावस्यानुमितिविरो
ज्ञावधु ५ धित्वाभाव एतादृशमात्रौ [illegible] कातिव्याप्तिरभावात्तथापि प्रमितिमिति चादिन्यायेन प्रतिव
धकत्वाभावपक्षेऽप्यतिव्याप्तेरुद्धाराय इदमुक्तं। केचित्तु सत्यव्याप्यनुमितिपरमि २५
तिपाठः स च लक्षणे प्रकृतपदवैयर्थ्यापत्तेरूपेक्षणीयः। साध्याभाववत् ... त्रिकेन
रित्याकारकज्ञानेति केवलान्वयिनि सत्त्वावच्छेदे ज्ञाले रिति इत्यादानादोस सारेक स्वावि
कदाचित्तादृशज्ञानसंभवात्तमादाय लक्षणासंभवतीति भावः। व्यधिकरणप्रयुक्त

प्रगल्भ ।। ३ (२ साध्याभाववदवृत्तित्वपदस्यार्थं क्याभावोदिमर्षः २)

मु० टी० वच्छिन्नाभावं विनैव तत्तत्साध्याभावं विशिष्य ग्रावादिकं चारणीयं सर्वत्र लक्षणसंगतेः प्रतियोगिव्यधि
करणत्वस्यावतारकत्वात्संगतिदोषस्य सत्त्वादुक्तमयमिति। पञ्चानामनास्तु· मणिमन्त्रादिन्यायेनानु
१८० तिविधयकत्वेमानाभावेन व्यभिचारि हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्ये प्रकृतानुमितिवि
त्रि रोधित्वाभावस्य लाघवात्प्रविष्टेः। न च विरोधित्वविशिष्यहेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वसामा
न्ये प्रकृतानुमितिविरोधित्वाभावस्य केवलक्षणघटितवाच्यं तथा सद्धेतुनिष्ठव्यधिकर सप्ततिप
णधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वमनुमितिविरोधीति ज्ञानस्य प्रकृतानुमितिवि
रोधित्वः सत्त्वेनासंभवापत्तेरिति वदन्ति। तद्धेतुसाध्येनच ग्रन्थकृता ग्रन्थव्याख्यानं चैतद्दो
षस्य प्रयमेवाङ्गीकरणीयत्वादिति ग्रन्थविरोधात्तद्धेतोः प्रकृतानुमितिविरोधिसाध्याभा
ववद्वृत्तित्वाभावादिति ग्रन्थाविरोधाच्चोपेक्षितमस्माभिरित्यादिकं।। ।। प्रगल्भलक्ष
णं समाप्तं।। ८।। मिश्रलक्षणमेव· स्वसमानजातीयसाध्याभाववद्वृत्तित्वाभावप्रतियोगि
त्वमिति मिश्रलक्षणमेवं· मुख्यापदरणत्वस्यवाधाय्य दा अभेदइति। केवलान्वयि लक्षणानां
साध्यके व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपस्येतादृशसाजात्यस्य यावत् श्रीरामः
साध्याभाववद्वृत्तित्वसंभवादाह। व्यतिरेकिसाध्यकइति। ज्ञातिरिस्वरूपेणात्तत्तम १८०
विशारद ४ लेत्वेनानिरूपकतान्यान्वयतद्वृति। तत्त्वघाक्कित्वेनोपस्यापकस्य प्रत्येकमित्यस्य प्रक

(१ व्यतिरेकिसाध्यके निष्प्रयावत्साध्याभाववेषु पच्चन्यतरत्वावच्छिन्नमनुकलुमितिवाच्यं १ थिवी वृत्तिगन्धत्वेनान्यतरवत्त्वलुमितिप्रयोगवा २) १ वयप १
(२ रणान्यान्यतरपदस्योपलक्षणतया यत्र यत्र माधव्र्ड [redacted] त्वधर्मितावच्छेदकत्वाति विरूपसाधेतरपदार्थोन्वितस्वार्थबोधकस्यपुरुषतेः २)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेन निरूपकत्वार्थकषष्ठ्यंतत्वादिति भावः। तत्रेति। अत्राप्रसिद्धमित्यत्र तत्पदसजातीयपदयोर्धर्मधा
4 रस्य सत्वेन तत्र छायादिना साजात्यानुयोगिताया अभावेन प्रयुक्तदोषावकाशः समानाधिकरणपदसमाना
धिकरणपदयोर्हि समानधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव [illegible] लाभेन तु समाना
धिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यापि विवक्षितार्थत्वात् स्वाद्यर्थप्रापकं विशदं
प्रदर्शयति। सामान [illegible] त्वादिना। तेन स्वादिशब्दविगतदेण। यत्किंचित्प्रतियोगिता समा
नाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे यत्किंचि
त्प्रतियोगित्वासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं स्वसमानाधिकरण
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे ऽतिप्रसक्तमतः स्वात्मानर्थकः। न तु स्वाभावीय
गतस्वप्रतियोगितासमानाधिकरणावच्छिन्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपस्वाभा
वान्तर्भावित्वाप्रतिता भावे इत्यव्याप्तिः न च स्वप्रतियोगितासमानाधिकरणत्वं वह्नित्वादेः
परिच्छायकेन तु साजात्यशरीरप्रविष्टं तथा च वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं परंपरया
संबंधेन वह्निसाहित्येन वसाजात्यं तत्र प्रतीत्याभावे पि वह्नित्वादिना तादृशाव्यक्तिलाभार्थं
कादाचित्कलक्षणासत्वेन्वयादिति वाच्यं तथा सत्युद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नसजातीयस्यापदार्थत्वे को १

श्री १   श१ ४ घटादिनिष्ठ ४   १ तादृति १   त्य १   (१ घटादिनिष्ठे सम्ब... रूपादिनिष्ठे सत्त्वात् ...लैति १)   त २

मं.२० दिनातादृवृत्तित्वाभावस्य तथात्वे सम्भवापत्तेरिति अत्र स्वप्रतियोगितासमानाधिकरणध-
र्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं देयमित्यादि। अत्रावच्छिन्नांशे घटत्वेकमुधार्यस्य विवक्षित-
१८१ त्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य संयोगेन रूपाद्यभावात्मकस्य स्वीयसमानाधिक-
रणसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य रूपादिनिष्ठसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रति-
५ च योगिताकस्य यो भेदस्तस्य स्वस्मिन्नसत्वेपि न क्षतिः। तत्प्रतियोगितयोः कर्मधारय-
लभ्याभेदाभावान्नान स्वत्वाननुगमदोष इति। न स्वत्वाननुगमप्रयुक्तो दोष इत्यर्थः
तदभेदकूटवदभावस्याप्रसिद्धिरिति। इदं च समनियताभावैक्यानैक्यमतद्वयसा-
भे.कू. ८ धारणमेव साजात्यलक्षणे प्रविष्टमित्यभिप्रायेण। ते न समनियताभावानामै-
क्यमते समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपसाजात्यस्योक्त-
भेदकूटगर्भत्वावश्यकत्वेप्यसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वरूपसाजात्यस्यासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूप- श्रीराम:
स्य यथाश्रुतदीधितिग्रन्थलभ्यस्यैव निर्दुष्टतया समनियताभावैक्यपक्षे भे-
दकूटघटितसाजात्याप्रसिद्धिरित्याशयावरोधेन च समानाधिकरणसंबन्धावच्छिन्न १८१

(१ शंकाया इत्यत्रान्वेति २)
(१ नन्वनैक्यपक्षाभिप्रायेणैवैषा पंक्तिरिति कारदूषाशंक्याह २)

(दिरिष्ठारस्यापिरोधराणस्य चानर्थक्यं न भवतीति भावः १)

तिविशेषणदानस्य च नासंगतिः। अथ स्वसमनियताभावे व्यभिचारे वह्नित्वादिना घटाघटा
वस्थं स्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नस्वसमानाधिकरणासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकस्वसंबंधावच्छिन्नप्रमेयत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदाप्रसिद्ध्या व्य
भिचारेऽभेदकूटघटितं। न च संबंधावच्छिन्नप्रमेयत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताक
भेदानभ्युपगमेनैतल्लक्षण [illegible] वेद्यमिति वाच्यं। एवं संबंधावच्छिन्न [illegible]
तोऽपि दूषणवदुक्तिप्रभृति [illegible] दशाच्छेदप्रदर्शनेन तल्लक्षणेनादिशाच्छेदानभ्युपगमस्य वक्त
मशक्यत्वात्। एतल्लक्षणसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन व्यापकत्वस्य तेनैव संबंधेनाभावस्य
चागंथकृताऽनुपदं [illegible] वक्ष्यमाणपरीत्यनयोपादानप्रमेयसाध्यकेऽव्याप्त्यापत्ति [illegible]
ऽव्याप्त्यापत्तेश्च न हि वाच्यत्वे [illegible] प्रमेय [illegible] त्वाभाव [illegible] तत्र लक्षणासंगतिः।
७४ वाच्यत्वं स्वपदार्थाभावेन साध्यव्यापकतापादकत्वच्छेदकत्वाभावात्। किंतु स्वसंबंधित्वा
वच्छिन्नप्रमेयत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेद [illegible] वेति तदभ्युपगमस्यावा
श्यकत्वादिति चेन्न स्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नास्वसमानाधिकरणासंबंधावच्छिन्न
प्रतियोगितायां स्वासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभिरूपकत्वेन विशेषणात्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नि॰अ॰२ (स्वासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकेत्यर्थः ३) उ॰सा॰

मं॰टी॰ पत्वादत्र च तृतीयं स्वपदमवच्छेदकपरं। न चैतं भावस्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य घट

१८२ त्वादिविशिष्टस्वाभावाभावे न स्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नस्वासमानाधिकरणसंब

न्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगितानिरूपके न घटत्वादिविशिष्टस्वस्वरूपेणाभिन्नतया

तादृशलक्षणे हेतुरूपं साध्यत्वं न संभवतीति वाच्यं। केवलान्वयिधर्मिणो यो विशिष्टाभाव

स्वरूपविशेषणताभावात्मकतया नन्दमोचस्य विशेषणतानुत घटत्वादिभेदस्य स्वाधिक

रणधर्मावच्छिन्नाभावेऽसत्वादिति भावः। स्वसमनियताभावे संभवतद्युक्ति। स च नियतताभावे

स्वरूपमात्रं इत्यर्थः। ननु मूलानसीयवक्रुज्ञाभावस्य वर्तादिवत्तित्वाभावस्य धर्मेऽस्ति

त्वादव्याप्तिरत आह दृष्टान्तितो साध्याभावश्चेति। जलत्वादित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्य

तादृश्यापकत्वात्प्रतियोगितयोरेकरूपावच्छिन्नत्वं न्यूनत्वेऽपि विशिष्टमिति मलावि

प्रायेण। तथाच साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वमिति स्वरूपेणैव जन्यत्वमिति त्वविशिष्टद्रव्य

सा॰ त्वेनैव योगेन वह्निव्यापकत्वाभावादसंगत्यापत्तेः। स्वरूपेण सत्ताया जातेरित्यादेर्विशिष्ट

सत्ताभावस्य व्याप्तिर्बोध्या। इदमत्र बोध्यम्। मूलानसीयवक्रुज्ञाभावमादाय व्याप्ति श्रीरामः

धारणाय साध्यताव‍च्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावानवच्छेदकं वह्निमत्त्वाभावाद्यवमाप्तु १८२

(नेदङ्गगुणादिति स्फुलानिमित्तायैतज्जलत्वप्रकृतित्वादिविशिष्टसत्तादितिवाच्यं द्रव्यताभावस्य चेतादृशस्येति संदर्भेण तो ता३) (नेदमत्रपर्यायं ३)

=विशिष्ट (भावद्वयस्य व्यापकत्वाव्याप्तिसंपादकतानिमित्तमात्रापात् इदं चैतत्सत्ताभावमादाय लक्षणसमन्वयकाभावाभावोपलब्धकालमेवेत्यर्थः)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्र विशिष्टसत्ताभावस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याभा
वात् सत्ताभावस्य हेतुतावच्छेदकसंबंधेन कस्यचिदप्यधिकरणे वर्तमानत्वाभावादिति व्याप्तिरिति साध्यपदं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न परमिति भो ८)
यव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकस्य व्यापकप्रतियोगिताकाभावनिवेशेऽपि न क्षती एवमग्रेऽपि ५)
पर्वतत्वाभाव [redacted] मादाय न वा वह्निघटोभयाभावमादाय व्याप्तिस्तथापि तादृशी
नया ७ ता [redacted] वह्न्यभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादौ सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्यतावच्छेदकस
त्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य विशिष्टसत्ताभावस्याधिकरणे हेतोर्वृत्तित्वाद् व्याप्तिर्वा स्यात्
साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव[redacted]रात्। न च साध्यतावच्छे विवक्ष ५
दकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव विवक्ष्यताम्। तदा न स्यात् पर्वतत्वाभाववह्निघटोभयाभाव
तादृशाभावत्वविशिष्टव्याप्यतावच्छेदकत्वेव वारणादिति वाच्यम्। स्वरूपसंबंधेन गमे यसाध्यकेना
दृशाभावाप्रसिद्धेरव्याप्त्यापत्तेः। गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया प्रमेयवह्नि
मान् धूमादित्यादौ तादृशाभावाप्रसिद्धेरव्याप्त्यापत्तेश्च। न च एवं घटे द्वितीयपरासा
ध्याभावो कोऽपि वह्नित्वेन तद्घटोभयाभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावेव व्याप्तिरि
ति वाच्यम्। साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगितायां स्वन्यूनवृत्तिसमानाधिकरण
धर्मानवच्छिन्नत्वविशेषणात्। तदुक्तं चैवं विवक्षायां धूमत्वेन धूमाभावादिप्रतियोगिता
याधूमत्वेन प्रमेय[redacted]सामान्याभावप्रतियोगित्वादव्याप्तिः तद्यातत्स्याश्च स्व… । न च ति
वविशिष्टसत्ताभा

सि०ल० केवलान्वयिनो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वात्तद लक्षणा
[redacted] वच्छेदेन कालिकसंबंधेन तद्घटाभावासंभवात् तदवच्छेदकमेव तद्घटितं
भ०टी० समानाधिकरणधर्मेणानवच्छिन्नत्वाभावेन तत्क्लिष्टरूपकघटाभावादि यावदनन्तर्गतत्वापत्ति मित्याशयः
त्या साध्यसमानाधि साध्यावति व्याप्तिरिति विवक्षिते तदास्वन्यूनवृत्ति त्वस्यानेस्वातिरिक्तत्वं अव इति २
१८३ श्यकमिति । स्वाधिकरणत्वं न तत्र किंचिद्घटकमिति द्रव्यं सत्वादित्यादौ द्रव्यत्वाभावस्य स्वाधिक
रणे समानाधिकरणे वर्त्तमानत्वाद्यः कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावो भावस्त
त्प्रतियोगितया व्याप्यवृत्तिस्वाभावासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव तादात्म्यतिव्याप्तिरिति
देशिकविशेषणता संबंधावच्छिन्नाभाव इति । केचित्तु अत्र लक्षणे व्याप्यवृत्तित्वं निरवच्छिन्न
वृत्तिकत्वं लाघवादित्याहुः । तद्दूषयितुं तन्मतमाभीति नन्वेवं विवक्षणे कपिसंयोगी एतद्वृक्ष
त्वादित्यादौ कपिसंयोगाभावस्य व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणत्वाप्रसिद्धि तद्वृत्तिसा
ध्याभावस्यैतद्वृक्षत्वादौ सत्वात् व्याप्तिविरहेण साध्याभावे व्याप्यवृत्तित्वविशेषणमनर्थकमि
ति चेत् । संयोगाभावस्य साध्यकत्वात्तत्र तु निरवच्छिन्नसाध्याभावस्य संयोगस्य यावदन्तर्गतस्य
व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणाप्रसिद्धिरिति चेत्तन्नाव्याप्तिवारणाय येन तदुपादानात् तादृशाय श्रीरामः
त्र्यंवेतत्व्याप्यवृत्तेः साध्यस्याभाववृत्तित्वेनोक्ताव्याप्तेरिति दीधितिसंदर्भस्य भासंगति १८३
स्तथा गेत्रैपञ्चविधप्यामतः । यत्किंचित्तु निरवच्छिन्नतावच्छेदकत्वे एतन्न व्याप्याभिकेति । स्वसमानाधिक
व्याप्यवृत्तित्वानुपादाने व्याप्यवृत्तितानिरूपकेत्याद्यनुपादेयं संयोगाभावसाध्यकेन मत्वाव्याप्तेरिति संयोगसाध्यके एतत्सादावव्याप्तिपरा दीधितिसंदर्भ इत्यस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ९२

रणत्वेताभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्यसंबंधेनानवच्छेदेभाव [illegible] व्याप्तित्वेतत्त्वमेवव्या
प्यवृत्तित्वंवाच्यंनतुतत्रस्वाधिकरणेयत्किंचित्वरूपविशेषणत्वंदयमितिभावः। आत्मत्वस्यवृत्तौरि
ति। नन्वाकाशाभावाधिकरणावृत्तित्वस्यसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावोनाकाशाभावात्मक
साध्याभावसजातीयस्ताद्दशसाध्याभावगतस्यैवस्तुतस्त्वित्यादिनोक्तसाजात्यस्याका
शाभावत्वरूपस्यताद्दशवृत्तित्वाभावेऽसत्वात्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवृत्तित्वाभावसो ८६
क्तसाजात्यवेतो हेतावपिसत्वेन लक्षणासमन्वयादितिचेन्न। सतेव्याप्तेः पूर्वोक्तकूटघ
टितसाजात्याप्रियत्वेयोवाकत्वात्। नन्वाकाशाभावस्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभा
वात्भिन्नतयातत्रोक्तरूपैवत्वरूपंपूर्वोक्तसाजात्यमपिनतत्रेतिवाच्यातियोगिदपक्षाणवि
तदव्याप्तेरुक्तत्वात्तयोरभेदपक्षेत्वाकाशंपदस्याभावपरतयाकालिकसंबंधावच्छिन्नप्र
तियोगिताकाकाशत्वाभावाभावसाध्यकात्मत्वादिकेताद्दशेत्याव्याप्तिर्बोध्या। यद्य
पिप्रतियोगिमनायत्तविरोधितयानियामकसंबंधो नाभावविवदिवसरणेनाकाव्या
प्तिस्ताद्दशेनकालिकसंबंधेनाकाशाभावाधिकरणेकालादावात्मत्वस्यावृत्तेस्तथापि
तद्विवक्षणेगौरवमेवदोषइतिबोध्यं। विषयितासंबंधेनज्ञानस्यकेवलान्वयित

त्रिअ ४ (१ प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वाभाववद्वृत्तिसेनेसप १) लक्षणम्

भ०टी० यत्संबंधसामान्येतद्दशा नरूपप्रतियोग्यनधिकरणाप्रसिद्ध्याशानाभावस्य प्रतियोगिव्यधिक
१८४ रणत्वाभावान्न लक्षणघटकत्वम् तस्मादृशाभावांतरमादायातिव्याप्तिं प्रदर्शयति आलता
धाभावरूपस्येति । तद्धूमसंयोगस्येति । यद्यपि धूमसंयोगस्य धूमसंयोगाभाववत्त्वरूपसाध्यव्या
पकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याधिकरणतो हेतौ वृत्तिरव्याप्तिर्न वह्निवत
पाविसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छेदेन प्रतियोग्यनधि
करण इतित्वावि यस्लोधूमसंयोगाभा[illegible]भावत्वावच्छेदेन गुणसामान्याभावरूपप्रतियो
ग्यनधिकरणवृत्तित्वस्य नवीनमते घटादौ धूमसंयोगे व्यभिचारेणाभावान्नेयं धूमसंयोग
त५ स्य लक्षणघटकत्वं संभवतीति धूमसंयोगस्येत्युक्तं । तस्य चागगनीयधूमसंयोगरूप
स्यतादृशसंयोग[illegible]दृशाभावत्वावच्छेदेन गुणसामान्याभावस्य प्रतियोग्यनधि
करण इति तस्य नवीनमतेपि संभवादिति भावः । [redacted]

श्रीरामः
१८४

[redacted] वह्निव्यापकतावच्छेदकतद्धूमसंयोगाभाववत्त्वेति। प्रतियोगिवैयधिकरण्या-
न्वह्निव्यापकतावच्छेदकतापत्तेः धूमसंयोगाभाववत्त्वे सत्त्वादिति भावः। इदं च व्यापकताघटकसं-
बंधेनाभावस्य लक्षणोपवेशाद्[illegible]ति मतेनोक्तं। साध्यतावच्छेदकसंबंधेन व्यापकत्वस्य तु
वाभावस्य विवक्षणे तु तद्धूमसंयोगाभावस्य संयोगेन वह्निव्यापकत्वाभावादसंगत्यापत्तेः। पर-
न्तु साध्यतावच्छेदकसंबंधेनेत्यस्य विवक्षणीयं तु प्रीयोदिक्रमेत्वाभाववानुघटत्वाभावादित्यादौ
तद्धूमसंयोगाभावस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिताविशेषसंबंधेन साध्यव्यापकत्वादुक्तेः
न दोषः प्रागिति बोध्यम्। एतत्करणाय च वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्त्यादिप्रसङ्गः। वस्तुतः साध्यतावच्छे-
दकसंबंधेन तदनुपविवक्षतो वह्निमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिः संयोगेन वह्निव्यापकतावच्छे-
दकं वह्नित्वावच्छिन्नाभावस्योपसत्तिकालावच्छेदेन पर्वतादिवृत्तेर्य[illegible]त्प्रतियोगितावच्छेदकं
त्वार तस्याभावघटेत्यसमानत्वाभाव[illegible]त्वं तद्वह्निलौनाधिकरणावृत्तित्वविशिष्टस्य तद्धूमाभावस्या-
धिकरणे पर्वतादौ धूमस्य वृत्तेरिति ध्येयं। न च हेतुतावच्छेदकसंबंधेन कस्यापि वृत्त्यधिक-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मिश्र ५
म॰ दी॰ १
१८५

मते ४

लक्षणम्

रणे वर्तमानत्वान इति दीधितिस्थवर्तमानपदस्य व्याप्यवृत्तितया वर्त्तमानत्वार्थस्य ग्रंथकृदुक्तत्वतयात्र धू
मसंयोगे स्य व्याप्यवृत्तितया वर्त्तमानत्वाभावेन कथं तत्साध्यव्याप्तिरिति वाच्यं। तादृशार्थस्याभावविशे
षणे आप्यवृत्तित्वपक्षे एव कर्त्तव्यतया प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्याभावविशेषणत्वपक्षे वर्त्तमानपदस्य प्रति
योगिव्यधिकरणत्वेन वर्त्तमानत्वार्थकतया ग्रंथकृत्संमतत्वात्। अतो व्यापकतावच्छेदकीति। अत्रापत्र साध्य
ननाः। एवं सति साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याभावविशेषणस्यैवेत्यत्र स्य
तद्धारणीयस्य समानसीयवत्वाप्रभावस्य देशान्तरे प्रतियोगिव्यधिकरणाभावादेवबोधकत्वात् प्रतियोगि
तावच्छेदकस्य समानसीयवह्नित्वादेर्वह्निव्यापकतावच्छेदकत्वाभावादित्यादि। तत्र प्रतियोगिव्यधि
करणस्याभावविशेषणत्वपक्षे तादृशविशेषणस्यानुपात्तत्वात्। न च धूमवत्कुक्षितीयरीत्याप्युक्तत्व इति
दीधितिग्रंथविरोधः तद्रूपस्याभावविशेषणत्वमप्रतित्वपक्षे एवोक्तत्वात्। न च तादृशप्रतियोगिव्यधि
करणस्याभावविशेषणत्वे भावसाध्यप्रतियोगिकत्वस्यैव व्यर्थत्वापत्तौ दीधितौ साध्याभाववृत्त्यत्र साध्य
सानर्थकमिति वाच्यं। प्रतियोगिव्यधिकरणपश्चात्रीरप्रविष्टयत्किंचिद्व्यतियोगितावच्छेदके साध्यव्याप
तावच्छेदकत्वरूपविशेषणपरतया तस्य सार्थकत्वादिति। वह्निव्यापकतावच्छेदकत्वाभावादिति। प्राचीन
मतेव स्याधिकरणजन्यद्रव्योत्पत्तिकालावच्छेदेन प्रागभावस्याविरोधितया गुणसामान्याभावस्य
पिवस्याधिकरणेऽभावान्नवीनमते जन्यद्रव्योत्पत्तिकालावच्छेदेन तत्त्वेऽपि वस्याधिकरणानि सद्रूपे व्य
भिचारेण गुणसामान्याभावत्वस्य वह्निव्यापकतावच्छेदकत्वाभावादिति भावः। प्रमेयत्वावच्छिन्न
समानाधिकरणत्वादित्यन्तरप्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेरतं इति पूरणीयं। प्रतियोगितां
वच्छेदकेतीति। न च साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वं प्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणवृत्तित्वमेवोच्यतां

साध्य

श्रीरामः
१८५

[redacted] ४ एतदर्थमेवेति।४ कतावच्छेद २

किं नवच्छेदकपर्यन्तानुधावनेनेति वाच्यं। तथा सति केवलान्वयिनि तादृशाभावाप्रसिद्ध्या
संपत्तेः ज्ञेयत्वत्वादिना घटाद्यभावस्य प्रतियोगितायाः घटादिनिष्ठायाः साध्यव्यापकता
घट३ भावात्। [redacted] त्वादिना ज्ञेयत्वाद्यभावीय ज्ञेयत्वादिनिष्ठप्रतियोगितायाः साध्यव्यापक
तावच्छेदकत्वेपि तद्विशिष्टप्रतियोग्यनधिकरणाप्रसिद्धेः केवलान्वयिनि तादृशाभावाप्रसि
द्धिवारणार्थमेवेत्यर्थः। ननु साध्यव्यापकतावच्छेदकयत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिक
रणत्वस्यैव प्रतियोग्यनधिकरणत्वमस्तु किं प्रतियोगितावच्छेदकेत्यनेन केवलान्वयि
नि ज्ञेयत्वत्वादिना घटाद्यभाव एव तादृशः प्रसिद्धस्तत्र ज्ञेयत्वावच्छिन्नानधिकरण
२ प्रसिद्धावपि ज्ञेयत्वादिरूपयत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नघटादिरूपप्रतियोग्यनधिकरणत
स्य च केवलान्वयिलक्षणे करीत्या प्रसिद्धिसंभवात्। न च ज्ञेयत्वं [redacted]
[redacted] त्वादिना वाच्यत्वाद्यभावाभिन्नतया तादृशवाच्यत्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वरूपप्रतियो
ग्यनधिकरणत्वस्य केवलान्वयितया कथं तादृशाधिकरणाभिन्नत्वप्रसिद्धिरिति वा
च्यं। सम नियतानाभावानामनेकपक्षस्यैवांगीकारात्। अन्यथा प्रतियोगितावच्छेद

[redacted] ४ त्वादिना घटाद्यभावस्य घट ४

(३ साध्यव्यापकतावच्छेदकयत्किंचिद्धर्मस्य ३)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सि॰ अ॰ ६

म॰ टी॰ पदीपादावेति वाच्यत्वत्वस्य घटाभावप्रतियोगितावच्छेदकतयात्राप्रसिद्धिः तादृशस्याधि

१९६ त्वादौ प्रतियोगितावच्छेदकपदोपादाने तु नियतत्वाभावानां मेयत्वेपि प्रतियोगितावच्छेदकाधिक

रणपदं पटत्वप्रतियोगितायोरेकस्य विवक्षणे केवलान्वयिनि दर्शितासिद्धिं वारयति (तत्त्वापेनरू)

आवश्यकेति प्रतियोगितावच्छेदकपदघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यं चेत्यर्थः । ननु तेनापि

वक्षणेऽपि केवलान्वयिन्यसिद्धिर्दुर्वारैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावीयघटादि

निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वविशिष्टतादृशप्रतियोगितामादायाप्रसिद्धा

व्या॰ ६ तदनधिकरणत्वस्याप्रसिद्धिरत आह दृष्टं चेति । यद्धर्मेति यद्धर्मावच्छेदकाभिमतादिविवक्षणे

चेत्यर्थः । वक्ष्यमाणविवक्षणेनेति । तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतान्त

प्रतियोगितायाश्च यदवच्छिन्नत्वरूपं प्रतियोग्यनधिकरणत्वं वाच्यमित्यर्थः । विशिष्टपदं तद

धिकरणे तत्र प्रतियोग्यनधिकरणावृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावनिरूपिताधिकरणताली

भावमतेन वह्निमान् धूमादित्यत्र दैशिकसंयोगेन तु साध्यसामान्याभावस्य प्रतियोग्यनधिकरणत्वादि श्रीराम ६

त्रेऽधिकरणे पर्वतादौ धूमस्य वृत्तित्वेपि नाव्याप्तिः । केवलान्वयिनि तत्प्रतियोगितावच्छेदक ॥ १९६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(२ भेदकत्वेऽप्यधिकरणस्य स्वे त्यादि :२)

स्व१ विशिष्टतत्प्रतियोगिताश्रयाप्रसिद्धिवारणाय प्रतियोगितावच्छेदक विशिष्टप्रतियोगिसमानाधिक
रणायेयेत तन्नेदकत्ववत्वं प्रतियोगिवैय्यधिकरण्यं वाच्यं। अत्र च स्वपदार्थः प्रतियोगीति न केव
लान्वयिनि ताद्दशाभावाप्रसिद्धिस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या स्वपदेन
वाच्यत्वत्वावच्छिन्नघटाभावस्योपादानं तु भ्रान्त्या [illegible] तया स्वपदोपात्तसंयोगाद्यभावभेद
कत्वस्य वाच्यत्वावच्छिन्नघटाभावे सत्त्वात् अत्रापि यत्प्रतियोगिताव्यक्तेर्यदवच्छेदकत्वं तद्वि
शिष्टस्य प्रतियोगिताश्रयाधिकरणत्वं वाच्यं अन्यथा वाच्यत्वत्वेन घटाद्यभावस्य घटत्वादिनावा
च्छिन्नत्वाभावाभिन्नतया प्रतियोगितावच्छेदकवाच्यत्वविशिष्टवाच्यत्वेन प्रतियोगिसमानाधि
करणत्वेन तन्नेदकत्वविशिष्टाभावाप्रसिद्ध्यापत्तेरिति न दत्तं मतं दूषयितुं शंकते। न चेति (त
द्दशेति। साध्यव्यापकतावच्छेदकमित्यर्थः। तेन न तत्स्य संयोगात्मकस्य प्रतियोगितावच्छेदकगुणाभा
भाव कत्वावच्छिन्नप्रतियोगिसमानाधिकरणाभिन्नत्वेऽपि नाव्याप्तिः। न च सर्वस्यैवाभावस्य
= वृक्षणात्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन भिन्नाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यं)
(२ अत्र च साध्यव्यापकतावच्छेदकं यत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नत्वप्रतियोगिताश्रयाप्रसिद्धिवारणाय प्रकारान्तरेण समाधत्ते व
न चोत्पत्तिकालावच्छेदेन धूमे गुणसामान्याभावस्यावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेवेति वाच्यं २)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मिश्र १

मं॰ टी॰

१८

×४ वाच्यत्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यभावे सत्वात्प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेरभावात् साध्यव्याप- लक्षण ३

कतावच्छेदकं यावत्स्वप्रतियोगितावच्छेदकं तत्तद्विशिष्टतत्तत्प्रतियोगिताश्रयसमानाधिकरणं

यत्तत्ताभिन्नत्वस्य [redacted] ×४

स्वावच्छेदकावच्छिन्नस्वाश्रयसमानाधिकरणाभावनिरूपितप्रतियोगिताभिन्नाया साध्यव्या

पकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगितायां निरूपकाभावत्वस्य विवक्षितत्वात् वाच्यत्वाव मं॰

च्छिन्नघटादिनिष्ठप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकविशिष्टस्वाश्रयाप्रसिद्ध्या स्वपदेनोपादा

नाशक्यतया स्वपदोपात्ततादृशप्रतियोगितान्तरभिन्नायां निरूपकत्वस्यैव विवक्षितत्वात्

वक्ष्यमाणत्वाद्विविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेपि नप्रतियोगिव्यधिक

रणाभावाप्रसिद्धिरित्यपि वदन्ति । एतदभावभिन्नमित्यादिसत्वेपि स्वावच्छेदकसंबंधे

न स्वावच्छेदकविशिष्टस्वाश्रयाधिकरणे वर्तमानाभावीयप्रतियोगिताभिन्नेत्यादिरूपवैशि

विवक्षायां स्वनिरूपकाभावत्वेन वर्तमानत्वविवक्षणेनेयमेवाधि । एतदभावभेदाधि ति

करणे एतदभावस्यै तदभावभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकाभावत्वेन वृत्तित्वा

भावात् तथापि प्रतियोगितायामभुक्तप्रतियोगिताभेदस्यानन्तरार्थतया विवक्षणमनु

चितमिति तद्दूरकृतया स्वनिरूपकाभावत्वेन वर्तमानत्वस्यापि विवक्षणमयुक्तं । न च

प्रतियोगितापी मुक्तप्रतियोगिताभेदस्यानन्तरार्थतया विवक्षयितुमशक्यत्वेपि स्वाश्रया श्रीराम ४

धिकरणे स्वनिरूपकाभावत्वेन वर्ततेयोयस्तदन्यत्वमभावांशएव विवक्षणीयं ताव १८

तापुष्कलाव्याप्तेर्वारणमिति वाच्यं । अभावमात्रस्य पक्षेणत्वादिविशिष्टस्वाभावात्मक

(भावस्वत्रयुक्ते गो र व मे वास्मि न्ते स्वस्वबुद्धं २)

प्रतियोगिसमानाधिकरणतया तद्भिन्नाभावाप्रसिद्धिवारणाय तादृशरूपप्रतियोगिसमाना-
नाधिकरणपदविवक्षणस्यावश्यकतया तेनैवोभयोरपि वारणसंभवात् द्वितीयोपादानाभिप्रायवतां
मतं दूषयितुमुपन्यस्यति केचित्विति। द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वकालत्वप्रकारक-
प्रमाविशेष्यत्वान्यतरेति। अत्र द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य कालिकसंबंधेन
प्रतियोग्यधिकरणेऽन्यगुणादौ दैशिकविशेषणताविशेषेणावृत्तितया प्रतियोगिव्य-
धिकरणत्वं न संभवतीत्यत उक्तं कालत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वेति। कालत्वप्रकारक-
प्रमाविशेष्यत्वाभावश्च न साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताक इ-
त्यत उक्तं द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वेति। समवायेन [illegible] नैतदन्यतराभावश्च द्रव्यत्वकालत्वे
रेव स्वरूपसंबंधावच्छिन्ना
अन्यगुणादौ कालिकसंबंधेन प्रतियोगिनोऽधिकरणे स्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियो-
द्रव्यत्वकालत्वान्यतराभावश्च न तेन संबंधेन साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रति- सत्तां आकाश-
गिताकश्चेत् तत्प्रमाविशेष्यत्वपर्यन्तानुधावनं। अन्यतराभावश्चेत्तुल्यमेव सत्तां आकाश-
त्वाभावोऽपि विरोध्यः। ननु द्वेष्यत्वेनाकाशाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणाभावः प्रसिद्धः
तेन प्रतियोगिना आकाशस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाभावेन

वि॰श्र॰ श्रीगणेशाय नमः ॥ (भावपदोपादाने च) लक्षणाम्

भ॰टी॰ ताद्दशाभावोऽतरभिन्नत्वस्य तत्रसत्त्वात्तभावे तत्काद्यस्य सर्वत्र सद्धेतौ लक्षणासमन्वय इत्यत आह ।

१९८ ज्ञेयत्वत्वेनाकाशाभावस्याप्राप्तेः । नन्वेवं प्रतियोगिपदवैयर्थ्यं । आकाशाभावत्वेन घटाभा-

वस्य प्रतियोग्यधिकरणस्य प्रसिद्धेस्तस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकं यदाकाशाभावत्वं त-

दवच्छिन्नस्याभावत्वाभावेन ताद्दशाभावस्य सामानाधिकरण्याभावात् । एवं चैताद्दशाभावमा-

दायैव सर्वत्र सद्धेतौ लक्षणासमन्वयस्तैलत्वादिना घटाद्यभावस्यासंग्रहेऽपि स्वरूपतिविरु-

द्धत आह । आकाशाभावस्य मूलग्रन्थाभावस्याप्रतीतिः । अतः प्रतियोगीति । नन्वेवमपि कुत्र-

प्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसंग्रहः ज्ञेयत्वत्वादिना घटाद्यभावस्याप्रसिद्धत्वादिना ज्ञेयता-

भावभिन्नत्वप्रतियोगितावच्छेदकज्ञेयत्वत्वादिविशिष्टज्ञेयत्वरूपप्रतियोगिसमानाधि-

करणत्वेनैतद्भिन्नत्वाभावादिति चेन्न । स्वीयतद्दृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टतत्प्रतियो- (तस्याः ५)

गिताश्रयाभावसामानाधिकरण्याभावप्रतियोगिताश्रयत्वस्य विवक्षितत्वात् ज्ञेयत्वत्वादिना घटाद्य-

भावीयव्यधिकरणस्थ प्रतियोगितावच्छेदकं यज्ज्ञेयत्वत्वादिकं तद्विशिष्टताद्दशप्रतियोगिता- श्रीरामः १९८

श्रयस्याप्रसिद्धत्वात्स्वपदेनो ज्ञेयत्वत्वादिना घटाद्यभावस्योपादातुमशक्यत्वात् ताद्दशसा-

ध्यवन्नावविषयकजन्यज्ञानाद्यभावभिन्नत्वस्य तत्र सत्त्वादिति । भावभिन्नो गांयइति

२ ज्ञेयत्वसाध्यके साध्यतावच्छेदकसंबंधेन सामानाधिकरण्यं प्राप्तिनु नाद्दता द्दशसाध्यवन्नेति २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इदमुपलक्षणं। येन संबंधेन व्यापकत्वं तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्य इत्यपि बोध्यं। ते
न समवायेन वह्निव्यापकस्य द्रव्यत्वादेः कालिकसंबंधावच्छिन्नाभाववति धूमस्य वृत्तावपि नाव्या
प्तिः। न तु साध्यतावच्छेदकसंबंधेन व्यापकत्वं तेन संबंधेनाभावो वाच्यः। तथा सति संयोगि
न साध्यतायां साध्यतावच्छेदकसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य प्रतियोगि
2 समानाधिकरणत्वेनापादनं तर्गततया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्ते[illegible]
कपिसंयोगाभाववान्नेति घटत्वाद्यभावभेदे साध्ये साध्याभावस्य घटत्वाद्यभावरूपस्य ने
घटत्वाद्यात्मकभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमत एतद्भावभिन्नमिति पूर्वोक्तस्य
परित्यागः। इदं चिन्त्यमिति। अभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणात्मकतयेत्यपूर्वः। तद्धि
कत्वाभावेनैतन्नैरं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायैवेत्यादरणीयं। ननु नैयमकेति
त्यादिः। स्वीयतत्प्रतियोगितावच्छेदकं यत्साध्यव्यापकतावच्छेदकं रूपं तद्भिन्नविशेष्य[illegible] सत्
प्रतियोगिताश्रयो भावः प्रतियोगितासंबंधेन तदधिकरणोद्देश्यकविशेषणता[illegible]वि
वृक्षेकृत शेषेण वर्तते यत्र तदन्यत्वस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यरूपत्वात् वृक्षे कपिसंयो
गाभावात्मकसाध्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं कपिसंयोगत्वं तस्य साध्यव्यापक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(१ द्वितीयरीत्येतस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यपरत्वे

त्रि॰अ॰ २९ (साध्याभावस्याविरोधघट प्रतियोगिमत्तावच्छेदकविरोधितानियामकसंबंधेनाभाववत्त्वविवक्षया २) लक्षणाम्

तावच्छेदकत्वाभावेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वसंभवात्। न चैवंमभावे व्याप्यवृत्तित्वविशेषणपक्षपरि

भ॰ टी॰ त्यागो निर्बीजः स्यात्तत्पक्षेऽपि [redacted] कालिकसंबंधेन प्रतियोगिताकाकाशाभावाभाववदवच्छि २

१९९ न्नात्मत्वादित्यादौ पूर्वोक्तरीत्याऽव्याप्तिनिरासासंभवेन तत्पक्षस्यापि निर्दुष्टत्वादिति वाच्यम्। व्याप्य

वृत्तित्वस्य यत्किंचित्वगर्भतया गुरुत्वेन तत्पर्यवसानाभावात्। अनवच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्ति क्षप८

त्वविशेषणत्वपक्षे यद्यपि न गौरवं तथापि वाच्यत्वेन घटत्वविशिष्टवाच्याभावाप्रसिद्धि

तमादाय असंभवः स्यादिति तत्पक्षपरित्यागादित्याहुरिदमपि। द्विगर्भस्तु व्यापकतावच्छेद

कसंबंधेनाभावोक्तौ तत्पक्षदूषणप्रयासः। तच्च तन्मते व्याख्यानावसरे व्यक्तीभविष्यति। किं च एत

द्वृक्षत्वाभावविशिष्टः कपिसंयोगाभाववान् एतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिः। एतद्वृक्षत्वाभावविशि

ष्टकपिसंयोगाभावस्यायोऽभावस्तस्य कपिसंयोगातिरिक्ततया भावभिन्नस्यानिरुक्ताभाव (संयोगाभाव

रूपप्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नस्याधिकरणे तद्वृक्षे केतौ वृत्तेरिति। द्वितीयरीत्य साध्यप्रति

तेनत्त ४ प्रत्येतद्वैत्यस्य फलं प्रदर्शयति दीधितौ तत्साध्यस्येति। येनाव्याप्तिरित्ति। वैशिष्ट्यव्या तासिद्धयेत्)

प्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावविशेषणे एकव्यक्तिसाध्यकलक्षणस श्रीराम:

मन्वयादसंभवो न संभवतीति भावः। व्याप्यवृत्तित्वेत्यस्य फलं प्रदर्शयति दीधितावव्याप्य ९९

वृत्तेः साध्यस्याभाववति हेतौ वृत्तावपि नाव्याप्तिरित्यपरोऽन्वयः। साध्याभावे व्याप्यवृत्तित्वविशे

६४ (५ अस्माभिरुक्तौ सांख्येतावच्छेदकस्यैवव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववत्त्वेन तत्रैतद्वृक्षस्याहेतोर्नाव्या

प्ति:५)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यस्यानुपादानत्वेन तु संयोगाभाववानेतत्वादित्यादौ साध्याभावस्य संयोगस्य व्याप्यवृत्तितानिरूपका-
धिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिर्निरासाय व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणत्वविशेषणस्यापि कर्तव्यत्वे मशक्यमतो
याकपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ कपिसंयोगाभाववति देशे तो वृत्त्या ऽव्याप्तिः स्यादित्यभिप्रायः ॥
एतेन व्याप्यवृत्तेस्साध्यस्य स्पष्टत्वं तत्र साध्यपदस्य कपिसंयोगपरत्वे तदभावीयव्याप्यवृत्तितानिरूपका-
धिकरणगुणादिभिन्नत्वाभावस्य हेतौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वया व्याप्तिः । कपिसंयोगाभावपरत्वे तु तदभावीयव्याप्य-
वृत्तितानिरूपकाधिकरणाप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिरित्यस्यैव वक्तुं [illegible] तया साध्यस्याभाववति के युक्तं द्
तो वृत्त्यावपीति दर्शितग्रन्थासंगतिरित्यपास्तं साध्याभावश्च यो धर्मावच्छेदकसंबन्धेन बोध्य इतीय
त्वेवं सति तादात्म्येन प्रमेयसाध्यके व्याप्तिः । तत्र तादात्म्येन प्रमेयव्यापकतावच्छेदकं यद्रूपं तदवच्छिन्न
तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धेरिति तन्न । समवायित्वेन प्रमेये पर्वतो देशस्येव प्रसि त
द्धेः समवायित्वावच्छिन्ने प्रमेयत्वनिष्ठप्रतियोगिताविच्छेदकताकप्रमेयत्वव्यक्तेदस्यापि मतत्वात् ।
अत एव समवायित्वमेवाप्रमेयत्वव्यक्तेदोपि दृष्टव्यइत्युक्तं मिश्रैः । यद्यपि साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन
भावविवक्षे सोऽधूमवान्वह्नेरित्यादौ वह्न्याधिकरणत्वसंयोगेन धूमाभावस्यापर्याप्तेर्वृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वादिति । -
व्यवृत्तिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसाध्याभावसाधीतीयस्य [illegible] प्रतियोगितायां साध्यतानाधिकरणेप
तदपि नास्याधिकरणी भवयत्किंचित्त्वं ताभावप्रतियोगितायांसा

१६०

नानवच्छेदकं यदभावैस्य ग्रंथ रूद्गु केस्य निरवच्छिन्नवृतिकत्वरूपस्य ग्रंथ रूत्संमतस्य च व्याप्यवृत्ति
त्वस्यासंयोगी न धर्माभावादव्यापि सत्वादितिदिक्। प्रकाशलनाढीति न्याममनुसरतीति। न च व्यापकता
यां प्रतियोगिवैयधिकरण्यपानुपादानेस वस्ये च धर्मस्य साध्य वल्लि छ व्याधिकरणाधर्माविच्छिन्ना भा
वप्रतियोगिनावच्छेदकतया व्यापकत्वाप्रसिद्धे: कथमेतदिति वाच्यं। तादृशात्रासिद्धिवारणाय सामा
नाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वस्येव लाघवेन व्यापकताशरीरे प्रवेशनीयत्वात् तस्य संयोगादिमत्प्रे
ण व्यापकतान विशेषणीयेतीति तथा च पूर्वनते साध्यतावच्छेदकसंबंधेन व्यापकत्वस्य
विवक्षणात्र पुरुषं गोरवमितिभाव। आकृतिरित्यस्य रससत्वदृ। इदं तु व्यापकताघटकसंबंधे नसा
ध्याभावविवक्षैलेनानासंबंधावच्छिन्नाभावानां विवेरिने गोरवमेव व्याप्यवृत्तिसाध्यक
इव व्याप्यवृत्तिसाध्यकेपि सर्वत्र साध्यवैमात्रविषयकज्ञानप्रकृते विषय तया साध्यव्या
पकस्याभावमादायासंभवस्येव संभवेन तद्धितावच्छेदकस्यासंगतत्वापत्तेरिति। न च तत्र
तत्रसाध्याभावमादाय पूर्वोक्त व्याप्तेसंगरत्वायतन्त्राव्याप्तिपदं। तत्र च तस्यावृत्तित्वमाभार्थकं।
तेन प्रकृतासंभवस्यासंभवे गृहान्नासंगतिरितिवाच्यं। तथासतिव्याप्यवृत्तिसाध्यकेसा
ध्यभिन्नस्य ज्ञानेन व्यक्तिविशेषस्याभावमादायैवाव्याप्तिसंभवेनोपाध्यदोषः साध्यस्यैव तत्र सुग्राह्य
पदस्यासंगतत्वापत्तेः। एवं च व्यक्तिप्रकाशलनाढीतिन्यायानुसरणं चेति। वस्तुतस्तु-यत्र नियामके

श्रीरामः
१६०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया नानासंबंधावच्छिन्नाभावनिवेशे प्रयुक्तगौरवस्य
त्वेपि व्यापकताघटकसंबंधेन साध्याभावनिवेश एवोचितः। साध्यतावच्छेदकसंबंधेन
साध्याभावनिवेशे वृत्त्यनियामकसंबंधेन साध्यतापत्तिव्याप्तेरिति न प्रथमास्वरस्त
त एव न द्वितीयोपि। विषयतासंबंधस्य वृत्त्यनियामकतया तेन संबंधेन विषयतया
जन्यज्ञानेस्य [redacted] साध्यव्यापकत्वाभावेन व्याप्यवृत्तिसाध्यके व्याप्ति त्ति ५
घेरभवेनासंभवासंभवात्। न चासंभवासंभवेपि द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादि
व्याप्यवृत्तिसाध्यकेपि साध्यव्यापकस्याव्याप्यवृत्तिसंयोगाभावमादाय व्याप्त्या ७
प्तिसत्वेनाव्याप्यवृत्तेः साध्यस्येति दीधितेरसंगतिरेवेति वाच्यं। अव्याप्य
वृत्तेः साध्यस्येत्यस्योपलक्षणतया व्याप्यवृत्तेः साध्यव्यापकत्वस्य ऽभितात्पर्य
विषयत्वात्। एवं व्यापकतापर्याप्त्यभावस्य वृत्तित्वं न दैशिकविशेषणतावेशेषे
ण। तथा सति द्रव्यत्वरूपाभावस्य तेन संबंधेनाव्याप्यवृत्तित्वात्तन्मात्राभावस्य व
ह्निव्यापकत्वापत्त्या तदभाववति पर्वतादौ हि केवलीनेन नवह्निमान् धूमादित्या
चि.र.५ दौ व्याप्त्यव्याप्त्यापत्तेः। किंतु येन केनैव संबंधेन। तथा चापि पिंडान्यत्वाभावस्य धूमसंब

भ०२१।

१६३

तिकालिकसंबंधेन वृत्तित्वाद्यः पिंडान्यत्वादेरपि व्यापकत्वानुपपत्त्याव्यापकतायां प्रतियो-
गितावय्यधिकरणत्वनिवेशस्यावश्यकतया नेत्यतो योपि। न च व्यापकतावच्छेदकसंबंधेनाभाव-
विरहस्य हेतुतावच्छेदकसंबंधेन कस्यचिदधिकरणे वर्तमानो यस्तादृश इत्यस्य व्याप्तौ तेन वह्निमा २
न्धूमादित्यादावपि जातित्वावच्छिन्नाभावमादाय सत्त्वे जातिसाध्यकसत्ताहेतुकपर्यंता-
नुधावनं दीधितिकाराणां व्यर्थमिति वाच्यं। जातिमान्सत्त्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नाभावमादाय व्याप्तेस्संभवेन जातिसाध्यकसत्ताहेतुकपर्यंतानुधावनादिति
व्यापकतावच्छेदकसंबंधेनाभावानिवेशपक्षोपि शक्यते परिष्कर्तुमिति ध्येयं। संबंध-
६ विशेषो निवेशनीय इति। संबंधविशेषश्च प्रतियोगितावच्छेदकरूपेण प्रतियोगिमत्ता-
वधिरोधितानियामकः कालः कालपरिमाणवान्नित्यत्वादित्यादौ विशेषणेन तन्निवेशस्साधा-
रणयोजनं दैशिकविशेषणताविशेषेण साध्याभावस्य निवेशे नापि तद्वारणात्किंतु
कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावमादाय नातिव्याप्तिस्तादवव्याप्ति-
रतामतस्तद्विप्रतियोगिवैयधिकरण्यविशिष्टाधिकरणत्वविवक्षयैतन्निराकृतीति
प्रतिपादयति। कालिकेति। ननु साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यव्यापकत्वौ[illegible]ने कालो द्व

सिधार

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ता २ प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणोऽतिशेषः १

(इदमुपलक्षणं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावोऽपि तत्राप्रसिद्ध एवेति द्रष्टव्यम् १)

त्वात् कालपरिमाणादि तदाव्याप्तिर्द्वीप्रसिद्धेति तत्र घटाधिकरणकाल[illegible]ति वृत्तिमा
वीयकालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताप्रसिद्धेरत आह — अत्र कालेति विस्तरेणेति
साध्यवन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वपर्य
न्तविवक्षितत्वेनाभावप्रसिद्धिः तस्य साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यव्यापकत्वस्य
तत्राप्रसिद्धत्वात् ताव्याप्तिरित्यादिकं वक्तव्यमतिविस्तरभियात्रोक्तमिति भा
वः। तत्तत्साध्याभाववद्वृ[illegible]त्तित्वं तद्व्यापकेन व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रति
योगिताकस्येति विशेषणेन तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वं व्यापकेषु न तो वि
न व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वपर्यन्तेन व्यासज्यवृ
त्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्य वैयर्थ्यं प्रतियोगितावच्छेदकता घटत्वसंबंधेन
व्यापकत्वविवक्षणस्य वक्ष्यमाणतया तद्दशेन पर्याप्तिसंबंधेन द्वित्वस्य
ईश्वरवृत्तित्वं यदि व्यापकत्वाभावादेव तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकारणेन इति
विवक्षितार्थस्य स्पष्टयितितत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वं व्यापिकेति। पार्थिवेति
यत्र धर्मभिन्नवृत्त्यधिकरणे नैकस्याः पार्थिवत्वस्य वृत्तिसत्त्वं द्रव्याधिकरणे

न०टी०
वृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य यावत्साध्याभावांतर्गतस्य सजातीयोयस्तद्व्यधिकरणवृत्ति
त्वाभावस्तस्य वक्तव्यत्वाभावान्नातिव्याप्तिः तादृशाधिकरणावृत्तित्वस्य पार्थिवत्ववैशिष्ट्या
१९२ भावेन तद्विशिष्टेतरत्वसंसर्गेण वा घटादिवृत्तितावादीतिवाक्ये भिन्नत्वार्थकमिति बोध्यं। न चोक्त
विशिष्टाभावानां वारणाय लाघवाद्वैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वमेव प्रतियोगितायां विशेषणमु
चितमिति वाच्यं। इंधनादिनिष्ठनिर्धूमवह्नित्वस्य तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावमादाय तद्व्यव
तिव्याप्तिवारणाय प्रतियोगितायां तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकत्वविशेषणस्यावा
श्यकत्वात्। विषमव्यापकेति। ननु साध्याभाववद्वृत्तित्वसमव्यापकप्रतियोगिताकाभा
व एव निवेश्यतां मुक्तौ च यथाश्रुतीयप्रतियोगितौ धूमवद्वृ[illegible]त्तित्वसाधारण्याद्धूमवृ
त्तित्वत्वस्याव्यापकतया तादृशाभाववारणादत आह। निर्धूमवह्न्यधिकरणवृत्तित्वेना
दि। यद्यपि तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानिवेशे नैवोक्ता
नां सर्वेषां वारणं संभवतीति प्रतियोगितायां तादृशावृत्तित्वव्यापकत्वं व्यासज्यवृत्ति
धर्मानवच्छिन्नत्वं च विशेषणं व्यर्थमेव तथापि तत्पाठानिवेशे वह्निमान् धूमादित्या
दौ धूमत्वादिना वह्न्यभावाधिकरणवृत्तित्वस्य ... तित्वापेक्षया गुरुत्वेन तदंशे वाप्रसि
द्ध्या [illegible] व्याप्तिभयेन तत्परित्यागः इति ध्येयम्। संबंधसामान्येन वृत्तित्वाभावविवक्षणे
वृत्तिसंबंधसामान्येन यावद्वृत्तित्वं तदभावविवक्षणे इत्यर्थः। व्याप्यवृत्तितानिरूपि

श्रीरामः
१९२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सं

काधिकरणत्वपर्यंतानुधावनेनैवेति। न च तदनुसंधानं विनापि संयोगेन द्रव्यसामान्याभाव
स्य भावरूपं तर्गतस्य सजातीयो यस्तदधिकरणाजन्यवृत्तित्वाभावस्तस्य भूतलेऽभावाद्व्याप्तिनिश्च
यः संभवतीति कथमेतदिति वाच्यं। किंतु तावच्छेदकसंबंधेन कस्यचिदधिकरणे वर्तमान
त्वविवक्षाभावेणीयाव्याप्तेन संबंधेन तत्तत्साध्याभावाधिकरणावृत्तित्वाप्रसिद्धिनिबं
धनाव्याप्तेर्निश्चयस्य तादृशानुसंधानं विनैवाभावात्। संयोगेन द्रव्यसामान्याभावाधिकर
णवृत्तित्वाभावमादाय व्याप्तेस्तादृशविवक्षयाऽपि वारणात्। संयोगेन द्रव्यसामान्याभा
वस्य हेतुतावच्छेदकसंबंधेन यत्किंचित्पदार्थाधिकरणे द्रव्ये उत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्त
नत्वात्। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणेति। यद्यप्येतादृशाभाववत्त्वेन लक्ष
णेन तत्र वैशस्त्यापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य शरीरघटकत्वमिति कृत
याव्याप्तिवारणेन सो कर्यायंजातित्वे न साध्योक्ते एव इति भावः। सत्ता यो सत्ता
वास्त्वादिरितीहेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधिकरणत
सामान्ये न साध्याभावसजातीय यस्तत्साध्याभावाधिकरणानुयोगिकत्वाभावस्तादृशवि
वक्षयेतद्व्याप्तिधारणासंभवेपि हेतुतावच्छेदकसंबंधेन कस्यचिदधिकरणे वर्तमानत्वविव
(यदधिकरणतायां यादृशाधिकरणानुयोगिकत्वं तस्मिन्नपि तादृशाधिकरणानुयोगिकत्वमिति न
यथा कधिकरणतासामान्यवृत्तिपथ्योऽनुयोगिकत्वाभाववत्त्वमेव हेतुनिष्ठाव्याप्तिरिति बोध्यम्)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रिश्र १३
भ.टी.
१६३ लक्ष्मराम

वस्तुतास्य वैयर्थ्यापत्त्यातथाविधविवक्षणं कर्तुमशक्यमिति भावः॥ गुणकर्मान्यत्वविशिष्ट
सत्त्वाभावावच्छेदेनेत्यादि। तादृशातत्त्वसाध्याभावाधिकरणवृत्तितानवच्छेदकहेतुतावच्छेद
कवत्त्वविवक्षणेतु गुणकर्मस्यार्धेयतानवच्छेदकत्वाधर्मत्वानवच्छेदकेत्यादावतिव्याप्ति
वारणाय॥ [redacted] । ननु द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सतिस
त्त्वादित्यादावनुक्त्वाव्याप्तिवारणाय कस्यचिदधिकरणइत्यस्य स्थाने हेतुतावच्छेदकवि
शिष्टहेत्वधिकरणइति वाच्यं। द्रव्यत्वाभाववस्तु न तादृशाविशिष्टसत्त्वाधिकरणं वृत्तिमान
इति तत्र मा शयाव्याप्तिरिति तन्न। तथा सति हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुसमानाधिकर
णाव्याप्यवृत्तयो यावंतस्साध्याभाववत्त्वसजातीयवत्त्वस्यैव लक्षणांगत्वे विशेषवैयर्थ्या त्वेद्
५ वाभावस्य सर्वत्र सत्त्वाद्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्य वै विशिष्टहेतुसमानाधिकरणाव्याप्यवृत्ति-
साध्याभाववत्त्वानियमेन तत्सजातीयाभाववस्य तत्र सत्त्वाद्यधिकरणधर्मावच्छिन्न
प्रतियोगिताकत्वरूपस्वाजात्यस्येव वक्तव्यत्वात् कृतेन व्यभिचारित्वेनातादृशाभाववत्ता
व्याभावेन गतिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावनिष्ठतादृशस्वाजात्याप्रसिद्धे श्रीरामः
रतिव्याप्तिवारणायेति संक्षेपः। तादृशपदस्य व्याप्यवृत्तिसाध्याभावपरत्वे साध्य॥ १६३

तादृशा ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(वृ॰) स्वाप्य हेतितायाऽवच्छिन्नवृत्तिकाभावस्य व्याप्यत्वात् तिसातिन वा दाह ३)

भावपदवैयर्थ्यमित आह। तादृशाः व्याप्यवृत्तय इति। सकलेषु दोषेषु तत्तदभावसजा
तीयत्वस्तातम् इति। तत्तदभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकसाजात्यं। भेद इत्यर्थः।
सजातीयस्येति। इदं तु पञ्चसराग। निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वादिकं परव्याप्यवृत्तित्वविशि
ष्टस्येत्यपि बोध्यं। तद्भाववन्मात्रवृत्तिधर्मेणेति। तच्च सम्भवाभाववन्निष्ठप्रतियोगिव्य
धिकरणाभावीयदैशिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकं तदभाववन्मा
त्रवृत्तिधर्मवत्त्वं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय प्रसिद्धिः। धारणीयं प्रतियोगि
व्यधिकरणेति। न चैतादृशाप्रसिद्धिवारणाय यावच्छेदकेताया प्रतियोगिसामानाधिकरण्या ता
वच्छिन्नत्वरूपविशेषणे वास्तुन्मोघवाच्छितिबाध्यं तथा सति संयोगी न द्रव्यस्याव्या
प्यवृत्तित्वेनाभावस्य धूमाभावव्यापकतया तेन प्रकृतग्रन्थविरोधात् [illegible] व्याप्य
वृत्तिपदवैयर्थ्यापत्तेश्च। दैशिकविशेषणताविशेषेणाव्यापकत्वं पर्यापिधूमाभाववत्
त्तूवद्व्यभावामित्यादौ हेत्वभावस्य वह्नेर्न संभवति तथापि यद्धूमाभावप्रकारकप्रमाविशे
ष्यत्वाभावं तादृशाभावाय तत्र लक्षणसमन्वय इति ध्येयं। संयोगेन द्रव्यस्य व्याप्यवृत्ति
समते वृत्तिभावस्य धूमाभावं प्रति प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकत्वस्याप

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मि.अ २४ लक्षणाम्

म.टी. संभवेन व्याप्यवृत्तित्वविशेषणस्य नोक्तव्यावृत्तिः संभवतीत्यतो व्याप्यवृत्त्यं ...
१६४ पचामिति । अतो व्याप्यवृत्तेरिति । न च वह्न्यभावादेरपि गुणादौ निरवच्छिन्नवृत्ति
कत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वसत्त्वात् कथमुक्तविशेषणेनापि तद्वारणमिति वाच्यं । व्याप्य
वृत्तित्वविशिष्टस्य व्यापकत्वविवक्षणात् । न च संयोगेन वह्न्यभावादेः प्रतियोगि
त्वविशिष्टस्यापि व्यापकत्वं प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितं तस्येव धूमादावबाधि
करणाय ः पिंडादौ वह्न्यभावस्य वृत्तेः सत्त्वेऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वा
भावादिति वाच्यं । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यनधिकरणत्वस्यैवात्र
व्यापकघटकतया विवक्षितत्वेन व्याप्यवृत्तित्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्ट
वह्न्यभावानधिकरणत्वस्यायःपिंडादौ सत्त्वेन व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टवह्न्यभावादेर्धू
मादेर्व्यापकत्वाभावात् । एवं साध्याभावस्य व्याप्यवृत्तेरपि व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टस्य आरामे: १६४
बोध्यं । तेन कपिसंयोगे तद्वृक्षसत्त्वात् मूलादौ वृक्षत्वाभावस्य केवलान्वयित्वेऽपि
संयोगाद्यभावव्यापकत्वेऽपि नाव्याप्तिः । अत्र च तादृशाभावस्य वृत्तिः । अत्र तादृशाभा
वे हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणेनोक्तदोषवारणान्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सं भवतीति बोध्यम् । न च यत्ताद्रशाभावस्य स्वसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमुपपाद
यितुं संयोगेनद्रव्यत्वाभावाभिन्नस्येत्युक्तं । वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति संयोगेनेति । व्याप्यक
त्वे पि न सातिरिक्त्यनेनान्वितां हेतुतावच्छेदकसंबंधेन व्यापकत्वाविवक्षणात् स्वप्रयोज
नमाह । संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितेनेति । अतिव्याप्त्यभिधानमिदं हाधित्युक्ते
यथाश्रुतसाध्यत्वाभिप्रायेणोक्ति कृष्टसाध्यस्य स्वाश्रमाभावाधिकरणधर्मावच्छि
न्नप्रतियोगिताकाभावभेदकूटत्वादिरूपस्य स्वरूपसंबंधेन वह्न्यभावे उ सत्वोल्लिखि
विषयनयाव्य भिचारिणि ष्टसाध्यत्वे [illegible] य मामाझौ नादित्यादावाते त्वाघभावसजातीयस्य व्यापकीभूतस्य
व्याप्यस्तेः समवायेन ज्ञानाभावस्य स्वसमवायिविषयत्व संबंधेन ज्ञानविशिष्टा
नस्य विषयतासंबंधेन योऽभावस्तद्भिन्नस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन ज्ञाने [illegible] न्यूनत्वाव
३ ति च्छिन्नं प्रतिविषयतया व्यापकत्वादव्याप्तिर्बोध्या । न च धूमवान् [illegible] ज्ञानसाध्य [illegible]
तरत्वादित्यादौ धूमाभाव व्यापकस्य धूमाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन [illegible] इति
स्वविशिष्टधूमाभावाभावत्वेन ताद्रशान्यतरसं प्रति हेतुतावच्छेदकसंबंधे [illegible] विशेषण
सं १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रि०श्री ५ लाविशेषसंबंधेन व्यापकत्वादिति व्याप्तिरिति वाच्यं। तादृशाभावीयहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छि त०स०राम

म०टी० न्नाभाववृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकधर्मेणाहेतुव्यापकत्वस्याविवक्षितत्वात्। नचैतत्पापि स्वरूप

संबंधेन वह्न्यभावस्य वह्नित्वेन संयोगेन घटाभावाभिन्नतया तादृशहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छि

१९५ न्नप्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वेन वह्नित्वावच्छिन्नप्रतिव्यापकत्वादिति व्याप्तिताद्वस्थ्य

मिति वाच्यं। तादृशाभावीयहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायां साजात्यघ +

टकत्वस्य विशेषणत्वात्। वह्नित्वावच्छिन्नघटादिनिष्ठतादृशप्रतियोगितायाधूमाभा

वीयसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपसाजात्याघटकत्वादिति। इद

ल मत्र वाच्यं। अत्र लक्षणे तादृशाभावीयप्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वानि

वेशाद्वह्निसजातीयस्येत्यादिदृष्टान्तचतुष्टयस्य न वैयर्थ्यं। वह्निमान्धूमादित्यादौ सा

\+ ध्यतावच्छेदकसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावीयहेतुतावच्छेदकसंबं

धावच्छिन्नप्रतियोगिताप्रसिद्ध्या व्याप्त्यभावारणाय दृष्टान्तचतुष्टयोपादानस्यावश्य

कत्वात्। अन्यथा [illegible] निवेशे वैयर्थ्यापत्तिनातिप्रयोजकत्वरूपवैयर्थ्यस्य दुर्वार

त्वात्। यत्नादितीति। तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनेत्येतावन्मात्रोक्तौ तु श्रीराम ४

संयोगस्याप्रसिद्ध्या [illegible] दिति व्याप्तिताद्वस्थ्यमिति भावः। आद्य इत्यस्य चरमस्तद्धेतुं १९५

तुसजातीयस्येत्यादिदृष्टान्तचतुष्टयस्य वैयर्थ्यं प्रनातिप्रयोजकत्वमिति। तदा।

यथासंनिवेशे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तर्केन। सजातीयाभावप्रतियोगितेत्यर्थ इति। प्रमेयत्वस्य केवलसजातीयाभावप्रतियोगितावच्छेदकता
भावे सजातीयत्वविशिष्टव्यापकतादिघटिततादृशावच्छेदकत्वस्य सुतरामभावाद्व्याप्तिरिति भावः।
अत एव, प्रमेयत्वे निरुक्तसाध्याभावसजातीयत्वादिविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकता
भावप्रतिपादनायैव। समवायेन प्रमेयहेतुके सत्त्वादिव्याप्तिरिति किं साध्यके तु प्रमेयत्वेन तादृशाव
च्छेदकस्यैव सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः। वस्तुतस्तु समवायेन प्रमेयसामान्याभावप्रसिद्ध्या दायक
रूपसंबंधेन प्रमेयहेतुके संयोगेन मानादित्यत्र नाव्याप्तिनिरासः संभवति। तादृशाभावीयहेतुतावे
च्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताप्रसिद्धेः। अयमाकाशाभावादित्यादौ विषयतासंबंधेन हेतु
तामादाय साध्याभावसजातीयत्वादिविशिष्टसमवायावच्छिन्नज्ञानाभावप्रतियोगिताव
च्छेदकत्वस्य ज्ञानत्वे सत्त्वादतिव्याप्त्यापत्तेरिति। सजातीयाभावप्रतियोगितामादाय हेतुताव
च्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वविशेषणस्यावश्यकत्वात्। ज्ञानादेरभावस्येति। ज्ञानादेः संयोगि
नाभावस्येत्यर्थः। संबंधान्तरेण तादृशाभावस्य हेतुतावच्छेदके संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता
प्रसिद्धत्वात् तदादायातिव्याप्तेरिति भावः। यद्यपि संयोगेन तादृशाभावो न परमाणावसजातीयत्वादिवि
त्वेन समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपं यथाश्रुतसोऽव्याप्यस्य सत्त्वात् तादृशा
नाभावस्य अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभिन्नत्वादित्यस्य तु प्रतिकूलत्वसाध्यस्याकाशाभावान्यत्वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निष्प्र २६

जग्दी०

९६

शुं.सा.

(मत्वानिलकारस्य

पित्राभावात् इत्यादौ सम्भवामेवशी तु भी व्यापकस्य विषयितया ऽव्याप्तिविशिष्टे स्तोनोदेःस
सं बाधे नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वादुक्तं लस्यातिव्याप्तेर्वारणाय मातद्वृत्ति वह्न्याभावस्य केवलमत
एव धूमवान् वह्नेरित्यादावपि लाक्षिप दं न चैतेन संबंधेन प्रमेयत्वं तथैतीति संयोगापित्वेन प्रमेय
त्ववह्नि द्रस्य वक्राद्र शाखीयं ताभावस्य स्वीकारे यथा विप्र नेय तथैतं भाभवत्येव तथापि तन्त्रीयत्वोपेक्षाय
धर्मस्य प्रमेयत्वस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया ऽव्याप्तिः। एवं वह्निमान् प्रमेय
मादित्यादावपि नीलघटाभावीय यो ज्ञकत्वा दित्ति कपिसंयोगाभावप्रतियोगितावच्छेदक
कपिसंयोगत्वादेरेतद्वृत्तित्वं प्रतिप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकतावच्छेदकत्वसत्त्वेन
कपिसंयोगे तद्वृत्तित्वादित्याह वक्ष्याहेरभावात् धूमरारूपप्र योजने मतो द्रष्टव्यः॥
न च हेतुव्यापकताघटकप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटकघटाभावीयसाध्याभावे व्याप्यवृत्तित्वविशे
षणीयत्वोचितमिति वाच्यं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय [illegible] व्यापकत्वाप्रसिद्धिवारणा
य व्यापकतायां प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यावश्यकत्वात् नानाधिकरणे नो वच्छेदकीभावपि
वह्निमान्धूमादित्यादौ कपिसंयोगे न साध्यताघाते न हेतुव्यापकत्वाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तेर्वारणापत्ते
प्रतियोगिवैयधिकरण्यपरिवेशस्यावश्यकत्वात्। न च साध्याभावे व्याप्यवृत्तित्वानुपादाने
इदं संयोगी एतत्त्वादित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं विशेष्य साध्यव्यापकस्य संयोग

श्रीरामः

९६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भावस्याभावमात्रेयेव लक्षणसमन्वये प्रतियोगि स्यावतारकत्वमिति चेन्न इति वाच्यं। संयोगाभावस्य
तावच्छेदकविषयतीय स्वरूपसंबंधेन वाच्यत्वात् साध्यं प्रत्येव व्यापकत्तयातद्भावस्य लक्षणघट
त्वात्तत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैवस्वारणी [redacted] करणीयत्वात्। कालत्वप्रकारकप्रमाविषय
वृत्ति। कालत्वे साध्यप्रमेयत्वस्य साध्यतावच्छेदककालत्वीयस्वरूपसंबंधेन हेतुव्यापकत्वाभावान्नाति
+ व्याप्तिः संभवतीति तत्परित्यागः। एतद्रूप इति। अत्र पटत्वे घटपटान्यतरत्वावाहेतौ भावच्छेद नाति
नंतरं पटोत्पत्तिसंभावनाप्पीकालिकेन तत्पदावच्छिन्नत्वावच्छिन्नैस्समवायेन चा भावस्तस्य तत्तेरुपे स्पद
रूपशालिनोयावदंतर्गतस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन कालिकतयातत्परावृत्तित्वेन कालिकसंबंधेन तद्
तु व्यापकत्वाभावान्नातिव्याप्तिनिर्णयः संभवतीत्येतदिति घटपटान्यविशेषणांतयोः समानव
लीनत्वप्रापकं। नातिव्याप्तिरिति। एवं चैतन्मतेऽस्य लक्षणस्य तुष्टपेसंबंधप्रवेशो व्यापकतादृयेप्रतियो
गिवैयधिकरण्यप्रवेशेच गौरवमिति भावः। आकुंचित्येत्स्वरससत्त्वबीजं तु नानाविधप्रतियोगिता
तदवच्छेदकसंबंधतन्निरूपकत्वाभावविधाभावनिवेशेऽतिगौरवमिति न वा पं ... काया। ताभावचा
+ दि संयोगाभावादौ घटत्वाभावाभावस्य घटत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकप्रवेशेणत्वविशिष्टत्वाभावत्
तेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकत्वादतिव्याप्तिवारणाय साध्यव्यापकतावच्छे ... +:
तियोगितावच्छेदकं तेन तन हेतुव्यापकत्वस्य विवक्षणीयत्वात् गौरवमिति वाच्यं। धूमवान्वह्नेरित्यत्र
नेधूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकनत्वदत्वविशिष्टधूमाभावाप्रत्ययत्वे वह्निव्यापकत्वा ... दातिव्याप्ते
र्वारणापत्तेवापितद्विवक्षणस्यावश्यकत्वादिति। अत्र साध्यव्यापकतावच्छेदकधर्मतेनतेन हेतुव्यापि दर्कर
त्वमित्येतावन्मात्रोक्तावपि विकृतिविहायास्तपोसन्निवेशे वैयर्थ्यमिति ध्येयं॥ मिश्रलक्षणे समाप्तम्॥ श्री॥

न १ १ व्यावतारकत्वापमभावघटनायापृष्ठा [redacted]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भ०२१०

५० इति महत्त्वप्रतिपत्तिकाले या या आतिव्याप्तेर्यद्व्यावर्त्यं विना बालं न भवतीति दर्शयतीत्यर्थः ५

श्रीरामः। तद्दोषाभावे मन्तव्ये तेनेति। यद्यपि महानसीयो घटादित्वादावतिव्याप्तिरव्याप्तेश्च

व्यतिभावित्वसत्त्वात्तथापि दोषान्तरमिति दर्शयति अशुक्लान्त्वेनाभावादिति ग्रंथकारेणोक्तं लक्ष्यतावच्छेदकीभूतमिति।

उदासपदादानेन हास्तीयावृत्तिव्याप्तिरव्याप्तिस्यादिति कुतोऽशंकनीयं। स्वव्यापके यादिवस्प

यायां व्याप्यतावच्छेदकेतरेत्वे याप्तित्वेना ... भोगनिवेशादिति कुपदं यावानभिमावव्याप्तिः। पदसंगतेन

हेतुता वच्छिन्नहस्त्वय इत्य आदिवृत्तिमत्त्वं तेन वेद्यव्याप्तिर्दोषाभिति पाठः तत्र वह्निमहत्त्वपदस्य

तेहक्ष्यद्वत्वांशे हेतुलावच्छेदकसंबंधावच्छिन्ने यस्यापि कारणस्य साध्यानवच्छेदकत्वेन

तुलावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वस्य च अयोजनेन निवेशादिति अपि करणस्य पितार्थस्य प्रयोजनाना

नपिधानेनेत्तां चतानां परिहरति। इत्थं स्पपदार्थी भवत्यादिति एतत्प्रयोजनेन स्यापदेत्यादित्यर्थः। व्या

ख्याने संबन्धितत्वेन विशि। आत्मादेर्वर्णनातस्य तेन न वह्नेः प्रतिबन्धत्वं यद्यपि त्वस्य स्वचे नीयत्वादि ... [illegible] तिव्याख्याने

यदन्याख्यानसंबन्धितत्वेनाख्यानसत्त्वे दृष्टात्मादीनामान्यत्वे मनेन हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वह्नि

हेतोमित्याख्यानं च योजनस्यापि वक्तव्यत्वादिति भावः। आत्मादावि सत्त्वे नेति। निरूपणे पसनव

नेतत्पदमालिखितत्वात् समवेतत्वलोकादिति भावः। प्रसङ्गोपरीत्ये पर्याप्तनवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगि

तादिशेषणात्वात्। सत्वेति। यद्यपि निर्यो गिनो व्यापकसाध्याभाववद्वृत्तित्वं व्यापकप्रतियोगि

ताकत्वे च व्याप्यकोटिप्रविष्टतया साध्याभाव... तित्वत्वप्रतियोगिता व्यापकत्वं विशेषतो

हेतुतेष्टि विशेष्यतया स्यात् ... वृत्तित्वे सत्यप्रयोज्यत्वादालोकाद्वतिर्यन्तिता

संबंधेन च श्री स्वव्यतिरेकप्रवीस्य ... स्वसंबन्धस्यापि च वचन... मेवमादि

श्री राम

वच्छिन्नाभावस्य वारणासंभवात् तत्प्रतियोगिताव्यापकरूपस्याविच्छेदकरूपधर्मावच्छिन्नसाध्या
भाववद्वृत्तित्वं तस्य तत्प्रतियोगिताव्याप्यत्वाभावात् आपि व्यापकत्वविशेषणेनोक्तसाध्याभाव
वद्वृत्तित्वांशे विशेषणविधया प्रवेशस्य विधेयायाः प्रतियोगिताव्यापकत्वस्य निवेशे प्रत्ये
जनाभावात् तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वं तस्य द्वैधाप्र वेशे न हृदयक्षये विवक्षितमिति प्रतियोगि
व्यापककोटौ तत्र द्वितीयस्य प्रयोजनमाह । प्रतियोगिताव्यापकसाध्याभाववद्वृत्तित्वे व्यापकप्रति
योगिताकत्वविरहस्यैवेति । स्वव्यापकसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य कूटेऽस्तीति तत्र साध्याभाववद्वृ
त्तित्वं व्यापिकाया प्रतियोगितोक्तैकत्वविरहस्य लाभ इत्यर्थः । तत्र द्वितीयेति अत्र व्याप्यव्यापककोटि
प्रविष्टाभावात्तत्प्रक्लिप्तत्वेनैकाभावे व्याप्तिं परामृश्यते । तेन नतद्दोषका इवक्ष्यं तदेव दर्शयति
तभावेत्यादिना । नन्वेतद्दोषवारणाय व्याप्यतावच्छेदककोटौ व्यपितन्नूदं तद्व्यापतोऽग्नि कोऽयमिति १६
यद्धिर्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताव्यापकत्वस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वे ऽगहृति त्वत्राकमें
भावादेव तादृशाभाववारणात् । एवं मालोकोटौ तत्कथ प्रतियोगिताव्याप्यत्वस्य साध्या पूर्व ३
भाववद्वृत्तित्वत्वे ऽभावादेव तादृशाभावधारणेन द्वार [redacted] इत्यमेव परिष्कृत्यानाम तत आह
भावार्वच्छेदकत्वाद्विवक्षितमिति । तत्र द्वितीयेति इति हृद्यं वनिधं व्यस्त तामवस्यापियावदृते गोतत्त्वा
न्नातीयाति द्रित्नावः । यद्यपि यत्किंचित्साध्याभाववद्वृत्तित्वसम व्यापकप्रतियोगिताकत्वा

६ तत्र द्वितीयापुनरदलप्रयोजनमत्यर्थः । [redacted] त्यः ।

कृ.या.र.

भ.टी.

१६८

यत्किंचित्वं नैकविशिष्टसाध्याभावोपादाने निरुक्तेति व्याप्तिरिति यावत्सम्मंतव्यं यत्सन्ना....ततथापीति घटत्विम्

अपेक्षा....विषय....तत्पर्यालि....साध्याभाववद्वृत्तित्वसमानेयतप्रति....योगिताकयावदन्तर्गतनिर्धूमत्वाभा

दभाववत्त्वे व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः। यावत्साध्याभाववद्वृत्तित्वसमव्यापकप्रतियोगिता

कत्वं नानाविपक्षसाध्येऽप्रसिद्धं नैतत्ताद्विपक्षावृत्तित्वाभाववद्वृत्तित्व

व्याप्यप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्धैस्तथापियावंतः साध्याभावास्तात्तत्तद्वृत्तित्वेनोपादायेत

साध्याभाववद्वृत्तित्वसमव्यापकप्रतियोगितानिरूपकाभाववत्त्वे सति तत्साध्याभाव

वद्वृत्तित्वसमव्यापकप्रतियोगितानिरूपकाभाववत्त्वलक्षणयोर्वाच्यत्वमिति साव

भौमलक्षणैकत्वे नात्रचतत्तद्व्यक्तित्वेनयावत्साध्याभावानांभवेशादेव तु तोयस्य

इति न व्याः। साध्याभावेयावत्त्वं नविशेषणसमभाये न साध्यसाधनस्थलेसमा

वच्छिन्नाभावस्यनिरूपकोतस्याधि....करणेहेतु तावच्छेदकसबंधेन वृत्ति

ताप्रसिद्ध्याऽव्याप्त्यापत्तेः। परं तु तादृशवृत्तित्वाभावगतयावत्त्वे विशेषणत्वेना

भिन्नानां सर्वेषां साध्याभावानांलक्षणघटकत्वं तेन व्यभिचारिणि घटकिंचित्सा

ध्याभावमादायनातिव्याप्तिरिति तु सम्प्रदायः। तत्त्वादितीति। एवं च निर्धूमवत्तित्व

...भावचत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभाववत्त्वाच्छिन्नवद्वृत्तित्वत्वसमव्यापकप्रतियोगिताकसाध्यवत्ताभावत्वं विवक्षितमिति सम्प्रदायः

[redacted] अत्यन्ताभावानाधिकरणत्वमुपलक्षणमेव तदेतदभिप्रेत्यैव तद्व्यक्तित्वेनोपादाय... इति ग्रंथसंगतिः।

१६८ श्रीरामः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इदं च तादृशविषयकप्रतीतिविषयत्वं तदतिरिक्तसमनियतमित्रे स्वावच्छेदकप्रकारतानिरूपितस्य द्वि

तावच्छिन्नाभावस्याप्रियावदंतर्गतत्वव्याप्तिव्याप्तिरिति भावः । अतएव समानाधिकरणे नीति ।

इदं च घटत्वेऽनगवृत्तित्वाभावस्य तादृशप्रसिद्ध्या तत्र नाव्याप्तिरिति भावः । अत एव गुरुधर्मस्य

प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादेव । एवं गुरोरनवच्छेदकत्वे । तादृशस्य तस्य केवलान्वयित्वेऽपि त

द्गुरुत्वमसत्ता । तादृशविषयितात्वस्य सपियोग्या । इदं च तत्संबंधावच्छिन्नं दर्शितं तत्संबंध एव वेद्यत्वे क्रियायोगा

ते नतादृशत्वविषयितासंबंधावच्छिन्नतादृशवृत्तित्वयोः ... तादृशप्रसिद्ध्या रूपतया यो भ्व

स्वरूपसंबंध ... प्रयोजनदाने पूर्तमाना दृशवृत्तित्वत्वयोः केवलान्वयित्वोपप ... तिः । गुरुध

र्मस्यावच्छेदकत्वेऽपीति । रचतथात्वे इदं घनत्वाद्यवच्छिन्नेप्याप्रिया भावबुद्ध्या नसवृत्तित्वाद्यव

च्छिन्नाभावस्य प्रमादप्रमावादसंभवः । तादृशमकृतानस निरूपितत्वविशिष्टवृत्तित्वत्वस्य साध्या

भावत्वबृत्तित्वत्वानतिरेकेण तदतिरिक्तसमानाधिकरणधर्मान्तवाच्छिन्नप्रतियोगिताकतस्य ता

दृशाभावे सत्वादिति भावः । ततत्साध्याभाववद्वृत्तित्वतत्पर्याप्त्यवच्छेदकतानिरूप्यसमानाधिकरण

धर्मनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताया एव प्रतियोगितांते नधिवक्षितत्वात् । गुरुधितेन

तेस्याविषयकमतीति विषमतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वकत्वं तदतिरिक्तत्वं निर्वाच्यमतः । नात

संभवद्वृत्तितत्तत्प्रभासति केवलवृत्तित्वस्यापदनाभिरिक्ततयातदवच्छिन्नोऽभावमादायासंभ

वस्यवारणाय वृत्तिमद्वृत्तिपदस्य सार्थकत्वमिस्म वेगुरोरवच्छेदकत्वादेवेति तर्थकस्यापि तएवमस्या

ये २

कृ०१३ घटितम्

मं०टी० संगतापत्तेः। अधेयधर्म्य मिति। समानाधिकरणपदोपादाने तु घटत्वेन परात्मकतादृशावृत्ति
१६६ त्वाभावस्यैवाप्रसिद्धत्वादिति भावः। अत एव गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वादिव। साध्य [illegible]
[illegible]द वाच्यत्वादेरयत्नोदितादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य रक्षितत्वात्। यो लं३
गुरुत्वेनेतरावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्ध्याव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव यावद्वृत्तौ गतिरोऽ
व्याप्तिविरहे तादृशपर्यस्याद् इति। एतेन तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता
कद्वृत्तित्वा खलु किं न स्थूलघटनयाल समानाधिकरणपदेन वैयर्थ्यापत्ते। तादात्म्यादिना दण्डतो
१पि यां केवलान्वयिसाध्यकाप्रसिद्धेरुद्धारत्वात्। न च तत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्ताप्र
सिद्ध्यत्वादिना घटाद्यभावस्यैव तादृशस्य प्रसिद्धिरिति वाच्यं। घटादेरपि तादृशतदात्म्यरूपतया
तादात्म्यत्वस्य घटादिरत्नितयातेन रूपेण तदभावासम्भवात्। न च दूषणोपादाने समानाधिक
रणपदोपादाने घटत्वेन पराभावस्यैव तादृशस्याप्रसिद्धेः। न च समानाधिकरणपदस्या
नेऽप्यत्र लक्षणे नेति तत्र घटत्वेन पराभावोऽपि नैतादृशः घटत्वस्य तादृशावृत्तित्वात्
निरिक्त्वाद्धतालकृतनादृशावृत्तित्ववृत्तित्वाव्यावृत्तिवाच्यं। विरुद्धघटत्वपरत्वाभ्यां तादृशावृ श्रीरामः
त्तित्वाभावस्यैव तथाविधस्य प्रसिद्धेर्गौरवकृतत्वनार्वत्र [illegible]। अत एव गुरीरव छेदक १६६

त्वं विनैव वह्निमद्वृत्तिपदसार्थक्यसंभवे गुरोरवच्छेदकत्वांगीकारो व्यर्थ इत्येतन्मते स्वरसः स्व
च यस्तस्यानवच्छेदकत्वेपि वह्निमद्वृत्तिपदसार्थक्यमाह । वस्तुत इति । महानसवृत्तित्वस्यापि विक
षीति । सामानाधिकरण्यसंबंधेन महानसनिरूपितत्वविशिष्टं वृत्तित्वमपीत्यर्थः । स्वाविषय
केति । एतेन गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे धूमवान् वह्नेरित्यादौ [illegible] वृत्तित्वा
भिस्तत्र धूमव्यापकताऽवच्छेदकत्वविशिष्टधर्मत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्यापेक्षया लाघवेन
निर्धूमवृत्तित्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकतया तादृशगुरुधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्ध्या व्याप्ति
करणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वह्निमद्वृत्तेः संभवात् । न च निर्धूमवृत्तित्वस्य लघुतया तदव
च्छिन्नाभावस्य यावदन्तर्गतस्य वक्तव्याव्याप्तिरिति वाच्यम् । निर्धूमवृत्तित्वस्य धूम
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वरूपतदतिरिक्तत्वस्य
सत्वेन तादृशाभावस्य यावदन्तर्गतत्वादित्याशयात् । स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वसाध्याभाव
वद्वृत्तित्वव्यापकत्वरूपतदतिरिक्तत्वस्य निर्धूमवृत्तित्वेऽभावेन निर्धूमवृत्तित्वाभावस्य याव
दन्तर्गतत्वात् । अत्र च स्वाविषयकत्वं स्वीयमुख्यविशेष्यताशून्यत्वं तेन महानसवृत्तित्वाभाव
रूपं वह्निव्यापकतावच्छेदकं तदवच्छिन्नाभावेन महानसवृत्तित्वे मा व्याप्तिर्न प्रतियोगिता
कस्य महानसवृत्तित्वाभावस्य धूमाद्यवृत्तित्वेपि नाव्याप्तिः । महानसवृत्तित्वाभावकस्या
भावाभाववद्वृत्तित्वविषयकप्रतीतौ महानसवृत्तित्वत्वमुख्यविशेष्यताकत्वाभावेन [illegible]
स्य वृत्तित्वस्य तादृशाभाववद्वृत्तित्वातिरिक्तत्वात् । प्रतीतिविषयेत्यत्रापि विषयता मुख्य
विशेष्यतारूपा ग्राह्या तेन साध्याभाववद्वृत्तित्वावगाहिनि वृत्तित्वत्वविशेषणकज्ञानेऽव
वृत्तित्वे [illegible] यमुख्यविशेष्यतान्ये साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य विषयत्वेपि वृत्तित्वत्वस्य न

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृ. २१४

भ. ०८१

२००

स्वाविषयकमतीतिविषयत्वमित्यसाध्याभाववद्वृत्ति [illegible] नोक्ताप्रसिद्धेर्वाच्यत्वापत्तेरित्यर्थः [illegible]
[illegible]
तद्धर्मि स्वरूपत्वमिति नववृत्तिमद्वृत्तिपदव्यावर्त्यसंगतेः। अत्र च तत्साध्याभाव मित्यत्रथ स्वुप (२)
प्यासावृत्ति प्रायेणत्निवृत्तिरोधः। यस्प्येतादृश [illegible] तिरिक्तत्वनिवेश समानाधिकर
णपदस्यपर्वक्रियाप्रयोजनं न संभवति केवलान्वयिनि वृत्तित्वेन घटाभावमादाय लक्षणसङ्गतेः
नर्यानथापि तादृशत्वेनाविवक्षितत्वात्तादृशप्रवेशे क्रियाप्रयोजनत्वेन पदाभावसंग्रहफलक
त्वात्। तत्संबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य तत्संबन्धरूपत्वं न स्वसंमतमिति तत्प्रयोजनं स्वमते न सं
भवतीति तु नाशंकनीयं। तस्यापि स्वसंमतत्वादन्यथा तत्र घटत्वाभाववृत्तित्वाभावसंबन्ध
प्रतिपादकस्य वस्यमाणस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति। अथैवमतिरिक्तत्वनिर्वचनेन वृत्तिमद्वृत्तिपद
प्रवेशे च गौरवाल्लाघवेन तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वरूपमेव तद
तिरिक्तत्वं लक्षणे प्रवेशयितुमुचितं तथा सति वृत्तित्वस्यापि तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वा
तिरिक्ततया तत्प्रयोजनाभावेन वृत्तिमद्वृत्तिपदमपि नोपादेयमित्यपि लाघवमिति चेन्न।
तस्य लक्षणान्तरत्वात्कृतलक्षणे तस्याप्रवेशादिति संक्षेपः। लाघवादिति। प्रतियोगिता
स्व १२ समानाधिकरणत्वस्यातिप्रसक्तत्वेन प्रतियोगितासमानाधिकरणत्वस्यावश्यं वाच्यतया ॥
स्वत्वस्य तद्व्यक्तिविश्रान्तत्वेन भेदकूटनिवेशस्यावश्यकतया तदपेक्षया लाघवादित्यर्थः।
वक्ष्मिमान्धूमवत्वादित्यादौ घट मात्रविषयकज्ञानभिन्नत्वं यदादित्यादौ तादात्म्येन विषय [illegible] यित
व्याप्यहेतुताव्याप्तिरेकिणोः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय लक्षणसमन्वय श्रीराम:
सम्भवादुक्तं केवलान्वयिनीति। केवलान्वयिसाध्यकइत्यर्थः। इदमुपलक्षणं। गुणोत्व (२००)
इत्यादौ विषयितया हेतुतायां व्यतिरेकिसाध्यकेपि घटत्वप्रत्वाभाववृत्तित्वाभावप्रसि

[illegible]

वृत्तित्वेन घटाभावाभिन्नत्वादिति। तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वं तदा तादृशचामिस भिप्रेत्येदं॥५

च्छिन्नेष्यिा। तत्र समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्तिविषयित्वासं

बंधेन वृत्तित्वाप्रसिद्ध्या तदभावमादाय लक्षणसमन्वयाभावात्। स्खलमद्भुति

इदमुपलक्षणं। संयोगसंबंधप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदको कृत्यघटत्वे

वि४ नवृत्तित्वाभावः स्खलमद्भुतोबोध्य। धर्मनिष्ठवृत्तित्वत्वेनावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व

मर्थ५ ताकान्यत्वं इत्यभिप्रायेणादौ तदनवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तदर्थ इत्याभिप्रा-

येणशंकते। नचेति। अत्रेदं चिंत्यते। वृत्तित्वं वृत्तिधर्मानवच्छिन्ने त्यत्र वृत्ति

त्ववृत्तित्वं यद्यपि येन केनचित्संबंधेन निवेश्यते तदा तादात्म्येन विषयितया च

हेतुतापां विरुद्धघटत्वपटत्वोभयावृत्तित्वाभावसोलभ्यप्रतिपादनासंगतिः॥

घटत्वपटत्वयोः कालिकादिसंबंधेन कालाद्यात्मकवृत्तित्ववत्त्वात्

विशेषण४ दिच्छस्वरूपसंबंधेन तन्निवेश्यते तदा समवायसंबंधप्रतियोगिता घटत्वत्व

वच्छेदकीकृत्य घटत्वेन पटपात्मक वृत्तित्वाभावस्यापि निरूप्यत्वात्। पर

लेनत याघटत्वपटत्वोभयपर्यवसानुभावनवेध्यपर्याप्तिपदिवयेन संबंधेन

धा१ वर्ततेनत्तसौभाववच्छिन्नत्वत्वात्। ति रिक्तधर्मनिष्ठत संबंधावच्छिन्नावच्छे

कृ०५

नं.२१

२०१

पादिविषयत्वमपि घट[illegible]त्मकधर्मितावच्छेदकस्वरूपसंबंधेनाप्ततृतीये दलपदत्वोभयपर्यंतानुधावनं संगच्छते तत्र हेतुघटितम्
उत्तमन्वियता भी घटत्वं [illegible] तत्स्वार्थकमिति [illegible] तस्मात् एवमिति ।३
हकतीकान्यतमनवच्छिन्नोतार्थ । इत्थं च अतएव धूमत्वत्वेन धूमत्वाभावस्य प्रतियोगिताया सत्ता
हश्यवृत्तित्वतलिरिक्तेधूमत्वत्वेनिव्याच्छेदकतीकान्यत्वाभावेन तादृशाभावस्याद्य [illegible]
भाया प्रतियोगितायां व्यक्तित्वत्व व्यक्तित्वविशेषणात्वैयर्थ्यापत्तिः । एवं धूमत्वत्वेन धूमत्वत्व
द्विच्छिन्नान्यतमाभावस्य निरूपितरूपा ना कांतं तयात द्वारकस्वैन्नूनवच्ची [illegible]
स्य वैयर्थ्यं च । किं च साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावे [illegible]सं च प्यसामान्येनेवि वह्नि [illegible]
का त्विकसंबंधेन निर्वह्निवृत्तित्वस्य सत्वात् सं च प्यसामान्याभावच्छिन्नेतद्भावासत्वेनाव्याप्तिः संयुक्तसंस
यत्किंचित्संबंधेन तदभाववद्विवसत्वान्निर्धूमसं युक्तत्व [illegible] स्यापि संयोगादिनाऽभावस्य [illegible] नौकादि निर्धूमसं
वह्न्यादोसत्वादतिव्याप्तिरतः स्वरूपसंबंधेनैवतदभावस्याधस्यविवक्षणीयतया तादृशा
धूमत्वाभावस्य धूमे विसत्वादव्याप्तिविरहे [illegible] प्रतियोगितायां वृत्तित्वव्यक्तित्वविशेषणवैयर्थ्य
मेवेति । तादृशयोगितापर्यन्तव्यक्तित्वाभावस्य [illegible]नसाध्यक्ति हेताभभावेना संभवसत्वे [illegible] संभवस्ये ५
न सत्त्वत्वाभावमादायतत्ततिप्रा इनं न संभवती मि भावश्च अनन्तरार्थत्वं के चिदित्यपनेनास्य
रसः सचितः । केवलान्वयिसाध्यके आन्तोका घवृत्तित्वावच्छिन्नाभावमा [illegible] दायनाव्याप्तिस्ता श्रीरामः
त्रेतादृशाभावप्रतियोगितायाः अधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वसाव्यापकत्वादि
वंगगनं शब्दादित्यादौ व्याप्तिरेकिसाध्यके पिनाव्याप्तिस्तत्राभावीभाववत्वमात्र प्रतियोगितायाः ४ २०१
[illegible] धावच्छिन्नवैयर्थ्यं प्रतियोगितायां विवक्षितापि तदतिव्याप्ति [illegible] तावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नधूमत्वीमस्वरूपसंबंधेन
[illegible] स्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे तेनाभावाद् [illegible] हेतुमिति स्वेधाभावमवसमवेतत्वोनाभावसत्वाद व्याप्तिरेतुत्राव

[illegible marginal notes]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वन्यन्यवृत्तीत्यादि विवक्षणस्य वैयर्थ्यं चेति । यद्यपि धूमत्वं सावच्छिन्नं नाहत्यान्तरत्वे प्रतियोगितावच्छेदकं तो अयरास्याप्यानर्थकमनुज्ञायापितं मृत्ते
नाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य निर्युक्तिकत्वेन तत्र प्रकारत्वं प्रतियोगित्वे तत्समवायित्वं समवायानर्थक्यमिति तं न च वह्निमत् धूमत्वस
स्याभावच्छेदकधर्मत्वेतादृशान्यतरत्वमहदृशत्वं धर्मत्वे स्वावच्छिन्नधर्मत्वं कतायहेतितादृशान्यतराभावग्रहानुपपत्तिरिति विशिष्टव्याप्तिवहिः स्वोनावक
समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद् गगने नित्यत्वं प्रत्यक्षव्यापकत्वात् । आका
शाद्यन्तराभावप्रतियोगितापादकत्वेपि तादृशाभावस्याकाशमात्रवृत्तित्वे केवलवृत्तित्वाभा
वादिति संभवासंभवाद्यभावप्रयोजनाभिप्रायेणाव्याप्तेरव्याप्तिरिति । अतिव्याप्तिमाह न
काशादिति नवत्वेनाकाशत्वव्याप्यत्वेनाकाशेपि सत्तावान् जातेरित्यादौ जात्यभावीयस्वरूपसंबं
धेन हेतुतायामतिव्याप्तिस्तत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वं तत्तावच्छिन्नाभावस्य हेतुतावच्छेदकसंबंधेन
वृत्तिमद्वृत्तित्वाभावेन तादृशाभावाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य वह्नेः तौ सत्त्वादिति वाच्यं जाते
रभावीयस्वरूपसंबंधे हेतुतानभ्युपगमादन्यथा हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणोपा
दानेपि द्रव्यत्वे साध्ये तत्रैव दोषः रीत्या तिव्याप्ते दुर्वारत्वादिति । अर्थान्तरसाध्यकत्वादिति
साधनके साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवत्त्वघटितसाध्यव्यापकत्वाप्रसिद्धा तु तिव्याप्तिस्तथापि
रूपघटितलक्षणाभिप्रायेणाव्याप्त्यंतासंगतिः । लघुवादार्थं साध्यकेहेतौ चेति । वस्तुतः
धर्मितावच्छेदकवादहेतुकानुमितित्वादेः तौ वृत्तिमत्त्वाभिधेयत्वप्रमेयत्वाभाव इत्यर्थः प्रमेयपरं
रिक्ते दोषाणामेवासंभवादतीति । प्रकृते सत्तावान् जातेरित्यादौ तच्चाभाववृत्तिहेतुतावच्छेदक
वं धेनवृत्तिलाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरूपस्तदति रिक्ते दोषापि प्रकृते तल्लक्षणस्यैव परत्वे
साध्यसमानाधिकरणत्वेनेवाच्यहेतुतावच्छेदकसंबंधेन यस्य विद्यधिकरणो वृत्तित्वेन साध्याभाव
(तत्प्रतियोगिकसमवायत्वादि पारिभाषः । ८) (हेतु ... स्य हेतुतावच्छेदकसंबंधेनाभावेन ७)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

फूटा ६
भ०टी०
२०२

अनन्तकथांतर्भूतमित्ति वृत्तित्वाभावस्य घटि[illegible] भावव्यवृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वं तत्सम्मतौ ऽनुमिति[illegible]
ज्ञानजिज्ञासोक्तेः प्रसंगप्रयोजकं मावत्वस्य धिनात्तत्रयो नस्यप्रतिपादितत्वमप्राकृत्यतावादत आह प्राथम्या इति
स्यविशेषणीयतया निरसनीयद्वितित[illegible] साध्याभावे यावत्त्वविशेषणोपयोऽनाभूय[illegible]
त्वे नसत्त्वाभावाधिकरणवृत्तित्वात्प्रसिद्धिनिबंधनाव्याप्तिरभावान्नहि साध्याभावेयाव[illegible]
शेषणानुपादानेप्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावालम्बेपरत्वं चित्साध्याभावमादाय[illegible]
प्रसंगश्च संभवतीति यावदंतर्गतमिथ्र्म वृत्तित्वाभावस्य हेतावभावादित्यलं विस्तरेण
॥ कृत्यघटितं समाप्तं॥ यावत्त्वदाधानप्रयोजनस्यापि वृत्तिमद्वृत्तिपूर्वस्य व्यतिरेकि[illegible]
केजगद्वृत्तित्वाभावस्य साध्याभावकृताधिकरणवृत्तित्वं लव्याप्यप्रतियोगिनाकत्वाभावेन
पूर्वोक्तिप्रयावृत्तिन्त्वसंभवतीति तच्छास्त्रेणेत्कृष्टशिष्यजिज्ञासाविषयतया प्राथम्याच्च
प्रथमवेमेतच्छा वृत्तिमान्[illegible] यत्किंचित् घटत्वादिहेतावतिव्याप्त्यादिना लाघवात्प्रथमोक्ता
तिरिक्तसंबंधावच्छिन्नहेतुताकवृत्तिमान्वयं तत्रैव हि ग्रहः। इदं चाभावे हेतुसमानाधिक
रणत्वाविवक्षायामुक्तं तद्विवक्षायां तु नोद्दिश्यप्रतिरेकिसाध्यके व्याप्तिवर्णनधारि
हेतुत्वयद्रूपत्रहेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तिम[illegible] त्वे तिवस्तु[illegible]नैयायिक। अभावा[illegible]
वृत्तौ स्थितिः। विवक्षणाय चेति। तदविवक्षणे तु समुदायपदानेदोषिनि ध्वंस वृत्तित्वाभावे
स्य व्यावर्तकं तरस्यव[illegible]दि हेतावभावादतिव्याप्तिविरहेणानवधारणारूपं सत्त्वम
तथा च यावत्त्वपोनजिज्ञासायां एवाभावात्तदनिधानेऽर्थान्तरापत्तेरितिभावः॥६॥ इत्यन्नं

श्रीरामः २०२

(४) की ... वृत्तित्वाभावइति किं प्रासाया: सकल ... विशेषणविषयकत्वे ... इत्यर्थः

प्रदकृयोजने संबन्धितेति भावः। अथ ... संबन्धपदव्यावृत्तेः पूर्वं ... । यद्यपि व्याप्यवृत्ते

विना समुदायपदस्यैव समुदायपदं विना व्यापकदलस्य प्रयोजनाभावात् समुदायप

दव्यावृत्त्यनन्तरमेव व्यापकदल [illegible] विवक्षणं युक्तं तथापि ... समुदायपद

व्यावृत्तिपूर्वं व्याप्यदलविवक्षणस्यावश्यकत्वे प्रसंगात् ... व्यापकदलविव

क्षणमप्यत्रैव कृतमित्यभिप्रायात् संगतिः। यत्साध्याभावसमुदाये व्याप्ति

अत्र यत्पदं ... प्रतियोगिताव्यापकत्वविशेषितस्यैव साध्याभावसमुदाय

धिकरणवृत्तित्वस्य परामर्शः। न च व्यापकदलमिति। प्रतियोगिताविशे

षितव्यापकत्वविशिष्टबोधकपूर्वदलमित्यर्थः। इदं च प्रतियोगिताव्यापकत्वे सा

ध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वे साध्याभावसमुदायाधिकरणवृ

त्तित्वव्यापिका प्रतियोगिता इत्येवं दलद्वयविवक्षया समुदायपदस्य

सार्थक्यायेदम्। अन्यथा दीधितिविवक्षायामेव समुदायपदस्यैव सत्त्वेन ...

त्यापत्तेः। परे तु प्रतियोगिताव्यापकत्वविशेषितस्य ... साध्याभावसमुदाया

करणवृत्तित्वस्य व्यापकत्वविशेषणत्वं न तद्दलद्वयविवक्षया समुदायपदस्य

दधाप्रवेशः। एवं च ... इति दीधितौ ... संदर्शनाय ... प्रतियोगि ...

(५:) [illegible]

कूट १ पकत्वविशेषितसाध्याभावघटितत्वतत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छे
मं०टी० तस्य तदविशेषितत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वापेक्षया गुरु
२०३ तेदवच्छिन्नभेदकूटस्य तद्विशेषितत्वापकत्वस्याप्रसिद्धतद्विशेषणानं ... भवतीति ॥
गुरोरर्थे नैवच्छेदकत्वे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावघटितत्वादृशावच्छेदकत्वस्य
साध्याभावकूटघटिततादृशावच्छेदकत्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्नभेदकूटस्य साध्याभा
वकूटाधिकरणवृत्तित्वे तद्व्यापकत्वस्याप्रसिद्धत्वात् तत्र इदं घटेदकपली: प्रातिस्विकरू तन्न।७
पेणोपादानम् कूटदकूटस्यापरविवक्षणीयतया न दोषाभावादित्याहुः। व्यापकत्वविशे
षणतापन्नसाध्यवदभावरूपसमानाधिकरणवृत्तित्वं प्रतियोगिताव्यापकत्वस्य विशेषण
तयोपलक्षणतया यथाविनिवेशप्रयोजनाभावात्। प्रतियोगितायाइति। षष्ठ्यर्थनिरूपितत्वस्य
६५ व्यापकतायामन्वयः। व्याप्यवृत्त्यैति। प्रतियोगितानिरूपितव्याप्यत्वविशिष्टप्रतिपादक
नरूपेणदलद्वयपर्यः। पर्वदलमेव न देयमिति। मेत्रेयधीः कादित्यादौ व्यधिकरणधर्मा श्रीरामः
न२ वच्छिन्नसाध्याभावविवक्षेणदूषणं स्वयमेवाभ्याभावस्य केवलान्वयिनः ताद्रूप्येण २०३
१. परतृतीयदलं देयमेवेति। तन्न। पर्वदले तोपादाने विशिष्टस्य वादित्यादौ केवलान्वयि
(गुरोरर्थ्यवच्छेदकस्यानवच्छेदकसाध्यांश्चव्यवच्छिन्नो विकल्पः।) अयेन व्यापकत्वादितिप्राग्भिन्नायेनोदितः
प्रतिव्यापकत्वादितिपाठ इत्यथान्तमेवयुक्तं

यदि व्यापकत्वाभावे समव्यापकत्वाभावस्यार्थिकत्वेन यथा श्रीरामतत्कीर्तनमात्र फलं तथापि विशेषणानां

व्याप्तिवारणाय पूर्वं दर्शितेस्वरसं दर्शयितुमाह विशेषणानां तु व्यर्थत्वं च नापत्तथापि

नीलधूमकं घटस्तन्नवेतत्वं घटान्यस्मन्नवेततो न्यायाभावस्य घटत्वादेरसिद्धुस्य तत्वादि

भावाद्व्याप्तिवारणाय व्याप्तस्य तन्निधर्म्मेनवच्छिन्नत्वे न प्रतियोगितायाश्च यत्र विशेषणं

यत्तमात्मा च वे उगाहृत्तित्वधूमत्वो न यायोग्य व्यवारणासंभवात् । सावयोलभ्नतोउभसत्वस्यैक

विशिष्टापरत्वरूपतया विशिष्टस्य ... चातिरिक्ततयो कोनयोभावस्यातिरिक्तो विशिष्टनिष्ठ

प्रतियोगिताकतयोसाध्याभावत्वे ... व्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावो वा । यदपि व्याप्यतत्वे समुदा

यघटकानेपि व्यापकदलं नावश्यकं तन्नथा रूपाभाववान्नेपत्वादित्यादावतिव्याप्ति वारणाय तत्र रू

पाभावाभावाधिकरणावृत्तितोन्नावस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वं तत्व व्यापक प्रतियोगिताकत्वाभावे

नयात्रदेतं तर्गततोयातादृशाधिकरणाधर्म्मीवच्छिन्नाभावमादायलक्षणसमन्वयात् पर्वदलो

पादानेतु साध्याभाववद्वृत्तित्वे तत्व व्यापकप्रतियोगिताव्यापकसाध्याभावे [illegible] त्विघ्नमे

त्येतद्गर्भलक्षणे नातिव्याप्तिः सकलरूपात्वं कतादृशसाध्याभावकृताधिकरणाप्रसिद्धे

तदपिन । एतद्दलितव्याप्तिवारणाय व्याप्यदले समुदायपदस्य वेशस्यैव लाघवेनोचितत्व

नेनुसव्यापकसाध्याभावसमुदायाधिकरणावृत्तित्वे तव्यापकप्रतियोगिताकत्वेनोभ ...

वन्सलोपि वाच्यांश्व्यावौदित्यादो घटस्तन्नवेतत्व घटान्येस्मन्नवेतत्वो भैयाभावमादायाव्याप्तिः

वाय्वादिवृत्तित्यसाध्याधारणात् ... समुदायाधिकरणावृ

शक्यं तथापिताबदर्थपरामर्शेशिष्यव्यामोहाभावस्य साध्यादिति संक्षेपं चेत्सर्वम्

कू०८२
न०टी०
२०४

त्रि ३ ख १ घटितम्

व्याप्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताविशेषणेपि घटसमवेतत्वेन समवे
तत्वाभावमादाय तत्रैव व्याप्तिः साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वातिरिक्त
दविवक्षांतरेण स्वव्यापकत्वादिस्थानीयेन तादृशाभावा[illegible]वारणस्य शक्यत्वेपि ता
शविवक्षाया अप्रवेशेन दीधितेर्न्यूनतेति चेन्न। सार्वभौममतेऽतुगयत्वस्य[illegible]
ष्टापरत्वरूपतया विशिष्टस्य। चातिरिक्ततया घटसमवेतत्वघटान्यसमवेतत्व[illegible]
भावस्य तादृशविशिष्टनिष्ठप्रतियोगिताकस्य साध्याभावसमुदायाधिकरण[illegible]
त्वत्वसमव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावात्। स्वन्यूनवृत्तिसमानाधिकरणधर्माधि
न्नत्वेन प्रतियोगिताविशेषणेपि घटसमवेतत्वेन समवेतत्वाभावस्यापि वारणं
[illegible]। स्वव्यापकत्वादिविव। साध्यस्य न्यूनेत्यादिविवक्षैस्यावश्यकत्वे गौरवापत्त्या साध्या
भावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वातिरिक्तेत्यादिविवक्षणमेवोचितमिति तु न। सा
ध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वातिरिक्ते वृत्तित्ववृत्तिनेत्यादिनिष्कृष्टतादृ
वक्षायामपि धूमत्वत्वेन धूमेपि सामान्याभावमादाय धूमादावव्याप्तिवारणपरतां
वक्षणस्यावश्यकत्वात्। न चैवं पूर्वलक्षणेपि स्वव्यापकत्वादिप्रथमविवक्षापरित्यज्या
नरविवक्षानुसरणं निर्बीजमिति वाच्यं। घटसमवेतत्वघटान्यसमवेतत्वोभयाभा
ववारकव्याप्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशप्रयुक्तगौरवस्यैवा
(इति सप्रतियोगिकयोस्तावदपि नानित्सारद्यसारूप्यमेवेति ४)

उत्तरपक्षे विव
क्षांतरमुक्तं
मोरयेसति ३

श्रीरा
२०४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२३

दीजत्वादेतल्लक्षणेऽव्याप्तेः गौरवस्याभावादिति। न व्याप्यस्तु। स्वव्यापकसाध्याभाव
समुदायाधिकरणवृत्तित्वव्यापकेन प्रतियोगितायस्येतिसमासाश्र
यणात्स्वपदस्यप्रतियोगितावच्छेदकपरतया साध्याभावसमुदायाधि
करणवृत्तित्वसमव्यापकप्रतियोगिताक इत्यर्थः। वह्निमान्धूमादित्या
४ वह्नित्व दौ वह्न्यभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वसमव्यापकं निर्वह्निवृत्तित्वं
इदा तदवच्छिन्नाभावमादाय लक्षणसंगतिः। केवलान्वयिसाध्यके साध्याभावस
८ मुदायाधिकरणागगनवृत्तित्वस्य गगनवृत्तित्वसमव्यापकवृत्तित्वेन घप
भावमादाय तत्संगतिः। तादात्म्येन विषयितया च हेतुतापक्षे केवलान्वयि
प्यके तादृशाभावाप्रसिद्ध्यापत्तिः प्राचीनैस्तादात्म्येन विषयितया च
व्याप्तेरनभ्युपगमात् नवीनमते तत्र व्याप्तिसत्वेऽपि तन्मते तादृशस्य विषयि
त्वे [illegible] र [illegible] तिरिक्ततया गगनत्वादात्म्यत्वादीनां केवलान्वयि
त्वाभावेन तदवच्छिन्नघटाभावमादायैव लक्षणसंगतिः। ये तु समनियतत्वापत्त

(१ इदमुपलक्षणं। समवायसंबंधप्रतियोगिताया

कृ० ३
म०टी०
२०५

व्याप्ति मू०

छिन्नतादात्म्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकघटाद्यभावमादाय सर्वमतत्
वल्लक्षणसंगतिर्बोध्या। चरमं व्यापकत्वं तत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रति
गितानवच्छेदकत्वरूपमिह प्रविष्टं। इत्थं च वाच्यत्वादित्यादौ घटसमवेतत्व
तदन्यसमवेतत्वोभयाभावमादाय नाव्याप्तिः तादृशोभयत्वस्य साध्याभाववद्वृत्ति
याधिकरणवृत्तित्वस्य समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वतयात्र
त्वात्। एवं घटसमवेतत्वत्वादेरपि तद्व्यापकतया तदवच्छिन्नस्येव तत्त्वात्
दायापि तत्र नाव्याप्तिरित्याहुः। तन्न मनोरमं। तथा स्वत्ति कृदा घटत्वं सा
पि स्वव्यापकेत्यादिविवक्षायां एतादृशार्थकरणे नोभयाद्यभावमादायाप्रवो
क्तासंभवासंभवान्न तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तेत्यादितुल्यान्तरा
सरणवैयर्थ्यादिति संक्षेपः। तच्च साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेनैव
तिानवत्ताघटत्वेन साध्यतायां हेतुतायां वा व्याप्तेर्वरिणायसंबंधिसंबंधित्व
रूपमेव सामानाधिकरण्यं पानिवेशनीयं तच्च प्रकृते पीति कथमनतिप्रसंग
इति वाच्यं तादात्म्येन व्याप्यत्वानभ्युपगमाभिप्रायेणास्योक्तत्वात् अन्यथा तादा

(स्ववृत्तित्वप्रतियोगिकत्वमापकभागवैयर्थ्यादिसमास्ता साध्यवाञ्चनत्वा अभिदृष्टः)

श्रीरामः
२०५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(वधूमवत्वह्निव्यासाध्यसंयोगाश्रयेऽग्निः चतुरादिक्षणेन स्यादिति ततश्च धूमध्वंसवभिन्नसंमुखे विस्तृतमालोकेऽकृधूमेतद्धितिवेति
(वह्निवत् वभिन्ने धूमवदिति वह्न्याहार्याभावे ... धूमध्वंसवन्निमित्तक्रियाभाजिता ... नस्यते स्वपदार्थस्य संसर्गाभावप्रभावा
त्वेन दलेतीया दलेतावच्छेदकसंबंधेन ... त्वात्मसिद्धौ व्याप्तिनिवारणाय पर्व्वाप्तेः स्यान्नस्तव
19 (वि... नि वेशस्यावश्यकत्वे पासमवायेन वह्निसाध्यके संयोगेन धूमहेतुके व्यभिचारस्य तत्त्वा ... 78)
व्यापकत्वापत्तेः । समवाये नवह्न्यभाववति वह्निवेयवभिन्नेसंयोगेन यत्र वह्निः तत्रस्य
संसर्गान्नेसत्वेनतदभावस्य वृत्तित्वात् ... तावच्छेदकता व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव
स्यादेतावपि सत्वेन व्याप्तिव्यापिताद्धवस्यात् । अथैवमपि तवद्रौ ... व्याप्तिः संगते
नित्यद्रव्याणां संयोगेन नमानां चैकालिकेन व्यधिकरणसमासंबंधस्यासंभवेनतदभावा
धिकरणगुणादिरेव तत्र संयोगेन वह्नित्वावच्छिन्नाऽप्रतियोगिताभावात् । न च समवाये नैव
वह्नेर्नु कामिप्रायेतीरंगवाच्यंते आसत्तिधर्माध्ययस्य स्यासे वधर्कुह्नवितत्त्यादीचितोपर्व्वत
स्येत्तनिधानस्यासंगतापत्तेरितिचेन्न । अन्यमात्रस्य कालोपाधित्वानंगीकाराभिप्रायेणो ...
वतैरनिधानात् । तदंगीकारेतु दर्शितरीत्या नित्यगुणादेरैवच्छभावात् ... करणत्वया ...
तद्वृत्तित्वात्र सिद्धावह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणाय धूमत्वावच्छेदकसंबंधेना ...
सामिति निश्चयः । दैशिकेति अगीधीयेत्यर्थः । विवक्षणीयस्यतदभावव्यापदर्शितानि
... व्यधिकरणा ... वस्येति । नचैवंविवक्षणेऽसंयोगाभाववान् द्रव्यत्वादित्यादावव्या
(... दृश्यमुपलक्षणं व्यभिचारितया ... संपिवोध्यं ... तेनवह्निसमानकालिकजन्यस्यवह्न्यभावकू ...

रू०४ वीप्साघटिताति प्रचिकरूपेण तदधिकरणविशेष्यकनिरूढसाध्यवत्ताग्रहजायु घटितत्व
र्थं च न घटकात्वे भयं म न्का न्यतरत्वादिति न च हविते तदधिकरणाप्रकाशने सेपोषः
तत्रैसाध्याभावस्य स्वयोग स्पर्ध्यधिकरणवृत्तित्वेनिरूपकाधिकरणत्वहिंहितिति वाच्याबोध्ये
भ.टी. स्य साध्याभावे विशेषणतत्वेनीश्वत्वाच्छिन्नवृत्तिकत्वे नेत्व वाच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वं अन्यथा
२०६ कृत्या दीत्याधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्येतरत्वातादतिव्याप्त्यापत्तेः अत एवा
नास्त्यन्न(यास्वरसाहरु) व संयुक्तत्वितिति । तत्तदधिकरणवृत्त्यादिः औत्र घटत्वघटाकाशसंयोगान्य
गनेत्वादित्यादौ घटादौ तादृशान्यतरत्वाहिता दृशान्यतराभावस्य विरोधित्वा नियामकेनो
विशेषणतया […]धिकरणगगने हेतौ दृश्ति तृना वा विंस्याद् तत्र केतन तदधिकरणवृत्ति पा
भावाधिकरणत्वेन विवक्षितं तत्त्वेदार्थः गगनं गे नुसाध्याभावाधिकरणत्वेनैव कृशव्यं
तद्विशेष्यको त्वोन्यतररूपसाध्यगदेसाध्याभावस्याविरोधित्वाभावे न विशेषणतयाविरोधिता
नियामकताभावादितिपत्राणनास्तु रूपसामान्याभाववत्त्वान्यवृत्तिवीत्यादित्यादौ उक्तपरमाणो
रूपसामान्याभाववद्गरुरूपवत्ताज्ञानस्य विरोधितापानियामकत्वानवायस्तेन संबंधेन रूपा ॥
कसाध्याभावस्य यदधिकरणं पृथिवीतादृशीत्वाभावस्य पृथिवीत्वाद्यभावाद व्याप्तिरतस्तो श्रीरामः
तदधिकरणत्वे इतीसाहस्ति भेदय पृथिवीरूपान्यकाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वे विशेषणेन वारणा। २०६
त्वावह्निमान्धूमादित्यादौ कृदादावभावोपविशेषणतया वह्न्यभाव गादेत्पि कालिक संबंधेनैव
भावे विशेषणतादात्म्यसंयोग्य तद्दृश्यत्वादित्यादौ नाव्याप्तिरितिस्फुटान्तरेतत्तदधिकरणवृत्त्यस्य प्रयोजनमाहात्रेति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृमन्नायह्या त्ता दृशविरोधितानियामकसंबंधाप्रसिद्धिरतः साध्यतावच्छेदकसंबंधेन
ति कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताके आकाशत्वाभावस्याभावे साध्ये आत्मत्वादिहेतौ साध्य
स्यतादृशाकाशत्वाभावाभावस्याकाशत्वस्याकाशत्वत्वेनालंबनादोषः साध्यतावच्छेदकसंबं
धेन ग्रहविशेषणतासंबंधेनाकाशत्वाभावग्रहस्याविरोधित्वाद्विशेषणतायाश्च प्रतिषे
धाद व्याप्तिरतः स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेति। स्वप्रतियोगितावच्छेदकरूपेणासा
ध्यवत्ताग्रह इत्यर्थः। अन्यथा काशत्वाभावाभावत्वरूपतत्प्रतियोगितावच्छेदक
विशिष्टस्याकाशत्वरूपसाध्ये सत्वादुक्तव्याप्तितादवस्थ्यापत्तेः। प्रतियोगितावच्छेदक
प्रकारेणेत्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकमात्रप्रकारकत्वं विवक्षितं तेनाकाशत्वाभावाभा
वत्वाकाशत्वत्वाभ्यां आकाशत्वग्रहस्य आकाशत्वाभावग्रहस्याविरोधित्वेपि नोक्त
दोषः। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावग्रहस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकध
द्धिमात्रप्रकारकग्रहप्रतिबंधकत्वं प्रतिबध्यग्रहे साध्यतावच्छेदकस्या
कारत्वाद्धेतो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसंग्रहाय साध्यवत्ताग्रहेति। साध्यत
दकमात्रप्रकारकत्वं तदतिरिक्ताप्रकारकत्वमित्यर्थः। तथा च साध्यतावच्छेदक
त्वायः स्वप्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्त धर्मस्यादप्रकारकस्वप्रतियोगित

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृ. ट. ५

मं. टी.

२०७

इदं तु चिंत्यं समानविशेष्यता तु नास्त्याविरोधित्वे लाघवात् तत्र सिद्धे सोत्ताभावात्

२ कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताक इति २

प्रकारक साध्यवत्ताया हि विरोधितानियामकसंबंधेन साध्याभावाधिकरणत्वं विवक्षितं ...

नोक्तदोषः । आकाशाभावस्याभावे साध्ये तदभावस्याकाशाभावरूपस्यैव ला न चा...

धिकरणावृत्तित्वाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वान्नाव्याप्तिरिति ...

तानुधावनं । संयोगवत्ताग्रहणविरोधित्वेनेति । तद्विरोधित्वे जगत एव तादृशाभावाधि...

करणतया तद्वृत्तित्वाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न... स्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वादतिव्या...

देवेति भावः । तद्विरोधेनेति संयोगीसत्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणानुरोधेनेत्यर्थ...

तत्रैवेति । वक्ष्यमाणव्याप्तिवारणाय साध्याभाववद्वृत्तित्वविशेषणस्यावश्यकत्वे...

धिकरणताविशेषणानिरूपकत्वे विशेषणत्वेन नेतन्नि... वेशानीयमिति भावः । अत एव । स्वान...

तरूपाविशेषणतादेवं अन्यथा तु व्याप्यवृत्तितया वृक्षभावद्वयानाधिकरणत्वेपि तस्य व्याप्तिरिति भा...

वः । आकाशाभावो नास्तीति प्रतीत्याभावाद्वाधितिकाद्वेरणाकाशाभावाभावस्यान्यगुपगमोऽत एव...

दासमुत इति । व्याप्यवृत्तित्वविशेषणेनैवेति । यत्किंचिदधिकरणे निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपस्यैवतस्य त्व...

देशादिति भावः । केचित्तु साध्याभावाधिकरणत्वं नोक्तविरोधितानियामकसंबंधेन निविष्टं । यत्साध्यके सा...

ध्यस्य तदधिकरणे साध्याभावस्यानुनगमात्तादृशप्रतियध्यप्रतिबंधकभावाभावात्तादृशाविरोधितानि...

यामकसंबंधाप्रसिद्ध्याऽव्याप्त्यापत्तेः । किंतु विशेषणतासंबंधेन भावाभावसाधारणविशेषणतास्वीका...

रात् । घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादावव्याप्तिः । न च कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकआकाशत्वाकृ...

वस्याभावे साध्ये आत्मत्वादिहेताव्याप्तिरिति वाच्यं । साध्याभावत्वेन साध्याभावाधिकरणात्वस्य लक्षणे

नैवास्तित्वेन

...तीति ...ताय ... यथा भावत्वेन कालिकसंबंधेनाकाशाभावाभावरूपस्यैव साध्याभाववत्वेनाभावीयविशे...

२०७

सारत्वाभावत्वेन साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वावपि व्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वविशेषणस्यावश्यकत्वे
पर्वतस्य वह्निमत्त्वपक्षस्य चेत्यादि ग्रंथार्थः तदीपितिस्तु विशेषणे पिदेश्यो न्यन्नः ३
ग्रंथे मानीयत्वाद्गुणकाशत्वो भावस्याकाशत्वाभावत्वेनासे विशिष्ट व्ये पिद र्शितसाध्याभावत्वेनाह
नित्यादित्याक्रुः वह्निमान् पर्वतरूपादित्यादौ संयोगसंबंधावच्छिन्नतत्फदाद्वृत्तिसाध्याभावेऽव्यभि
चरूपाधिकरणं गुणादेरप्रसिद्धं तत्स्य भेदे त्वाभावस्य केवलौस्य त्वाभावव्या मिथिरिव्याभिप्रायेणाह्
यथा इति नैवं वक्तव्यत्वादि निवेशप्रयुक्तं घटत्वजातिपीठिकाभावत्वादिना साध्यतावच्छेदिके तु
वाभावानां निरूपितत्वघटादेः परकुरुध्यादिकरणा प्रसिद्धेऽव्याप्तिस्तु भेदेनैतत्संगृहीता भावे साध्य
तत्वे भावे मात्रस्यैव वह्निप्रयुक्तेः स्यादत आह साधनसमानाधिकरणत्वेविशेषणोपादि स्वस्वनेत्यादि
स्वस्वनवृत्ति समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याभाव विशेषणत्वे तथैवाव्या
प्तिसंभवनियतावात्स्येन घटत्वाभावत्वेन घटत्वाभावाभावघटत्वाकाशत्वेन प्रमेयसामा
न्यावस्था प्रत्यय घटत्वाभावमात्रेनि वृत्तिप्रतियोगितायाः स्वस्वनवृत्तिसमानाधिकरणध
तया तन्निरूपकत्वस्याकाभावे स्यादतस्तत्प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसमनियत
त्वाभावादिति नन्वाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्य चेत्यात्मा दृष्टाभावप्रतियोगिताएकैवेति
भावमात्रनिष्ठप्रतियोगिता नास्त्येवेति वाच्यं समानाधिकरणत्वे समानाधिकरणत्वरूपात्
देन घटत्वाभावत्वे निष्ठावच्छेदकता यास्तत्त्वे देनच प्रतियोगितायास्तत्र भेदात् एते न धर्मे
०कूटाधिकरणाप्रसिद्धेरिति हेतुतावच्छेदकसंबंधेन कस्यचि [redacted] दधिकरणस्य धिक

शाद
पउ ... इति उ ... इत्युक्त ... घटि

नाववृत्तित्वे तत्प्रमेयत्वाभावप्रतियोगितयोरैक्यात्त्व... न्यूनवृत्तित्वसमा... ज्ञानस्य
भ० टी० ज्ञायमानावच्छिन्नत्वस्य धूमत्वसमव्यापकत्वस्य च तादृशप्रतियोगितया ...
२०८ तन्निरूपिताभावस्य च यावद्वृत्तितया धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरिति ...
न च तथापि प्रमेयत्वसाध्यके घटत्वाभाववान् द्वितीयाभावत्वाभावतादृश...
ज्ञावघटितकृत्याधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति वाच्यं। सार्वभौमत्वे ...
कृविशिष्टापरत्वरूपतयावशिष्टस्य यात्तादृशतमाताऽभावप्रतियोगितया सा
वच्छेदकप्रमेयत्वाव्यापकत्वात् पृथ्वीयपन्निःवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनेति अ
घटावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितायाः तत्तत्प्रतियोगिरूपतया तद्गतत्वपि
वीत्वाभावरूपप्रतियोगितापन्नेः पृथिवीत्वाभाववत्त्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वावि
न्नतया पृथिवीत्वाभावत्वरूपधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन साध्यतावच्छेदक
व्यापकतया पृथिवीत्वाभाववान् जलत्वादित्यादौ व्याप्तिताऽवे... मतो पटभावी स्यप
येति। न च घटवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावीयत्वस्यापि तादृशप्रतियोगितायाः सत्वात्त श्रीरामः
घतादवस्थ्यमिति वाच्यं। पटाभावावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन पटाभावनिरूपितत्वतदुभयावच्छिन्न २०८
तदभावप्रतियोगितात्वेन साध्यतावच्छेदकसमनियतत्वस्य विवक्षितत्वात्। घटावृत्ति
त्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य निरूपितत्वस्य पृथिवीत्वाभावात्मकप्रतियोगितानिष्ठत्वपि
ईपटभावभावपदार्थकिंचिदवच्छिन्नप्रतियोगितायां ...

प॰ १९६

वीत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनेत्युक्तदोषाभावात्। तद्धूमाद्योऽपि लक्षणघटको भवतीति। अ
पि कारेणावच्छिन्नत्वेन वक्तव्यभावपरिचायकः। धूमे पक्षधूमवान्वह्नेरित्यादौ ॥ अमेयधूमत्वसमानि
यतप्रतियोगिताकधूमत्वावच्छिन्नाभावसाध्यतावच्छेदकसंभवादाद्य पृथ्वीसमवेत
वानिति पृथिवीसमवेतत्वस्य गुरुत्वत्वेऽपि। समवेतत्वापेक्षया गुरुत्वमेत्यपि। पृथिवीसु
मवेतमिति धीविशेष्यत्वमतिप्रसक्तं प्रमाविशेष्यत्वं तु गुरुत्वसमवेतत्वतः पृथिव्यवच्छिन्ने
ति स्वावच्छेदकसमानवृत्तिकत्वं च तत्पर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्न
पर्याप्तिकत्वं तेनान्यतरत्वपर्याप्त्यधिकरणोभयत्वस्य पर्याप्तिसत्त्वेऽपि न तद्दोषतात
वस्थ्यां। न च प्रतियोगितासमानवृत्तिकत्वमेव साध्यतावच्छेदके विशेषणमस्तु। अन्यतरत्वा
वच्छिन्नप्रतियोगितापर्याप्त्यवच्छेदकत्वेऽपि धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितापात्रयप्यव्याप्यव
त्तित पातत्समानवृत्तिकत्वस्याद्वित्वेऽभावेन तादृशाद्वित्वावच्छिन्नाभावस्य लक्ष
दकतयाव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिताद्वस्थ्यापातात्। पर
स जन्यवृत्तित्वाश्रयत्वव्यवृत्तिन्यतररूपेण साध्यतावच्छेदकसंज्ञोपायो धर्मस्तेद
त्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वोपगमे नैतादृशातिव्याप्तिरतोऽपि चेतीति दिक्। स
वि वक्षणे घटत्वपृथिवीत्वद्वित्वे तत्त्रितय वान्पृथिवीदित्यादौ घटत्वपृथिव
६९ पर्याप्तिकत्वस्याद्वित्वेऽभावादतिव्याप्त्यां। तथा सति द्रव्यत्वपृथिवीत्वोभयत्वाव

कृ०८१ ॥ त्वसज्ञातीयाद्धित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य कृ तंतर्गतत्वेन द्रव्यत्वपृथिवी
न्या.टी.सा त्वेरद्रव्यत्वोभयावच्छिन्नाभावस्य व्यासज्यवृत्तित्वेनैतदधिकरणजलादिव
वस्यपृथिवीत्वेसत्वादृतिव्याप्त्यापत्तेः। केचित्तु साध्यतावच्छेदकप्रतियोगित
२०९ कत्वं साध्यतावच्छेदकताघटकः पर्याप्तिरेव संबंधस्तेन संबंधेनाद्वित्वस
योगिताधिकरणप्रत्येकास्मिन्नभावसत्वान्नव्यापकत्वमतो न पमतिव तिरि
तोऽपि चेतीत्याहुः। तन्न। द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया व्यासज्यवृत्तित्वेम
भावेन [illegible] द्रव्यत्वपृथिवीत्वोभयत्वसमनियतप्रतियो
गित्वाप्रसिद्धेः। तदुभयसाध्यकपृथिवीत्वादिहेतावव्याप्त्यापत्त्याप्रतियोगिता
व्यापकतायामभावप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वनिवेशस्यावश्यकतयाद्रव्य
त्वपृथिवीत्वान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितस्यापि तादृशव्यापकत्वस्य
द्रव्यत्वपृथिवीत्वोभयत्वेऽपि सत्वात्। तथा चेति। विशिष्टाभावप्रतियोगितायां
त्वे विशिष्टपर्याप्तित्वस्य। अन्यथा पार्थिवत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्यापि वि
वक्षितसाध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावेन व्यधिकरणधर्मा श्रीरामः
वच्छिन्नाभावमादायोक्तस्थलेऽतिव्याप्त्यापत्तेरिति भावः। विशिष्टाभावप्रतियो २०९
११ कसंबंधेनानवच्छिन्नत्वं प्रकृते साध्यतावच्छेदकताघट ८ ११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न च अन्यत्र योगितामत्वाद्यवच्छिन्नत्व ... इति विशिष्टपर्याप्ति ... [illegible] ... प्रतियोगिता ...

स्वप्रतियोगितावच्छेदकेर

गितावच्छेदकविशिष्टपर्याप्तचेमानाभाव इत्यस्य स्वरसओंहरित्यन्नेन सूचितः। स्वव्यापकसा
ध्यतावच्छेदके स्यादेः स्वव्यापकसाध्यतावच्छेदकस्य व्यापकेन प्रतियोगित
यस्येति समासो अखण्डानसाध्यतावच्छेदकसमव्यापकधर्मावच्छिन्न
प्रतियोगिताकत्वमर्थः समव्यापकशरीरे व्यापकत्वं व्याप्यत्वं च स्वावच्
छिन्नसंबंधेन नियमितं तथा च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसाध्य
तावच्छेदकावच्छिन्नयोः समनैयत्यं फलितमित्यभिप्रायवतामतमा
हपरे त्विति। ननु तादृशव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगित्वाकत्वमेव
स्त्वत आह अतएवेति। प्रतियोगितायां तादृशरूपावच्छिन्नत्वानि
शादेवेत्यर्थः। विशिष्टाभावनिरास इति घटत्वा [illegible] दि विशि
ष्टवाद्यभावनिरास इत्यर्थः। अन्यथा घटत्वादिविशिष्टवाच्यत्व।

(आदिना घटान्यत्वग्रहो) ९१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृ.८८
गं.टी.
२१०

वघाटितकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्याइदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः स्यादित्य[illegible]
अत एवेति। प्रतियोगितायां तादृशरूपावच्छिन्नत्वं निवेशनादेवेत्यर्थः। न प[illegible]
ति। घटत्वाभाववत्त्वस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाभावेन तदवच्छि[illegible]
सामान्याभावस्य लक्षणाघटकत्वेन प्रमेयसाध्यके पूर्वोक्ताव्याप्तेर[illegible]
वादिति भावः। अप्रसिद्धेरिति। वाच्यत्वत्वेन घटा[illegible]त्यन्ताभावस्य सा[illegible]
तावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावात्तादृशघटभेद[illegible]
त्वेऽपि तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य वाच्यत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदक
तादात्म्यसंबन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रत्यव्यापकतया तस्यापि लक्षणाघ
टकत्वादिति भावः। इदं च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदक
ताकभेदानभ्युपगमेन। अन्यथा समवायित्वेन प्रमेयत्ववद्भेदस्य प्रसि
द्धिसंभवादिति ध्येयं। अतिव्याप्तेरभावादिति। न च द्वित्वस्य कालिकाव्याप्य

श्रीराम:
२१०

[OrderDescription]
,CREATED=30.09.19 11:42
,TRANSFERRED=2019/09/30 at 12:11:29
,PAGES=200
,TYPE=STD
,NAME=S0001916
,Book Name=M-2273-SHARIRAK BHASHAY
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection